

İİBFD

Ardahan Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi

Cilt / Volume

Sayı / Issue

5

1

Haziran / June

2023

Editör / Edited by
Ali Kemal Çelik, Doç. Dr.

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics
and Administrative Sciences

JFEAS

T.C.
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
(ARÜ İİBFD)

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (ARU JFEAS)

Cilt / Volume	Sayı / Issue	Yıl / Year
5	1	2023

İmtiyaz Sahibi / Concessionnaire

Sibel CENGİZ, Prof. Dr.

Baş Editör / Editor-in-chief

Ali Kemal ÇELİK, Doç. Dr.

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Hakan CAVLAK, Doç. Dr.

Cihan YILMAZ, Dr. Öğr. Üyesi

Gökay KARADUMAN, Dr. Öğr. Üyesi

Meriç TOKMAK, Dr. Öğr. Üyesi

Sami ÖZCAN, Dr. Öğr. Üyesi

Selçuk YEKE, Dr. Öğr. Üyesi

Şafak ALTAY, Dr. Öğr. Üyesi

Onur DEMİRCİ, Dr.

Yayın Kurulu / Publication Board

Ali Kemal ÇELİK, Doç. Dr.

Sibel CENGİZ, Prof. Dr.

Hakan YILDIRIM, Prof. Dr.

Editör Kurulu / Editorial Board

Aykut BERBER, Prof. Dr. - University of the West of England, Birleşik Krallık

Germán Héctor GONZÁLEZ, Prof. Dr. - Instituto de Investigaciones Económicas y Sociales del Sur, Arjantin

Hardeep CHAHAL, Prof. Dr. - University of Jammu, Hindistan

José Raúl Luyando CUEVAS, Prof. Dr. - Autonomous University of Nuevo León, Meksika

Yasin ROFCANIN, Prof. Dr. - University of Bath, Birleşik Krallık

Anil KUMAR, Doç. Dr. - London Metropolitan University, Birleşik Krallık

Ieva MEİDUTĖ-KAVALIAUSKIENĖ, Doç. Dr. - Vilnius Gediminas Technical University, Litvanya

Simon GRIMA, Doç. Dr. - University of Malta, Malta

Adah-Kole Emmanuel ONJEWU, Dr. - Coventry University, Birleşik Krallık

Álvaro Arturo Hurtado RENDÓN, Dr. - Universidad EAFIT, Kolombiya

Mohamed Yacine HADDOUD, Dr. - Plymouth University, Birleşik Krallık

Siamak KAZEMZADEH, Dr. - Islamic Azad University, İran

İktisat / Economics

Sibel CENGİZ, Prof. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Cem DİŞBUDAK, Prof. Dr. - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Özlem EŞTÜRK, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

İbrahim Orkun ORAL, Dr. Öğr. Üyesi - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye

Ali SATTARY, Dr. Öğr. Üyesi - University College of Nabi Akram, İran

Nilcan MERT, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

İşletme / Business Administration

Zafer AYKANAT, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Tayfun YILDIZ, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Seyedhadi ESLAMIAN SHIRAZ, Dr. Öğr. Üyesi - University College of Nabi Akram, İran

Bahar TÜRK, Dr. Öğr. Üyesi - Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye

Merve KIYMAZ KIVRAKLAR, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Yusuf Murat KIZILKAYA, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi / Political Science and Public Administration

İhsan KURTBAŞ, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Kürşad Emrah YILDIRIM, Doç. Dr. - Anadolu Üniversitesi, Türkiye

Abdulsemet YAMAN, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Onur AKÇAKAYA, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Fesih BAYRAKTAR, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Kutay ÜSTÜN, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Uluslararası İlişkiler / International Relations

Füsun ÖZERDEM, Prof. Dr. - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Ali Haydar SOYSÜREN, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Niyazi İPEK, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Zuhal ÇALIK TOPUZ, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi, Türkiye

Yazım ve Dil Editörleri / Language Editors

Doğan SALTAŞ, Dr. Öğr. Üyesi

Necip YILDIZ, Dr. Öğr. Üyesi

Abdurrezak Emre KAYA, Öğr. Görevlisi

Tarandığımız Dizinler / Indexing

ARÜ İİBF Dergisi, aşağıda yer alan endeks ve dizinler tarafından taranmaktadır.

Ayrıca diğer ulusal ve uluslararası endekslere ve dizinlere başvurular yapılmış/yapılmakta olup değerlendirme süreçleri devam etmektedir.

Yayın Türü, Yayın Periyodu / Type of Publication, Publication Period

Uluslararası, Hakemli ve Süreli Yayın, Yılda 2 sayı (Haziran ve Aralık) /
International, Peer-reviewed and Periodical Journal, biannual (June and December)

Yayın Dili / Language

Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Açık Erişim İlkesi / Open Access Policy

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır.

Telif Hakkı / Copyright

ARÜ İİBF Dergisinin her türlü yayım ve telif hakkı Ardahan Üniversitesi'ne aittir. 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine göre, fotokopi, dijital ve benzeri yöntemler ile tamamı veya herhangi bir bölümü dergi sahibinin veya yayın kurulu başkanının izni olmadan basılamaz ve çoğaltılamaz. Bilimsel etik kurallarına uygun olmayan alıntı yapılamaz. Ayrıca dergide yayımlanan makalelerin fikri sorumluluğu yazarlara aittir.

İletişim Bilgileri / Contact Information

iibfdergi@ardahan.edu.tr

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Ad Soyad, Unvan / Name Surname, Title	Üniversite / University
Alper Özmen, Prof. Dr.	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Harika Suklun, Doç. Dr.	Batman Üniversitesi
Meltem Akca, Doç. Dr.	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Nuri Avşarlıgil, Doç. Dr.	Akdeniz Üniversitesi
Tuba Özkan, Doç. Dr.	Atatürk Üniversitesi
Uğur Ercan, Doç. Dr.	Akdeniz Üniversitesi
Bora Topal, Dr. Öğr. Üyesi	Ardahan Üniversitesi
Burak Başkan, Dr. Öğr. Üyesi	Erzurum Teknik Üniversitesi
Ertuğrul Gökçekuyu, Dr. Öğr. Üyesi	Anadolu Üniversitesi
Fatih Değirmenci, Dr. Öğr. Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Fatma Sert Eteman, Dr. Öğr. Üyesi	Munzur Üniversitesi
İbrahim Orkun Oral, Dr. Öğr. Üyesi	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Mesut Soyalm, Dr. Öğr. Üyesi	Siirt Üniversitesi
Osman Benk, Dr. Öğr. Üyesi	Gümüşhane Üniversitesi
Ömer Faruk Aladağ, Dr. Öğr. Üyesi	İnönü Üniversitesi
Salih Serkan Kaleli, Dr. Öğr. Üyesi	Ardahan Üniversitesi
Tuğçe Kumral, Dr. Öğr. Üyesi	İstanbul Kültür Üniversitesi
Ülkühan Bike Esen, Dr. Öğr. Üyesi	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Yasin Karadeniz, Dr. Öğr. Üyesi	Amasya Üniversitesi
Hakan Yıldırım, Öğr. Gör. Dr.	Amasya Üniversitesi
İbrahim Onur Koçaşlı, Dr.	Kırklareli Üniversitesi
Sezgin Sezgin, Dr.	Kırklareli Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / Contents

Yazar(lar) / Author(s)	Başlık / Title [Makale türü / Article type]	Sayfa / Page
Yumiko Yokoyama Faruk Güven	An analysis of the illicit tobacco trade: the influence of the effectiveness of administrative enforcement and high taxation on illicit trade <i>Yasadışı tütün ticaretinin bir analizi: idari yaptırım ve yüksek vergilendirmenin etkinliğinin yasa dışı ticaret üzerindeki etkisi</i> [Araştırma makalesi / Research article]	1-6
Yusuf Gündüz Cem Cüneyt Arslantaş	Örgütsel ekoloji kuramı bağlamında Türkiye'deki havayolu taşımacılığı sektörünün son 40 yılının analizi <i>Analysis of the last 40 years of the air transportation industry in Turkey in the context of organizational ecology theory</i> [Araştırma makalesi / Research article]	7-17
Metin Söylemez Ahmet Kaya Zeliha Tekin	Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü <i>The impact of justice on workplace attitudes: the role of optimism and religiosity</i> [Araştırma makalesi / Research article]	18-26
Hüseyin Başar Önem Melike Yorgancı	ABD 10 yıllık tahvil faizi ve enerji fiyatlarının seçilmiş borsa endeksleri ile ilişkileri <i>Relationship of US 10-year bond yield and energy prices with selected stock market indices</i> [Araştırma makalesi / Research article]	27-33
Hakan Eryüzlü Merve Sakallı	Yapay zekâ ile gelişen ticaretin bankacılık sektörüne etkisi: e-ticaret ve ticari krediler ilişkisi <i>The effect of trade developed by artificial intelligence on the banking sector: the relationship of e-commerce and commercial loans</i> [Araştırma makalesi / Research article]	34-38
Hakan Yıldırım Bahri Ozan Yaman	Türk bankacılık sektöründe 2018-2022 dönemi sürdürülebilirlik performanslarının Entropi, TOPSIS ve ARAS yöntemleri ile analizi <i>The analysis of the sustainability performances in the Turkish banking sector between the period from 2018 to 2022 with the methods of Entropy, TOPSIS and ARAS</i> [Araştırma makalesi / Research article]	39-48
Metin Seyhan Ramazan Akbulut	Firmalarda nakit kâr payı dağıtım tutarını etkileyen mikro faktörler: BİST sınai endeks firmaları üzerine bir çalışma <i>Micro factors affecting cash dividend distribution amount in firms: an analysis on the companies in the BIST industrial index</i> [Araştırma makalesi / Research article]	49-61
Gülşah Bozcu Esma Nur Çinicioğlu	Ulusal güvenlik karar problemlerinde karşıtsal risk analizi: Doğu Akdeniz problemi örnek modelleme <i>Adversarial risk analysis in national security decision problems: a hypothetical case of Eastern Mediterranean conflict</i> [Araştırma makalesi / Research article]	62-73
Ömer Cenap Özdemir Raci Taşcıoğlu	Türkiye'de siyasal reklamcılık uygulamaları: 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri örneğinde gazete reklamları üzerine bir inceleme <i>Political advertising practices in Turkey: an investigation on newspaper advertisements in the case of 2014 presidential elections</i> [Araştırma makalesi / Research article]	74-81
Fatih Koç	II. Meşrutiyet dönemi öncesi ve sonrası Türk milliyetçiliği/Türkçülük fikrinin gelişim süreci <i>The development of the idea of Turkism in the II. Constitutional Monarchy period</i> [Derleme makale / Review article]	82-91

SUNUŐ

Değerli Okuyucular,

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisinin (AR İİBFD) 2023 yılının Haziran sayısını sizlerle buluŐturuyor ve sayımızın okuyucularımıza yararlı olmasını umuyoruz.

Dergimizin bu sayısını 6 Şubat 2023 depremlerinde başta niversitemizin ęrencileri olmak üzere hayatlarını kaybedenlere ithaf ediyoruz. Bu vesileyle hayatını kaybedenleri rahmetle anarken, geride kalanlara baŐsaęlıęı ve sabırlar dileriz.

AR İİBF Dergisi Editrlę

PRESENTATION

Dear Readers,

We bring you the June 2023 issue of Ardahan University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (ARU JFEAS) and hope that our issue will be useful to our readers.

We dedicate this issue of our journal to those who lost their lives in the 6 February 2023 earthquakes, especially the students of our university. On this occasion, as we commemorate those who lost their lives with mercy, we offer our condolences and patience to those left behind.

ARU JFEAS Editorial Board

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

An analysis of the illicit tobacco trade: the influence of the effectiveness of administrative enforcement and high taxation on illicit trade

Yasadışı tütün ticaretinin bir analizi: idari yaptırım ve yüksek vergilendirmenin etkinliğinin yasa dışı ticaret üzerindeki etkisi

Yumiko Yokoyama^a, Faruk Güven^{b*}

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Abdullah Gül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Türkiye, yumiko.yokoyama@agu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-5657-3997

^b Dr. Öğretim Üyesi, Abdullah Gül Üniversitesi, Yönetim Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü, Kayseri, Türkiye, faruk.guven@agu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-2440-585X

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 19 August 2022

Accepted: 19 September 2022

Keywords:

Illicit Tobacco Trade,

High Taxing,

Law Enforcement

Article type:

Research article

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 19 Ağustos 2022

Kabul: 19 Eylül 2022

Anahtar kelimeler:

Tütün,

Vergi,

Yasadışı Ticaret

Makale türü:

Araştırma makalesi

ABSTRACT

Even though tobacco products are commonly legal substances, the illicit tobacco trade is one of the largest among other illegal products and services. Although high taxation is often blamed for the development of illicit tobacco trade, it is the strength and efficiency of the regulatory framework that should form the focus attention when investigating the control of illicit trade. This secondary based research aims to analyse the relationship between the estimated size of illicit tobacco trade and the strength of enforcement, together with the influence of taxation on illicit tobacco trade. The results demonstrate that the size of illicit tobacco trade tends to be smaller where countries have strong enforcement capability. Moreover, countries with strong enforcement capability can also increase taxation on tobacco products while suppressing the development of illicit tobacco trade. Finally, as illicit tobacco products are mainly traded across borders, the weak law enforcement of some governments can undermine the international effort to eradicate illicit tobacco trade.

ÖZET

Tütün ürünleri genellikle yasal maddeler olsa da yasa dışı tütün ticareti diğer yasa dışı ürün ve hizmetler arasında en büyüklerinden biridir. Yasa dışı tütün ticaretinin gelişmesi için genellikle yüksek vergilendirme suçlansa da yasa dışı ticaretin kontrolü araştırılırken odak noktası düzenleyici çerçevenin gücü ve etkinliği olmalıdır. Bu ikincil temelli araştırma, yasa dışı tütün ticaretinin tahmini büyüklüğü ile yaptırım gücü arasındaki ilişkiyi, vergilendirmenin yasa dışı tütün ticareti üzerindeki etkisiyle birlikte analiz etmeyi amaçlamaktadır. Sonuçlar, yasa dışı tütün ticaretinin boyutunun, ülkelerin güçlü yaptırım kapasitesine sahip olduğu yerlerde daha küçük olma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, güçlü uygulama kabiliyetine sahip ülkeler, yasadışı tütün ticaretinin gelişimini bastırırken tütün ürünleri üzerindeki vergileri de artırabilir. Son olarak, yasadışı tütün ürünleri esas olarak sınır ötesi ticareti yapıldığından, bazı hükümetlerin zayıf kanun uygulamaları, yasadışı tütün ticaretini ortadan kaldırmaya yönelik uluslararası çabaları baltalayabilir.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: faruk.agu@gmail.com

Atıf / Citation: Yokoyama, Y. ve Güven, F. (2023). An analysis of the illicit tobacco trade: the influence of the effectiveness of administrative enforcement and high taxation on illicit trade. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 1-6. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1164606>

1. Introduction

Illicit trade in commodities and services has evolved to become a large contemporary profit-making business activity. Indeed, it is estimated that the 11 major types of illicit trade generate around USD 2 trillion every year globally, of which illicit tobacco trading is the fourth largest following counterfeiting, drug trafficking, and human trafficking (World Customs Organization, 2017). Moreover, the size of this illicit tobacco market is estimated to be USD 60 billion worldwide, costing governments over USD 40 billion in lost tax revenues (Euromonitor International, 2018). It is also estimated that 10% of the total world cigarette consumption is illegally purchased (World Health Organization [WHO], 2015). However, among the illicit markets, tobacco products display a unique characteristic in that, although these products essentially hold a legal status, many governments are now imposing strict regulations such as higher taxation justified by the health risks warnings they carry. There are a variety of regulatory instruments that governments prefer to implement in their public policy programmes. For the illicit tobacco trade (ITT), the popular one has become the financial regulation which is higher taxes. However, policy choice might not be the most efficient option. Choosing the most efficient policy tool is critical in order to create meaningful impact for the economy. Therefore, we aim to test this assumption empirically by inserting new variable into the equation: enforcement of regulations as opportunities arise for criminal organisations especially where the enforcement regulations are weakly applied. Therefore, this paper will argue that, in contrast to popular perception, the ITT is not typically promoted by higher taxation, but as a result of the extent, efficiency, and vigour of market regulation in and between particular nations. To this end, this paper will first describe the difference between legitimate and illegitimate businesses. Secondly, the incentive for the market entry of illicit tobacco products, even where the sale and consumption of tobacco products are generally legal, will be analysed. After this, the impact of higher taxation on the development of ITT will be investigated. Then, the influence of the law enforcement capability on ITT will be explored. Finally, this paper will discuss how the weak law enforcement of some governments can compromise the international effort to eradicate the ITT.

2. Literature Review

2.1. *The difference between legitimate and illegitimate businesses*

It can be sometimes overlooked that organised criminal groups trading in the economy operate in very similar ways to legitimate ventures in terms of a number of key characteristics. For example, in terms of organisational structures, some criminal ventures may adopt the rigid chain-of-command model of bureaucracy that is typically characterised by corporations, governments, and armed forces, as it is suitable for performing extensive tasks (von Lampe, 2016). Some may establish regional networks based on loyalty and respect that enable them to control and manage resources between them, while others may take an enterprise form that prioritises market and economic activities rather than rigid organisational structures. Furthermore, they will also adapt their organisational structures and business models when responding to changes in external market environment, just the same as any legitimate business. Moreover, criminal organisations are frequently highly sophisticated and act in a rational manner in order to maximise profit opportunities while minimising risks (Abadinsky, 2010). Finally, criminal organisations are now engaging more in transnational criminal activity, as the obstacles to the transport people,

goods, and currencies across borders have also been lowered due to globalisation and weakened political engagement.

2.2. *The incentive for the market entry of illicit tobacco products*

The fundamental difference between legitimate and illegitimate businesses is, therefore, the legal status of the products and services that they offer. Although the sale and consumption of tobacco products are generally legal in many countries, they become illegal when attempts are made to evade taxes, are smuggled, or produced illegally.

Prohibiting the trade or imposing strict regulations on repugnant markets such as tobacco products may create shadow economies. According to Roth (2007), repugnant markets arise where products and services are considered socially inappropriate while there still exists a certain demand for them, or where trading certain items in exchange for money becomes regarded as unethical or anti-social. For example, many societies find the human consumption of dog meat repulsive, while selling and buying kidneys are considered unethical even though donating them is generally acceptable. However, should the transaction of such items have sufficient customer demand, they will typically be traded in illicit markets (Gu et al., 2022).

With regard to tobacco products, the main factor that provides criminal organisations with the opportunity to engage in transnational illicit trade is the difference in retail prices of tobacco products across countries. The retail price is determined by both the price set by the tobacco companies and tax rates. Here, the reason why many governments justify tax increases on tobacco products is primarily to reduce smoking prevalence. WHO (2021) demonstrates that when the price of tobacco products is increased by 10%, tobacco consumption is reduced by 4–8% in all high-, middle-, and low-income countries. It is also shown that the affordability of tobacco products significantly declines when the tax share accounts for 70% or more of the price. Therefore, WHO (2014) suggests that more than 75% of the retail price should be collected as tax to produce a greater effect on the reduction in smoking prevalence.

Therefore, the incentive for ITT is clearly purely financial. Here, supply and demand share the mutual interests where consumers could purchase a product at a lower price, while suppliers could make a large profit not only by evading custom, excise, and other duties, but also by cutting the production costs in the case of counterfeiters (Joossens & Raw, 2012). Moreover, as the risks and penalties involved in the ITT are relatively low compare to other illegal activities such as drug or arms trafficking, it has become a profitable source of income for criminal organisations (Financial Action Task Force, 2012). The existing market environment also benefits the criminal organisations.

Consequently, organised crime groups that are involved in ITT typically abuse the available international trade system that aims to facilitate international trade. For example, custom transit allows exported goods to move through countries by suspending any duties in between until the goods arrive at the destination country (Joossens, et al, 2000). However, official records show that one-third of the tobacco products never reach the intended destination because, as evidence suggests, they are extracted from registered goods and transferred to illicit channels in the country while the goods are in transit. Another example is free trade zones, where goods that are to be processed, manufactured, and re-exported as final products can be imported with little or no customs requirements imposed (OECD, 2022). Indeed, while free trade zones are designated areas whose purpose is to enhance economic development by removing or lowering major obstacles to international trade, this system is also exploited by criminal organisations

to conceal their illicit activities. Moreover, according to OECD/EUIPO (2018), there is a positive correlation between the extent of the business within free trade zones and the size of illicit trade, in that the larger and more active the free trade zones are, the higher number of illicit goods pass through the zones. The research shows that the proportion of illicit trade almost doubles to 2.2% when the economies host 20 free trade zones compared to the economies that host no such trade zones.

Furthermore, there is strong evidence that suggests that the tobacco industry itself is actively involved in ITT (University of Bath, 2021c). The transnational tobacco companies are alleged to have had been engaging in ITT since around the early 2000s, at which Philip Morris International paid USD 1.25 billion in settlement with the European Commission, while British American Tobacco and Japan Tobacco International both signed an agreement to fight against ITT with HM Customs and Excise and the European Commission respectively. However, Gilmore et al. (2019) argue that evidence provided by a number of sources, including whistle-blowers and investigative journalists, suggests that the tobacco industry is still active in illicit trade. For example, it is claimed that the transnational tobacco companies deliberately over-produce or over-supply products in certain markets with the intention to divert these excess products into the black market. Evidently, more than half of the tobacco products that are traded in illicit market are the brands owned by transnational tobacco companies. One of the problems is that the industry is influencing governments by establishing relationships with administrative bodies (Assunta, 2021). For instance, the industry offers donations to governments, and governments, in return, allow the industry to sit on committees that consider and formulate public health policies.

2.3. The impact of higher taxation on the development of ITT

As the difference in taxation and retail price of tobacco products across nations is the primary incentive for criminal organisations to engage in illicit trade, the tobacco industry has been actively lobbying against raising taxes (Scollo, 2021). Fully aware of the negative impact on profit caused by high taxation, they claim that this would only increase the volume of illicit trade. In support of this claim, the industry commissioned research by Alvarez & Marsal (2021), a consultancy firm that analysed data between 2005 and 2019 in 71 countries, reported that an increase in the price of legal tobacco products by three percent of personal disposable income leads to increase in illicit tobacco market by two percent.

However, tobacco research funded by the industry is frequently criticised for both being biased and undermining the efforts to reduce tobacco consumption (University of Bath, 2021a). Even so, the industry continues to exert their influences indirectly by extensively funding tobacco research organisations and think tanks, while acquiring credibility by associating itself with United Nations organisations such as the WHO. For example, Philip Morris International invested USD 100 million to launch an initiative called PMI IMPACT in 2016, which supports various organisations that are leading projects in the anti-illicit tobacco trade (University of Bath, 2021b). Here, the organisations that received grants from PMI IMPACT, or through its front organisations, frequently publish research results that are more favourable to the tobacco industry. Therefore, in order to investigate the quality of the research data commissioned by the industry, Gallagher et al. (2019) performed a meta-analysis of 35 papers on the ITT that cited the industry data. Their findings illustrate that industry-funded research typically exaggerates the ITT issue, while including problems with data analysis, methodology, and presentation of the data that fall short of objective research standards. Consequently, they conclude that

the industry-funded research lacks credibility and should be treated with due caution.

2.4. The influence of regulatory frameworks on ITT

In fact, contrary to the claim expressed by the industry, ITT is not typically promoted by increased taxation (Ross & Blecher, 2019), but rather is a result of the extent of the efficiency and vigour of market regulation in and between particular nations (Dutta [Ed], 2019). For instance, Nguyen et al. (2020) speculate that a combination of strict tax administration and law enforcement within the nation could have been responsible for the decline in illicit trade in Vietnam, where illicit trade reduced from 21% in 2012 to 14% in 2017 after the country increased the excise tax on tobacco products to 70% in 2016. However, this research also demonstrates the need for stronger customs law enforcement. Here, the results also suggest that more of the legally produced products were smuggled out of Vietnam during this period, which indicates that the illicit tobacco market had simply moved to other locations. Another example of the impact of law enforcement, or the lack of it, is South Africa, where the ITT, which accounted for less than 10% before 2010, has increased significantly since the law enforcement by the revenue service was markedly weakened (Vellios et al., 2020). Consequently, it was estimated that illicit products have penetrated over 30% of the market in 2017.

Moreover, the World Bank (2020) reported that customs administration, especially in developing nations, has typically been riddled with corruption. The problem becomes more serious when the number of government departments involved in the custom clearance process is larger and more of the procedures are handled manually. Therefore, the report argues that improved efficiency by simplifying the clearance procedure and computerising the operation is necessary to tackle corrupt practice in customs administration. In this context, Onogwu (2018) studied the relationship between corruption and the effectiveness of customs procedures in terms of logistical efficiency in a number of African countries using secondary data from international organisations such as the logistics performance index by the World Bank. The results showed that corruption reduces the efficiency of customs operations at a statistically significant level, while technological improvement at ports enhances the efficiency.

Furthermore, Acemoglu and Jackson (2017) argue that the effectiveness of law enforcement is also significantly influenced by social norms. For example, the higher percentage of tax evasion in Greece, which was 30% in 2011 compared to 7% in the UK, is not exclusively a result of illicit trade, but can also be explained by the wider social acceptance or tolerance towards tax evasion behaviour. In other words, law-abiding citizens would likely turn a blind eye when they witnessed law breaking behaviour if this behaviour is generally accepted in a society. The researchers also demonstrated in their statistical model that a law that conflicts with social norms is likely to be counterproductive when implemented abruptly, while social norms tend to adapt if the law is progressively tightened. For instance, many societies have succeeded in introducing a no-smoking policy in closed areas as a new norm by gradually increasing the list of places where smoking is forbidden, and thus progressively instilled the rule in the broader society.

2.5. Analysing the effect of administrative efficiency on ITT

Evidently, the retail price differences caused by various tax rates on tobacco products across nations are the primary factor that creates opportunities for ITT. Moreover, the administrative efficiency and strength

of law enforcement are crucial to suppress the development of ITT. However, despite the critical importance, the analysis of culture and social norms affecting the ability to control ITT in each nation is not within the scope of this paper, and thus, this paper will focus on the relationships between the level of taxation, the estimated size of ITT, and the level of strength of regulatory framework. Understanding these relationships would provide policy makers with a clearer direction to control and regulate the tobacco market.

We develop the following hypotheses:

- *The size of ITT in a country will be small where its logistics performance is high. It is also expected that the size of ITT in a country will be small if its enforcement capability is strong.*

- *It is anticipated that the size of ITT in a country will not be affected directly by the level of taxation on tobacco products. In other words, a country with strong enforcement capability can increase taxation on tobacco products while preventing the development of ITT by implementing and exercising effective regulatory measures.*

3. Methodology

3.1. Data collection

In order to test the hypotheses, quantitative data was collected from various secondary sources. First, for the analysis of the strength of law enforcement, the ITT index created by Ulep et al. (2021) was analysed. They constructed the index to assess the potential capability of 160 nations to control and manage ITT by identifying and measuring 29 factors such as the level of corruption, the strength of public administration, and regulations on tobacco products. The higher score indicates that a country has more capability to manage ITT. These factors do not include such elements as cultural values or social norms, and thus, as the researchers assert, it should be noted that this index is not a measurement for the actual effectiveness of particular nations to tackle ITT.

Moreover, the overall logistics performance index by the World Bank (2018) was included in the analysis to enable a specific consideration of the efficiency of customs administration. This index, that was created based on the survey conducted with logistics professionals, illustrates the differences across 160 nations in efficiency with regard to logistics process such as port processing, customs clearance, and time and costs involved in these procedures. The higher score indicates that a country is more efficient in terms of logistics related issues.

Next, the data on the estimated size of ITT was retrieved from the Euromonitor International (2015, as cited in Chaloupka et al., 2015), though it was modified with the specific country data from the World Bank (2019) for some countries. The size of ITT is calculated in percentage of illicit tobacco products in the total tobacco consumption. As the Euromonitor International has been funded by the tobacco industry since 2019 (Gallagher & Gilmore, 2019), it should be appropriate to modify the data when there is a conflict with other independent research sources. For example, the figure of 18% for Cameroon was replaced by 41%, while the near 30% in Ireland was replaced by 13%. Obviously, it is difficult to estimate the actual size of ITT due to its criminal nature, but these modifications would be justifiable considering the credibility issues regarding the industry funded research raised by Gallagher et al. (2019).

Then, the effect of high taxation on ITT was examined using the above estimate of ITT and the data on the percentage of the taxation on tobacco products in each country retrieved from WHO (2021).

Finally, any country that was not included in any of the datasets were excluded from the analysis, resulting in the sample size of $N = 74$.

3.2. Data Analysis

First, a multiple linear regression analysis was conducted using Excel Data Analysis Tools to examine whether the estimated size of ITT is related to the ITT index and the Logistics performance index. Then, a simple linear regression analyses was conducted with each independent variable in relation to the size of ITT. Next, a simple linear regression analysis was conducted to examine the relationship between the rate of taxation on tobacco products and the size of ITT. Finally, another simple linear regression analysis was conducted to examine whether there is any relationship between the ITT index and the rate of tobacco taxation.

4. Conclusion

The ANOVA result of the multiple linear regression analysing the relationship between the size of ITT and the level of the ITT index, together with the Logistics performance index showed statistical significance of $F(2,71) = 9.95$, $p < .001$, which indicated that at least one of the independent variables was highly correlated with the size of ITT. While the Logistics performance index was highly related to the size of ITT at $p = .017$, the ITT index was not significant ($p = .78$), and therefore, the efficiency of logistics procedures was considered to be a more effective indicator of the size of ITT. However, when both variables were examined individually in relation to the size of ITT in a simple linear regression analysis, both indexes demonstrated statistical significance at $p < .001$ (Figure 1 and Figure 2).

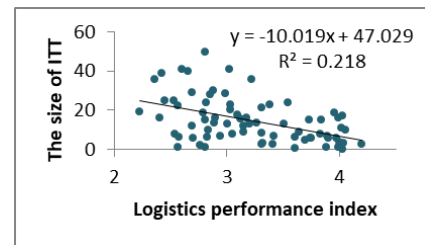

Figure 1. ITT and the logistics performance index

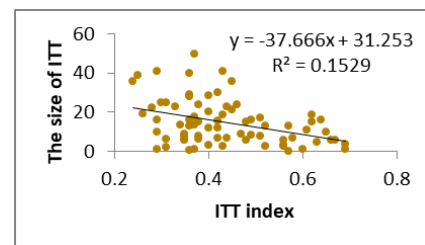

Figure 2. ITT and the ITT index

Next, the result of the simple linear regression analysis examining the effect of higher tax rates on the size of ITT actually demonstrated that there was a negative relationship at a statistically significant level at $p = .025$ (Figure 3). This indicated that higher taxation on tobacco products would not necessarily lead to the expansion of ITT. Finally, when examined whether countries with a higher capability to control ITT impose higher taxation on tobacco products, the result demonstrated the positive correlation at a statistically significant level at $p = .006$ (Figure 4).

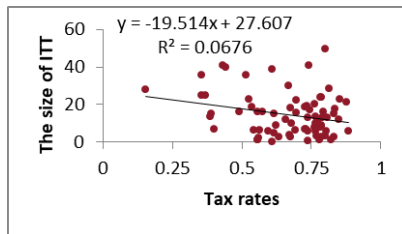

Figure 3. ITT and the tobacco taxation

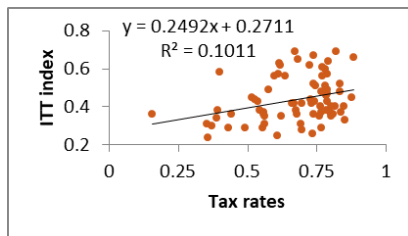

Figure 4. ITT index and tobacco taxation

It should be noted that the coefficient of determination, also referred to as R-squared, were very low in these data analyses. However, Moksony (1999) argues that the level of R-squared is irrelevant when examining correlational phenomena in social science. Indeed, it would be impossible to include all the relevant factors, known and unknown, in regression models in order to be able to predict the likely output accurately. Therefore, as the objective of this paper was to see whether any of these independent variables correlates with the size of ITT, the low level of R-squared should be acceptable.

5. Discussion

The main argument of this paper is that the extent, efficiency, and vigour of market regulation regarding tobacco products are the crucial elements that enable the governments to control and manage ITT. Overall, the results supported both two hypotheses. First, it was demonstrated that the countries that established efficient logistical systems as measured by the Logistics performance index have a smaller size of ITT. Next, the results also showed that the size of ITT tends to be smaller in places where the administrative institutions are stronger as measured by the ITT index. Finally, it was hypothesised that higher taxation on tobacco products would not prompt expansion of ITT. The results again illustrated that the countries with more effective law enforcement capability have managed to increase taxation on tobacco products while preventing the development of ITT.

Understanding the importance of administrative strength when implementing tobacco control policies is vital for governments. For example, although it is acknowledged that higher taxation on tobacco products is most cost-effective strategy to reduce smoking prevalence (WHO, 2014), as tobacco products being repugnant market where the demand for the products is large, simply imposing high taxation on tobacco products might result in an expansion of illicit trade (Gu et al. 2022). When such a negative consequence is anticipated, the tobacco related regulations need to be strictly enforced and observed. As the results demonstrated, many countries with high taxation on tobacco products have been managing to suppress ITT due to the stronger law enforcement capability, while some countries have failed to do so regardless of the tax rates. Moreover, as illicit tobaccos are mainly traded across borders due to the differences in retail prices, the weak law enforcement of some governments can undermine the

international effort to eradicate ITT. For example, Vietnam saw the decline in ITT within the country after it increased the taxation, but more tobacco products have been smuggled out of the country (Nguyen et al. 2020). This could indicate that, while the capability of a country to control ITT as measure by the ITT index might be more related to the control issues within the nation, the efficiency of logistics procedures as measure by the Logistics performance index can more directly related to the cross-border transactions. As OECD/EUIPO (2018) illustrated, an economy with high number of active free trade zones experiences increased level of illicit trade. Moreover, the World Bank (2020) reported that the efficiency of customs administration should be improved by simplifying and computerising the operation in order to reduce opportunities for corruption. Therefore, the efficiency and transparency in customs and border control are of special importance.

In order to discourage criminals to enter ITT, it would also be necessary to impose stricter penalties for ITT (Financial Action Task Force, 2012). However, the implementation of such laws is often prevented by the industry that has established too close a relationship with the governments in exchange for offers of financial contributions (Assunta, 2021). Moreover, cultures and social norms that tolerate anti-social behaviours would compromise the law enforcement effort even when such strict laws were implemented (Acemoglu & Jackson, 2017).

6. Conclusion

This research appears to confirm the argument that the development of ITT is a reflection of the level of inefficiency in administrative procedures, together with the ineffectiveness of law enforcement of some governments, rather than a consequence of the imposition of increasingly higher taxation on tobacco products. First, countries that have established efficient logistics systems in terms of goods handling and custom clearance at ports tend to experience a lower degree of ITT. Second, countries that have demonstrated a strong law enforcement capability are more likely to be able to manage ITT. Finally, those countries with strong law enforcement capability can also increase taxation on tobacco products while suppressing the development of ITT. While individual national efforts to tackle ITT illustrate valuable contributions to the challenges, as ITT is typically a problem across rather than within borders, the inefficiency and ineffectiveness of enforcement by some nations can undermine the international effort to suppress ITT. Moreover, since the economy has become progressively globalised while nations are now more interdependent as seen in the examples of custom transit and free trade zones, additional cooperation and coordination is required to manage illicit trade in general.

Then, there are several limitations to this research. Firstly, despite the potential critical importance, factors in relation to culture and social norms were not included in the data analysis. Indeed, such factors can be significant contributing elements that assist in the interpretation of the differentiation between the level of corruption and the efficiency of law enforcement between nations. Therefore, further research will be required that includes a critical evaluation of the impact of such cultural factors. Secondly, further research will be required on the extent to which the geographical location of countries may influence the size of ITT. Even if a particular country has become highly competent with regard to the control of ITT, it would still require more effort where it has multiple borders. Finally, the size of ITT remains just an estimate, while the data made available can vary significantly dependant on the source and methods used in the analysis.

Author Contribution Rate Statement

The study was carried out equally by both authors.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest between the authors in the study.

Statement of Support

No support was received from any institution for this study.

References

- Abadinsky, H. (2010). *Organized Crime* (9th ed.). Wadsworth.
- Acemoglu, D., & Jackson, M. O. (2017). Social norms and the enforcement of laws. *Journal of the European Economic Association*, 15(2), 245–295. <https://doi.org/10.1093/jeaa/jvw006>
- Alvarez & Marsal. (2021). *Causes and control of illegal tobacco*. https://www.alvarezandmarsal.com/sites/default/files/causes_and_control_of_illegal_tobacco_-_third_edition_2021.pdf
- Assunta, M. (2021). Global tobacco industry interference index 2021. *Global Center for Good Governance in Tobacco Control*. <https://exposetobacco.org/wp-content/uploads/GlobalTIIndex2021.pdf>
- Chapoupka, F. J., Edwards, S. M., Ross, H., Diaz, M., Kurti, M., Xu, X., Pesko, M., Merriman, D., & DeLong, H. (2015). Preventing and reducing illicit tobacco trade in the United States. Centers for Disease Control and Prevention. <https://www.cdc.gov/tobacco/stateandcommunity/pdfs/illicit-trade-report-508.pdf>
- Dutta, S. (Ed). (2019). Confronting illicit tobacco trade: global review of country experiences. *World Bank Group*.
- Euromonitor International (2018, November). Illicit trade in tobacco products. <https://www.euromonitor.com/illicit-trade-in-tobacco-products/report>
- Financial Action Task Force (2012). FATF report: illicit tobacco trade. <https://www.fatfgafi.org/media/fatf/documents/reports/Illicit%20Tobacco%20Trade.pdf>
- Gallagher, A. W. A., Evans-Reeves, K. A., Hatchard, J. L., & Gilmore, A. B. (2019). Tobacco industry data on illicit tobacco trade: a systematic review of existing assessments. *Tobacco Control*, 28(3), 334–345. <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2018-054295>
- Gallagher, A. W. A., & Gilmore, A. B. (2019). Euromonitor International now accepts tobacco industry funding: a win for PMI at the expense of research on the tobacco industry. *Tobacco Control*. <https://blogs.bmj.com/tc/2019/04/08/euromonitor-international-now-accepts-tobacco-industry-funding-a-win-for-pmi-at-the-expense-of-research-on-the-tobacco-industry/>
- Gilmore, A. B., Gallagher, A. W. A., & Rowell, A. (2019). Tobacco industry's elaborate attempts to control a global track and trace system and fundamentally undermine the illicit trade protocol. *Tobacco Control*, 28(2), 127–140. <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2017-054191>
- Gu, C., Roth, A. E., & Wu, Q. (2022). Forbidden transactions and black markets. *Mathematics of Operations Research*, 47(4), 3084–3109. <https://doi.org/10.1287/moor.2021.1236>
- Joossens, L., Chaloupka, F. J., Merriman, D., & Yurekli, A. (2000). Issues in the smuggling of tobacco products. In: J. Prabhath & F. J. Chaloupka (Eds.), *Tobacco control in developing countries* (pp. 393–406). World Bank.
- Joossens, L., & Raw, M. (2012). From cigarette smuggling to illicit tobacco trade. *Tobacco Control*, 21(2), 230–234. <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2011-050205>
- Moksony, F. (1999). Small is beautiful. The use and interpretation of R² in social research. *Review of Sociology*, (Special issue), 130–138.
- Nguyen, H. T. T., Giang, L. T., & Pham, T. N. (2020). Empirical analysis on the illicit trade of cigarettes in Vietnam. *Tobacco Control*, 29(4), 281–286. <https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2019-055598>
- OECD. (2022). Recommendation of the council on countering illicit trade: enhancing transparency in free trade zones. <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0454>
- OECD/EUIPO. (2018). Why do countries export fakes?: the role of governance frameworks, enforcement and socio-economic factors. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264302464-en>
- Onogwu, D. J. (2018). Corruption and the efficiency of customs clearance process in selected countries. *Review of Public Administration and Management*, 6(3). <https://doi.org/10.4172/2315-7844.1000257>
- Ross, H., & Blecher, E. (2019). Illicit trade in tobacco products need not hinder tobacco tax policy reforms and increases [White Paper]. *Tobacco Economics*. https://www.tobaccoeconomics.org/files/research/554/Illicit-Tobacco-White-Paper_v1.5-2.pdf
- Roth, A. E. (2007). Repugnance as a constraint on markets. *Journal of Economic Perspectives*, 21(3), 37–58. <https://doi.org/10.1257/jep.21.3.37>
- Scollo, M. (2021). Arguments against tax increases promoted by the tobacco industry. In E. M. Greenhalgh, M. M. Scollo, & M. H. Winstanley (Eds.), *Tobacco in Australia: facts and issues*. Cancer Council Victoria. <https://www.tobaccoinaustralia.org.au/chapter-13-taxation/13-10-arguments-against-tax-increases-by-tobacco-industry>
- Ulep, V. G., Lavares, M. P., & Francisco, A. (2021). Measuring the capacity to combat illicit tobacco trade in 160 countries. *Globalization and Health*, 17(130). <https://doi.org/10.1186/s12992-021-00783-4>
- University of Bath (2021a). Influencing science: commissioning research and reviews. *Tobacco Tactics*. <https://tobaccotactics.org/wiki/influencing-science-commissioning-research-and-reviews/>
- University of Bath (2021b). Interference by the tobacco industry and its allies. *Tobacco Tactics*. <https://tobaccotactics.org/wiki/international-tax-and-investment-center>
- University of Bath (2021c). Tobacco smuggling. *Tobacco Tactics*. <https://tobaccotactics.org/wiki/tobacco-smuggling/>
- Vellios, N., van Walbeek, C., & Ross, H. (2020). Illicit cigarette trade in South Africa: 2002–2017. *Tobacco Control*, 29(4), 234–242. <http://dx.doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2018-054798>
- Von Lampe, K. (2016). *Organized Crime: Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures, and Extra-Legal Governance*. SAGE.
- World Bank. (2018). Logistics performance index: Overall (1=low to 5=high). <https://data.worldbank.org/indicator/LP.LPI.OVRL.XQ>
- World Bank. (2019). *Confronting illicit tobacco trade: a global review of country experiences*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/677451548260528135/pdf/133959-REPL-PUBLIC-6-2-2019-19-59-24-WBGTobaccoIllicitTradeFINALvweb.pdf>
- World Bank. (2020). Enhancing government effectiveness and transparency: the fight against corruption. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/235541600116631094/pdf/Enhancing-Government-Effectiveness-and-Transparency-The-Fight-Against-Corruption.pdf>
- World Customs Organization. (2017). WCO News: council 2017, transit, e-commerce, fragile borders. https://mag.wcoomd.org/uploads/2018/05/WCO_News_84_2.pdf
- World Health Organization. (2014). Raising taxes on tobacco. <https://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention/tobacco/world-no-tobacco-day/2014-raise-taxes-on-tobacco>
- World Health Organization. (2015). Combatting illicit trade. <https://www.euro.who.int/en/healthtopics/diseaseprevention/tobacco/publications/key-policy-documents/who-framework-convention-on-tobacco-control-who-fctc/key-areas-of-tobacco-control-policy/combating-illicit-trade>
- World Health Organization. (2021). WHO report on the global tobacco epidemic, 2021: addressing new and emerging products. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240032095>

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruuibfdergisi>

Örgütsel ekoloji kuramı bağlamında Türkiye'deki havayolu taşımacılığı sektörünün son 40 yılının analizi

Analysis of the last 40 years of the air transportation industry in Turkey in the context of organizational ecology theory

Yusuğ Gündüz^{a*}, Cem Cüneyt Arslantaş^b

^a Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi ve Organizasyon, İstanbul, Türkiye, yusuf.gunduz@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6753-3555

^b Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Bölümü, İşletme Yönetimi ve Organizasyon Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, cuneyta@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9113-8731

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 12 Nisan 2023

Kabul: 15 Mayıs 2023

Anahtar kelimeler:

Örgütsel Ekoloji,
Popülasyon Ekoloji,
Havayolu Taşımacılığı,
Kurulma ve Kapanma Oranı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 12 April 2023

Accepted: 15 May 2023

Keywords:

Organizational Ecology,
Population Ecology,
Airline Transportation,
Installation and Closure Rate

Article type:

Research article

ÖZET

Havayolu taşımacılığı sektörü 1983 yılından sonra serbestleşmeye başlamıştır. 1983 yılına kadar tek bir havayolunun (Türk Hava Yolları A.O.) faaliyet gösterdiği çevreye yeni oyuncular girmiştir. 1983-2023 yılları arasında oldukça fazla havayolu işletmesi kurulmuş ve kapanmıştır. Hava taşımacılığı sektörü büyüyüp gelişirken, çok fazla sayıda havayolunun kurulup kapanması önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu çalışmanın amacı havayolu taşımacılığı sektörünün serbestleşme sonrası 40 yıldaki durumunu örgütsel ekoloji kuramı bağlamında incelemektir. Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması ve doküman incelemesiyle elde edilen veriler kullanılmıştır. Sonuç olarak araştırma soruları örgütsel ekoloji kuramının kavramları ve argümanlarıyla cevaplanmıştır. Gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

ABSTRACT

The air transportation industry started to be liberalized after 1983. New players entered the environment where only one airline (Turkish Airlines A.O.) operated until 1983. Between 1983-2023, quite a lot of airline companies were established and closed. As the air transportation industry grows and develops, the establishment and closing of too many airlines poses a major challenge. The aim of this study is to examine the situation of the air transportation industry in the 40 years after liberalization in the context of organizational ecology theory. In this study, data obtained from case study and document analysis, which are qualitative research designs, were used. As a result, the research questions were answered with the concepts and arguments of organizational ecology theory. Suggestions for future work have been made.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: yusufgunduz1983@gmail.com

Atıf / Citation: Gündüz, Y. ve Arslantaş, C. C. (2023). Örgütsel ekoloji kuramı bağlamında Türkiye'deki havayolu taşımacılığı sektörünün son 40 yılının analizi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 7-17. <http://doi.org/10.58588/aru-ifeas.1281603>

1. Giriş

1903 yılında Wright kardeşlerin başarılı uçuş denemeleri sonucunda havadan ağır araçlar göklerle buluşmuştur. Hava araçları dünya savaşlarının etkisiyle hızlı bir gelişme göstermiştir. Önceleri savaşlarda askeri amaçlarla kullanılan hava araçları, daha sonraki yıllarda önce kargo ve yük taşımak için sonraları da yolcu taşımak için kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde yolcu, yük ve kargonun hava araçlarıyla havadan yer değiştirmesi zaman, mekân ve ekonomi açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede hava taşımacılığı faaliyetlerini, havayolu taşımacılığı faaliyetleri ve genel havacılık faaliyetleri olmak üzere iki alt sınıfa ayırmak mümkündür. Bu çalışmanın konusunu oluşturan havayolu taşımacılığı, ticari bir amaç güdülerken (ücret veya kira karşılığında) canlı veya cansız varlıkların zaman ve yer faydası sağlayacak şekilde bir hava aracı ile yer değiştirmesi işlemi olarak ifade edilmektedir (Küçükylmaz, 2016).

Türkiye’de ticari havayolu taşımacılığı 1933 yılında Türk Hava Yolları’nın kurulmasıyla başlatılmaktadır. Havayolu taşımacılığı sektörü 1933’ten 1983’e kadar devlet sahipliğinde tek bir havayolunun hâkim olduğu ayrıcalıklı bir faaliyet alanı olarak kalmıştır. 1983 yılı sonrasındaki serbestleşme hareketleriyle birlikte birçok havayolu işletmesi kurulup kapanmıştır. Türkiye havayolu taşımacılığının gelişimini, farklı açılardan ve farklı zaman aralıklarında inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Gere (2010) çalışmasında Türkiye havayolu taşımacılığı sektörünün 1983 yılından sonraki gelişimini liberalleşme bakış açısıyla incelemiş ve değerlendirmiştir. Bu çalışmada 1983’ten sonra ortaya çıkan değişim ve gelişmeler, 1983 serbestleşmesinin havayolu taşımacılığına ve havayolu yönetimi üzerindeki etkileri ve ayrıca 1983 liberalleşmesinin başarısız olduğu taraflar ortaya konmaya çalışılmıştır. Battal ve Kiracı (2015) çalışmalarında Türkiye havayolu sektöründeki iflaslar ve iflasların nedenleri incelemiştir. Bu çalışmada havayolu işletmelerinin iflas nedenleri arasında mali durumlarının bozulması ve kötü yönetim ön plana çıkmaktadır. Sakız ve Ünkeya (2018) çalışmalarında havacılık sektörüne özgü geliştirilmiş Aircore iflas tahmin modeliyle ve yapay sinir ağları teknikleri ile Türk Hava Yolları A.O.’nın iflas riskini incelemiştir. Bahar (2018) çalışmasında 2003-2016 yılları arasında Türkiye’deki havayolu işletmeciliğinin gelişimini havalimanlarında meydana gelen iç hat ve dış hat yolcu ve uçak trafiği bilgileri doğrultusunda incelemiştir. İnan (2018) çalışmasında 2003-2013 yılları arasında Türk Hava Yolları’nın temel dönüşümünün en kritik iki yönü olan ağ geliştirme ve rekabet avantajını incelemiştir. Aksoy ve Dursun (2018) çalışmalarında güncel veriler ışığında Türkiye’nin sivil havacılıkla ilgili birikimlerini özetlemiştir. Yalçınkaya (2019) çalışmasında Türkiye’deki havayolu taşımacılığı sektörünün 1933-2006 yılları arasındaki tarihsel gelişiminde devlet müdahalelerinin rolünü incelemiştir. Sağbaş ve Çelik (2019) çalışmalarında sektöre yönelik gerçekleştirilen regülasyonların Türkiye sivil havayolu taşımacılığı sektörüne etkilerini incelemiştir. Karakaş-Özür (2019) çalışmasında yolcu ve yük miktarlarına bakarak ulusal ve uluslararası hava ulaşımının gelişimini incelemiştir.

Aldemir ve arkadaşları (2021) çalışmasında havayollarının üst düzey yöneticileriyle yapılan görüşmeler yoluyla toplanan verilerle Türkiye yolcu taşıyıcılarının iş stratejileri ve stratejik tipolojilerinin yanı sıra işletmelerin stratejik planlama sürecine katılım derecelerini inceleyerek, Türkiye yolcu hava taşımacılığı sektörünün rekabetçi yapısının mevcut görünümünü ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Yapılan analizler sonucunda beş tarifeli havayolunun ve üç charter havayolunun, birincil strateji olarak maliyet liderliğiyle beraber entegre maliyet ve farklılaştırma stratejilerini uyguladıkları görülmüştür. Bu da işletmelerin aynı anda birden fazla jenerik strateji uygulamaya çalıştığını göstermektedir. Ayrıca rekabetçi strateji

tipolojisi açısından analizi-savunmacı özellikler sergilemektedirler (Aldemir vd., 2021). Köse (2021) yapmış olduğu iki aşamalı çalışmasında, ilk önce Türkiye Sivil Havayolu sektöründe faaliyet gösteren Türk Hava Yolları A.Ş. ve Pegasus A.Ş.’nin 2014-2019 yılları arasında faaliyet rapor ve faaliyet tablo verilerini kullanılarak 6 yıllık veriler toplamıştır. Daha sonra ikinci aşamada ise elde edilen veriler TOP-SİS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi kullanılarak, bu havayollarının finansal performansı analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Şahin ve Tektaş (2021) SWOT analizi yöntemini kullanarak, Türkiye’de sivil havacılığın durum değerlendirmesini yapmışlardır. Kurnaz ve Rodrigues (2022) çalışmasında COVID-19 sürecinde Türkiye sivil havacılık sektörünün durumu incelemiştir. COVID-19 salgını bütün Dünya’da olduğu gibi Türkiye’de de etkisini çok sert bir şekilde göstermiştir. Yolcu ve yük taşımacılığında büyük kayıplar yaşanmıştır (Kurnaz ve Rodrigues, 2022). Sarıgül ve Çoşkun (2022) çalışmasında inovasyon stratejilerinin Türkiye sivil havacılık sektörüne olan etkilerini incelemiştir. Bu çalışmada sivil havacılık sektöründe yürütülen inovasyon çalışmalarının havacılık çalışanlarının motivasyonlarına, işletme performansına ve müşteri memnuniyetine olumlu yönde etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu da uzun vadede işletmelerin karlarını artırmalarına ve hayatta kalmalarına avantaj sağlamaktadır (Sarıgül ve Çoşkun, 2022).

Yapılan çalışmaların birçoğu belli bir zaman dilimindeki verileri kullanarak mevcut durumu ortaya koymaktadır. Bazı çalışmalarda ise havayolu taşımacılığının tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Kuramsal bir bakış açısının eksikliği incelenen literatürde göze çarpmaktadır. Bu çalışmada 1983-2023 yılları arasında havayolu taşımacılığı sektörü örgütsel ekoloji kuramı bağlamında ele alınıp incelenmiştir ve aşağıdaki sorularının cevapları bulunmaya çalışılmıştır:

- 1983-2023 yılları arasında Türkiye Havayolu Taşımacılığı sektöründeki havayolu işletmelerinin sayısı neden ve nasıl değişmektedir?
- 1983 yılı ve sonrasında Türkiye Hava Taşımacılığı sektörü görece büyürken, son 40 yılda ne kadar ve niçin çok fazla sayıda havayolu işletmesi kurulmuş (doğmuş) ve kapanmıştır (ölmüştür)?
- Havayolu taşımacılığı sektöründe THY ile diğer havayolları arasındaki güç eşitsizliği neden kaynaklanmaktadır?
- Havayolu taşımacılığı sektöründeki güç asimetrisinin etkileri nelerdir?

Bu çalışma havayolu taşımacılığı sektörünü örgütsel ekoloji kuramı bağlamında ele alarak havayolu işletmelerinin kurulma ve kapanma sorununa kuramsal bir bakış açısı getirmektedir. Ayrıca örgütsel ekoloji kuramlarını uygulamasını yaparak literatüre katkıda bulunmaktadır. Bu çalışma sorduğu sorulara ve verdiği cevaplarla uygulamaya da önemli katkılarda bulunmaktadır. Havayolu taşımacılığı sektöründe hali hazırda faaliyet gösteren havayolu işletmelerinin hayatta kalma olasılıklarını artırma konusunda farkındalık yaratarak katkı sunmaktadır. Havayolu taşımacılığı konusunda karar vericilerin ve politika belirleyicilerin, bu faaliyetlerinin etkilerinin nelere mal olduğunu görmeleri açısından fikir vermektedir. Ayrıca sivil havacılık otoritelerinin vermiş olduğu kararların ve koymuş olduğu kuralların havayolu taşımacılığı sektörünün şekillenmesindeki etkileri de ortaya koyularak, gelecek içi yapılacak planlamalara ve programlara katkı sunmaktadır.

Bu durum çalışmasının amacı 1983-2023 tarihleri arasında Türkiye’de havayolu işletmelerinin kurulma (doğum) ve kapanmalarını (ölüm) örgütsel ekoloji kuramı bağlamında doküman inceleme yöntemiyle toplanan verilerle incelemektir.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesini örgütsel ekoloji kuramı ve havayolu taşımacılığı kavramı oluşturmaktadır. Aşağıda bu kavramlar açıklanmıştır.

2.1. Örgütsel Ekoloji Kuramı

Örgütsel ekoloji kuramını geliştiren Hannan ve Freeman'a (1977) göre örgütler veya alt birimlerinin çevrelerinde meydana gelen büyük çaplı ve küçük çaplı değişikliklere kısa sürede uyum sağlayamamalarının bir sonucu olarak örgütlerde çeşitlilik ve değişim ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle örgütlerdeki çeşitlilik, örgüt-çevre ilişkisinde yaşanan ayıklanma sonucu meydana gelmektedir (Önder ve Üsdiken, 2007). Ayıklama yaklaşımı, örgütlerin çevrelerinde meydana gelen büyük çaplı değişimlere tepki verirken, yapılarını hızlı ve bu koşullara uygun şekilde değiştiremediklerini vurgulamaktadır. Bundan dolayı büyük çaplı değişimlerin ortaya çıktığı çevrelerde mevcut örgütlerin büyük bir kısmının yaşama şansı ortadan kalkmaktadır. Oluşan yeni çevre koşullarına uyum sağlayacak yapısal özellikleri olan örgütler ortaya çıkmaktadır. Örgütler dünyasındaki evrimin çevresel ayıklama yoluyla meydana gelmesi örgütsel ekoloji kuramının temel tezini oluşturmaktadır. Örgütsel dünyadaki bu evrim, çevrede oluşan yeni koşullarla uyumlu özelliklere sahip örgütlerin doğmasını veya çoğalmasını sağlarken, değişen çevre koşullarına uyumlu örgütlerin yok olmasını veya azalmasını sağlamaktadır (Önder ve Üsdiken, 2007; Önder, 2013). Örgütsel ekoloji kuramının araştırma programında, örgüt toplulukları içindeki ve topluluklar arasındaki süreçlerin, bazı örgütsel demografik özelliklerin (yaş ve büyüklük gibi) ve toplum düzeyinde meydana gelen değişimlerin (dışsal nitelikteki sosyal, siyasal ve ekonomik etkenler) bir örgüt topluluğunda yeni örgütlerin kurulma (doğma) ve mevcut örgütlerin kapanma (ölüm) oranlarının etkisinin incelenmesi bulunmaktadır (Önder ve Üsdiken, 2007).

Örgütsel ekoloji kuramı "Neden bu kadar çeşit örgüt var?" sorusuna yanıt aramak için ortaya çıkmıştır. Bu soru paralelinde, örgütler dünyası birbirleriyle etkileşim halinde olan örgüt topluluklarının oluşturduğu bir bütün olarak ele alınmaktadır. Şekil 1'de gösterildiği gibi, çevredeki örgüt topluluklarının sayısı ve bu örgüt topluluklarında bulunan örgütlerin sayısı (yoğunluk) birbirlerinden bağımsız olarak örgütsel çeşitliliğin nedenini belirlemektedir. Çevrede yeni örgütlerin kurulması (doğması) ve mevcut örgütlerin kapanması (ölmesi) ikisi birlikte örgüt topluluklarının sayısını ve yoğunluğunu etkilemektedir. Örgüt topluluklarının içinde ve örgüt topluluklarının arasında etkili olan ekolojik süreçlerin yanı sıra, çevredeki sosyal, siyasal ve ekonomik etkenler, yeni örgütlerin doğmasını veya var olanların ortadan kalkmasını birlikte belirlemektedirler (Önder ve Üsdiken, 2007).

Şekil 1. Örgütsel ekoloji kuramı modeli

Örgüt topluluklarını, benzer faaliyetler ve benzer kaynak kullanım biçimlerine sahip örgütlerin oluşturduğu örgüt kümeleri şeklinde

tanımlamak mümkündür (Keskin, 2016). Örgüt toplulukları tanımlarken, topluluk üyelerinin birbirlerine olan benzerliklerini ve diğer tüm örgütlerden farklılıklarını ifade eden örgütsel biçiminin yanı sıra, örgüt topluluğunun içinde bulunduğu ve yaşamını sürdürdüğü sosyal sistem sınırları da doğru bir şekilde belirlenmelidir. Örgütsel biçim, örgütlerin ortak içsel özelliklerinden, örgütleri etkileyen sosyal süreçlerden veya dış dünyaları tarafından kabul görmüş örgütsel kimliklerinden kaynaklanmaktadır. İlk olarak ortak içsel özellikler, örgüt topluluklarının hem birbirlerinden ayrılmasını hem de aynı topluluktaki örgütlerin benzeşmesini temsil etmektedirler. Örgütlerin içsel özellikleri, esas ve ikincil özelliklerden oluşmaktadır. Örgütsel biçimin oluşmasını, resmi amaçlar, örgüt içindeki yetki ilişkileri, sahip olunan ana teknoloji ve pazarda uygulanan stratejileri gibi esas özellikler etkilemektedir. Esas özellikler süreklilik göstermektedir ve örgütsel biçimin ana tanımlayıcısı görevi görmektedir. Esas özellikler uzun tarihsel dönemler boyunca farklılaşmazken, ikincil özelliklerde zaman zaman farklılaşma gözlemlenebilmektedir. Ayrıca örgütsel biçimlerin sınırlarını çizen ve bu sınırların ne kadar belirgin ve güçlü olduğunu belirleyen sosyal süreçler bulunmaktadır. Bu sosyal süreçler, yasal düzenlemeler gibi kurumsal nitelikteki süreçlerden, örgütler arası bağlantıların şekillendirdiği ilişki ağlarından, toplu hareketlerden veya bir takım teknolojik farklılaşmalardan oluşmaktadır. Son olarak bir örgütün ne yaptığı, nasıl yaptığı ve ondan nelerin beklendiğine ilişkin anlayışların ifadesi olan örgütsel kimlik de, örgütsel biçimin kaynağını oluşturmaktadır. Yani örgütlerin dışarıdan nasıl görüldüğü ve örgüt dışındaki aktörlerin ondan beklentileri, örgütsel biçimi şekillendirmektedir. Örgüt topluluğunu tanımlayabilmek için örgütsel biçimin yanı sıra topluluğun yer aldığı sosyal sistemin sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Örgüt topluluğu üyeleri ortak dışsal etkiler altında bulunurken, birbirleriyle etkileşimlerinin önünde dışsal engeller bulunmamaktadır. Sosyal sistem sınırları içinde bulunan örgüt topluluğu üyeleri birbirlerinin potansiyel rakipleridirler ve ortak kurumsal etkiler altında kalmaktadırlar (Önder ve Üsdiken, 2007).

Hannan ve Freeman (1977, 1989) ve Aldrich (1979, 1999), örgüt topluluklarının varlıklarını sürdürme şanslarını incelemişlerdir. Yapılan çalışmalarda uzun süreler boyunca hayatta kalabilmeyi başarabilen çok az sayıda örgütün bulunduğu görülmektedir. Bunu anlamak için ayıklama yaklaşımını kullanmışlardır. Örgüt ekoloji kuramının ayıklama tezine yapısal durağanlık kuramı dayanak oluşturmaktadır. Yapısal durağanlık kuramı, örgütlerin uyum sağlama kapasiteleri ve imkanlarının sınırlı olması nedeniyle çevrelerinde meydana gelen değişimler karşısında özelliklerini hızla bir şekilde değiştiremediklerini varsaymaktadır. Yapısal durağanlık kuramı, örgüt topluluklarının ve çevrelerinin değişken olduğu, örgütlerin belirsiz ve değişken çevrenin ihtiyaçlarına hızlı bir biçimde yanıt vermekte zorlandıkları ve örgüt topluluklarında içsel çeşitlilik olduğu varsayımlarından yol çıkmaktadır (Önder ve Üsdiken, 2007; Keskin vd., 2016).

Örgütsel ekoloji yaklaşımında örgütler arası rekabeti ve meşruiyeti kazanmaya ilişkin fikirlerden hareketle geliştirilen üç grup kuram daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki yoğunluk bağımlılığı kuramıdır. Bir örgüt topluluğunda belirli bir zaman noktasındaki örgütlerin sayısına yoğunluk denilmektedir. Yoğunluk bağımlılığı kuramı, örgüt topluluklarındaki örgütlerin kapanmaları arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Bu ilişkilerin aldıkları biçimler ve bunların örgüt topluluklarının gelişme çizgilerine etkileri, rekabet ve meşrulaşma süreçleriyle açıklamaktadır (Önder ve Üsdiken, 2007; Önder, 2015; Keskin vd., 2016).

İkinci grupta ise çevresel kesim kuramları yer almaktadır. Bu kuramlara göre, bir örgüt topluluğunda bulunan örgütlerin farklı kaynak

tabanlarına sahip olmalar, topluluk içinde çeşitlilik oluşturmaktadır ve bu da örgütlerin yaşam şansları üzerinde etkiler yaratmaktadır. Örgüt topluluklarının varlıklarını sürdürmeleri ve büyüebilmeleri, ihtiyaç duydukları kaynakları elde etmelerine bağlıdır. Bu kaynakları da çevrenin belirli bir kesimindeki sınırlı kaynak kümesinden, yani çevresel kesimden, elde etmektedirler. Bu kaynak kümesi de ekonomik, teknolojik, siyasi ve sosyal boyutlara ve alt boyutlara ayrılmaktadır. Kaynak kümesi (ya da çevresel kesim) boyutları çeşitlilikler ve benzerlikler sergilemektedir. Kesim genişliği kuramı, çevresel kesim kuramlarındandır. Kesim genişliği kuramı, örgüt topluluklarının bir kısmının uzmanlaşmış, geri kalanının ise genelci örgütlerden oluştuğunu söylemektedir. Uzmanlaşmış örgütler, dar ve çeşitlenmemiş bir kaynak tabanından beslenmektedir ve bu işlerde uzmanlaşmışlardır. Genelci örgütler ise, geniş ve farklı kaynakları temin etmektedirler ve herhangi bir kaynağa dayalı olarak uzmanlaşmamışlardır (Önder, 2016). Bu örgütler çevresel değişimlerin özelliğine göre tepkilerini farklılaştırmaktadır.

Çevresel kesim kuramlarından bir diğeri kaynak bölünmesi kuramıdır. Kaynak bölünmesi kuramı, olgunlaşmış örgüt topluluklarındaki eğilimlerle ilgilenebilir. Örgüt toplulukları oluştuğundan epeyce bir zaman geçtikten sonra, yoğunlaşma başlamaktadır. Yani örgüt topluluklarına büyüklükleri zaman içinde artarken sayıları giderek azalan büyük genelci örgütler hâkim olmaktadır. Bu eğilim küçük ve uzmanlaşmış örgüt sayılarını artırmaktadır. Yoğunlaşma sonucunda sayıca az ancak daha büyük genelci örgütler ayakta kalmaktadır. Örgüt topluluğunda yoğunlaşma nedeniyle çok büyük örgütlerin ölçek ekonomisinden yararlanmalarına avantaj sağlamayan ve ilgi duymadıkları bir kaynak kümesi oluştuğu ileri sürülmektedir. Uzmanlaşmış örgütler, çok büyük örgütlerin rekabetçi baskısını hissetmeden bu bolluğa kaynakları kullanmaktadırlar (Önder, 2016). Ancak, genelci örgütlerin kontrol ettikleri kaynak toplamı azalmaktadır. Kaynak bölünmesi kuramına göre yoğunlaşmayla birlikte uzmanlaşmış örgüt sayı artmaktadır. Burada herhangi bir boyutta kaynak kümesi içindeki farklılaşma çok yüksek miktarda değildir. Kaynak kümesi, bazı kısımlarında görece bolluk, diğer kısımlarında görece kıtlık sergilemektedir. Kaynak dağılımı tek nokta etrafında toplanmaktadır. Genelci örgütler kaynak kümesinin merkezini ele geçirmeye çalışmaktadırlar. Bunun için genelci örgütler ölçek temelinde rekabet etmektedirler. Genelci bir örgütün diğer örgütlerle arasındaki toplam büyüklük farkı ne kadar yüksekse, ölme olasılığı o kadar yüksek olmaktadır. Ayrıca genelci örgütler kaynak kümesinin merkezini hedeflemektedirler. Aynı zamanda topluluk içinde yoğunlaşma arttıkça uzmanlaşmış örgütlerin kullanabileceği kaynaklar bollamaktadır. Bu da uzmanlaşmış örgütlerin kurulma oranlarını artırırken, kapanma oranlarının azalacağını göstermektedir (Önder ve Üsdiken, 2007; Keskin vd., 2016).

Üçüncü grup yer alan kuramlar ise demografik özelliklerle ilgili kuramlardır. Bu kuramlar örgütlerin demografik özelliklerinin yaşam şansları üzerindeki etkilerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu kuramlardan yaş bağımlılığı kuramı, örgüt yaşı ile kapanma (ölüm) oranı arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu kurama göre yeni kurulan örgütler yenilik yükümlülüğünden mustariptirler. Yani yeni kurulan örgütler, çevrenin zorlukları ve tehlikeleri ile karşılaşmaktadırlar ve bu da onların hayatta kalma şanslarını etkilemektedir. Yeni kurulan örgütler, belli bir süre sonra kuruluş aşamasındaki kaynakları tüketmektedirler ve kaynak bulma sıkıntısı çektikleri ergenlik yükümlülüğüne maruz kalmaktadırlar. Örgütler yaşlandıkça yapısal durağanlıkları artmaktadır ve bu onları yaşlılık yükümlülüğüne sokmaktadır. Büyüklük bağımlılığı kuramı ise, örgüt büyüklüğü ile kapanma (ölüm) oranı arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Büyüklük bağımlılığı belirli bir biçimdeki örgütlerde belirgin avantajlar sağlamaktadır. Yani büyük örgütler, küçüklerle kıyasla daha avantajlı

konumdadırlar. Görece daha yaşlı ve daha büyük örgütlerin kapanma olasılıkları daha düşük olmaktadır. Çünkü genç örgütler yenilik sıkıntısı, küçük örgütler küçüklük sıkıntısı çekmektedirler (Önder ve Üsdiken, 2007; Önder, 2015; Keskin vd., 2016).

Bu çalışmada örgütsel ekoloji kuramı bağlamında bir örgüt topluluğu oluşturan havayolu işletmelerinin kurulma ve kapanmaları, yapısal durağanlık, toplumsal dinamikler, çevresel kesim dinamikleri ve demografik süreçler açısından ele alınmaktadır.

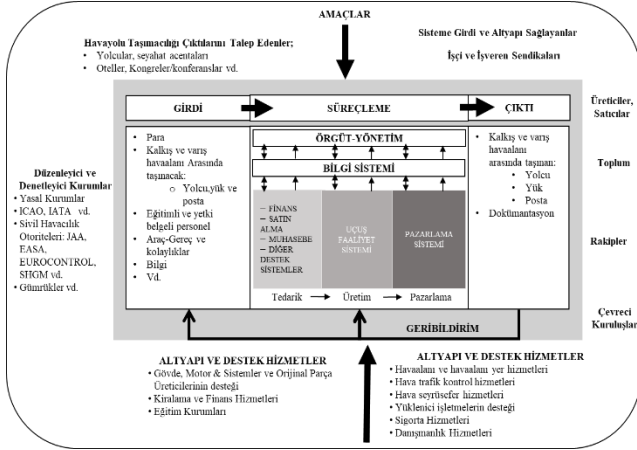
2.2. Hava Taşımacılığı Sistemi ve Havayolu Taşımacılığı

Yolcu, yük ve postanın hava araçlarıyla havadan yer değiştirmesi hava taşımacılığı olarak ifade edilmektedir (Gerede, 2006). Hava taşımacılığı çevresiyle etkileşim içinde olan açık bir sistem şeklinde işlemektedir. Bu sistem, belirli amaçları gerçekleştirmek ve ihtiyaçları gidermek için, içinde bulunulan çevreden insan, hammadde, para, bilgi ve araç-gereç gibi girdilerin alınmasını ve bunların rezervasyon yapma, biletleme, emniyet, güvenlik, yolcu bindirme ve indirme, bagajı veya kargoyu yükleme ve boşaltma ve uçuş gibi çeşitli işlemlerden geçirilerek kalkış ile varış havaalanları arasında yolcu, yük ve posta taşınmasıyla meydana gelen hava taşımacılığı hizmetine dönüştürülmesini ifade eden bir bütün oluşturmaktadır. Hava taşımacılığı faaliyetlerini, havayolu taşımacılığı faaliyetleri ve genel havacılık faaliyetleri olmak üzere grupta sınıflandırmak mümkündür. Genel havacılığa yönelik faaliyetler, kamu kuruluşları veya bireyler tarafından bir takım farklı amaç ve ihtiyaçları karşılamak için gerçekleştirilmektedir. Genel havacılık faaliyetleri hem ticari bir amaçla hem de ticari bir amaç olmaksızın yalnızca toplumun faydası için yapılabilmektedir. Genel havacılık faaliyetlerini iş amacıyla, kişisel ve sportif amaçlarla, ticari ve endüstriyel amaçlarla, uçuş eğitimi amacıyla ve kamu kurumları tarafından yapılan taşımacılık faaliyetleri olarak çok geniş bir yelpazede sınıflandırılmaktadır. Ancak temel amacının ticari olmaması faaliyetlerin kapsamını daraltmaktadır (Küçüküymaz, 2016). Bu çalışmada genel havacılık faaliyetiyle ilgilenen işletmeler kapsam dışında bırakılmıştır.

Havayolu taşımacılığı, "ticari bir amaç güdülerek, ücret ya da kira karşılığında insanların, yüklerin ya da postanın (taşıma işinin bir bölümü diğer taşımacılık türleri ile yapılsa bile) bir hava aracı ile kamuya açık bir hava taşıyıcısı tarafından taşınması" olarak tanımlanmaktadır (Gerede, 2006). Başka bir ifade ile havayolu taşımacılığı, ücret veya kira gibi ticari bir amaçla canlı veya cansız varlıkları bir hava aracıyla zaman ve yer faydasına olacak şekilde yer değiştirmesi anlamına gelmektedir (Küçüküymaz, 2016). Bu çalışmada havayolu taşımacılığı yapan işletmeler, havayolu işletmeleri olarak adlandırılmıştır. Havayolu işletmeleri, havayolu taşımacılığı hizmetini sunan veya üreten işletmelerdir. Havayolu işletmeleri uçuş faaliyetlerini gerçekleştirerek temel üretim işlevini yerine getirmektedir. Havayolu işletmelerinin işlevlerine, genel işletme işlevlerinden farklı olarak hava aracı bakım, yer hizmeti ve ikram faaliyetleri gibi işlevler eklenmektedir. Ancak bu işlevler daha çok destek faaliyetleri kapsamı içinde sayılmaktadır. Ayrıca havayolu taşımacılığı hizmet üretiminin, yani uçuş faaliyetlerinin, düzenli, emniyetli ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, havayolu işletmelerinin sorumlu genel müdürlerine danışmanlık yapan ve örgüt yapısı içinde kurmay rolü oynayan bölümlerde emniyet yönetimi, güvenlik yönetimi, kalite ve güvence gibi işlevler yerine getirilmektedir (Gerede, 2015).

Şekil 2'de gösterildiği gibi havayolu işletmesi havayolu taşımacılığı sistemi içerisinde ve çevresi ile etkileşim halinde olan açık bir sistem olarak ele alınmaktadır. Havayolu işletmeleri faaliyetleriyle içince buldukları

çevrelerini etkilerken, bir takım çevresel unsurlar da havayolu işletmelerini etkilemektedir. Havayolu taşımacılığı sisteminde, kalkış ile varış havaalanları arasında taşınması istenen yolcu, yük ve posta ile birlikte diğer girdiler sisteme alınıp, birtakım süreçlerden geçirilerek emniyetli ve güvenli bir şekilde varış havaalanına ulaştırılmaktadır. Sistem bu hizmeti sağlarken mali tablolara, düzenleyici ve denetleyici kurumlar için hazırlanan emniyet ve kalite güvence raporları gibi birçok dokümantasyon da üretmektedir.

Şekil 2. Havayolu taşımacılığı sistemi

Kaynak: Gerede, 2006

Havayolu işletmesi faaliyetlerini yönetim, bilgi, pazarlama ve destek (satın alma, muhasebe ve finans gibi) alt sistemleri ile yerine getirmektedir. Havayolu taşımacılık hizmeti birbirini ardı sıra gelen süreçlerden oluşmaktadır. Öncelikle sisteme gerekli olan girdiler finansman, muhasebe, satın alma ve insan kaynakları gibi diğer destekler hizmetleri ile sağlanmaktadır. Sonraki aşamada elde edilen girdiler uçuş faaliyet sistemi içindeki süreçlerden geçirilerek uçuş hizmetine dönüştürülmektedir. En sonunda da ortaya çıkan uçuş hizmeti, pazarlama sistemiyle havayolu taşımacılığı hizmeti olarak ilgililere sunulmaktadır. Havayolu işletmeleri uçuş hizmetini üretirken ve sunarken içinde bulunduğu çevrede sisteme girdi ve altyapı sağlayanlarla, havayolu taşımacılığı çıktılarına talep edenlerle, düzenleyici ve denetleyici kurumlarla, üreticilerle, rakiplerle, işçi ve işveren sendikalarıyla ve toplumla etkileşim içindedirler (Gerede, 2006).

Havayolu işletmeleri çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmaktadır. En sık kullanılan sınıflandırma ölçütü seferlerin düzenli olup olmasına göre tarifeli, tarifersiz veya charter havayolu işletmeleri şeklindedir. Bunun dışında işletme yapılan hat türüne göre (sadece iç hat, sadece dış hat veya hem iç hem dış hat taşımacılık), taşınan türüne göre (sadece yolcu, sadece yük veya hem yolcu hem yük), işletmenin sahiplik yapısına göre (devlete ait olan, özel sektöre ait olan veya ortak girişimcilere ait olan), taşımacılık faaliyetinin ölçeğine göre (küresel ya da ağ işletmeleri, dev, bölgesel, besleyici veya küçük bölgeler arası sefer yapanlar), havayolu pazarı açısından (belirli bir pazara hitap eden, yeni kurulmuş olan veya belirli bir pazara yeni girmiş olan) sınıflandırmak mümkündür. Bunun yanında havayolu işletmelerinin faaliyetlerini yerine getirirken uyguladıkları iş modellerine göre geleneksel, düşük maliyetli, charter, bölgesel ve sadece kargo taşıyan havayolu işletmeleri olarak beş ana grupta sınıflandırılabilirler (ICAO, 2004: 5.1; Gerede, 2015; Cavcar, 2015).

Bu çalışma sadece iç hat, sadece dış hat veya hem iç hat hem dış hat havayolu pazarlarında işletmecilik yapan ve bu pazarlarda tarifeli, tarifersiz veya charter seferler düzenleyerek sadece yolcu, sadece yük veya hem yolcu hem yük taşımacılığı yapan havayolu işletmelerini kapsamaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışmasında amaç bir veya birkaç durumu kendi sınırları içinde bütüncül olarak analiz edip betimlemektir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 77). Çalışmada “1983-2023 yılları arasında Türkiye Havayolu Taşımacılığı sektöründeki havayolu işletmelerinin sayısı neden ve nasıl değişmektedir? 1983 yılı ve sonrasında Türkiye Hava Taşımacılığı sektörü görece büyürken, son 40 yılda ne kadar ve niçin çok fazla sayıda havayolu işletmesi kurulmuş (doğmuş) ve kapanmıştır (ölmüştür)?” Havayolu taşımacılığı sektöründe THY ile diğer havayolları arasındaki güç eşitsizliği neden kaynaklanmaktadır? Havayolu taşımacılığı sektöründeki güç asimetrisinin etkileri nelerdir? sorularına cevap bulmak amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenine uygun olarak nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılarak betimleyici ve çözümleyici analiz yapılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2018).

4. Bulgular

Çalışma kapsamında yapılan analizlerde elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

4.1. Bir örgüt topluluğu olarak Türkiye’deki havayolu işletmeleri

Örgütsel ekoloji kuramı uyum yerine çevresel ayıklamaya vurgu yapmaktadır. Bu da örgütsel ekoloji çalışmalarında analiz birimini örgüt toplulukları olarak belirlemektedir. Belirli bir coğrafi veya siyasi bölgede bir sosyal sistem içinde belirli bir tarihsel dönem boyunca gözlenen, benzer örgütsel biçime sahip örgüt kümesi bir örgüt topluluğu oluşturmaktadır (Üsdiken ve Önder, 2007). Örgüt toplulukları benzer faaliyetler yerine getirmektedirler ve benzer kaynak kullanım biçimlerine sahiptirler (Keskin, 2016). Örgüt topluluğunda bahsedebilmek için örgütlerin ortak esas ve ikincil içsel özelliklere, benzer sosyal süreçlere veya dış dünyalarında kabul görmüş benzer örgütsel kimliklere sahip olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda örgüt topluluğu üyeleri ortak dışsal etkiler altında bulunurken, birbirleriyle etkileşimlerinin önünde dışsal engellerin olmaması ve sosyal sistem sınırları içinde bulunan örgüt topluluğu üyeleri ortak kurumsal etkiler altında birbirlerinin potansiyel rakiplerinin olması beklenmektedir (Önder ve Üsdiken, 2007).

Yukarıdaki tanımlama ve açıklamalardan yola çıkarak Türkiye’de havayolu taşımacılığı sektöründe benzer faaliyetler kullanarak yolcu, yük ve kargo taşıyan havayolu işletmelerinin bir örgüt topluluğu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’de havayolu taşımacılığı faaliyetleri Franco-Roumaine, Luft Hansa ve Aero Espresso Italiana gibi yabancıların kurmuş oldukları havayolu taşımacılığı işletmeleri tarafından başlatılmıştır. Bunlardan Air France’ın da nüvesini teşkil eden, Franco-Roumaine Hava Seyrüsefer Kumpanyası, 1922 yılında Türkiye ile Avrupa arasında ilk ticari hava taşımacılığı seferini İstanbul’a gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, bir İtalyan kuruluşu olan Aero Espresso Italiana şirketi, Türkiye Cumhuriyeti’nde hava taşımacılığı gerçekleştirmek üzere imtiyaz alan ilk sivil havacılık şirketi olmuştur (Yalçınkaya, 2019). İzmir İktisat Kongresi’nde belirlenen millileşme politikaları gereği Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından 1933 yılında Türk Havayolları’nın (THY) temelini teşkil eden Hava Yolları Devlet İşletme idaresi kurulmuştur. 1933-2023 yılları arasında Türkiye sivil havacılık otoriteleri tarafından havayolu taşımacılığı işletme yetki belgesi verilen işletmeler Taplo-1’de gösterilmektedir. Bu tabloda 1933-1983 yılları arasında Türkiye’de havayolu taşımacılığı sektöründe sadece THY işletmesi bulunmaktadır.

1983 yılı öncesinde Türkiye sivil hava taşımacılığı sistemi içerisinde Türk Hava Yolları A.O. tek milli ve ticari hava taşıyıcısı olarak faaliyet göstermiştir. Ortam koşulları özel girişimlerin sivil havacılık sektörüne girmesine izin vermemiştir.

Türkiye Havayolu Taşımacılığı sektörü 1983 yılında yürürlüğe giren 2920 sayılı Türk Sivil Havacılık Kanunu ile serbestleşmeye başlamıştır. Bu kanun ile özel sektörün de havayolu taşımacılığı sektörüne giriş hakkı tanınmıştır. Böylece Türkiye'deki havayolu taşımacılığı örgüt topluluğu oluşmaya başlamıştır. Tablo 1'de görüldüğü gibi 1983-2023 yılları arasında 69 kadar havayolu işletmesi kurulmuştur. Bunlarda 16 tanesi hala yaşamlarını sürdürmektedir. Yaşamlarını sürdürenlerden iki tanesi (Ünsped Kargo Havayolları ve Sancak Havayolları) Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nün (SHGM) işletme ruhsatı listesinde bulunmamaktadır ve faaliyet alanlarını değiştirmişlerdir. SHGM'nin havayolu işletme ruhsat listesinde yer alan ve Tablo 1'de gösterilen faal olarak havayolu taşımacılığı yapan 13 havayolu işletmesi bulunmaktadır. Bunlardan Anadolujet THY'nin alt markası olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Sonuç olarak bu çalışmanın yapıldığı Nisan 2023 itibarıyla Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründe 14 havayolu işletmesinden oluşan bir örgüt topluluğu bulunmaktadır.

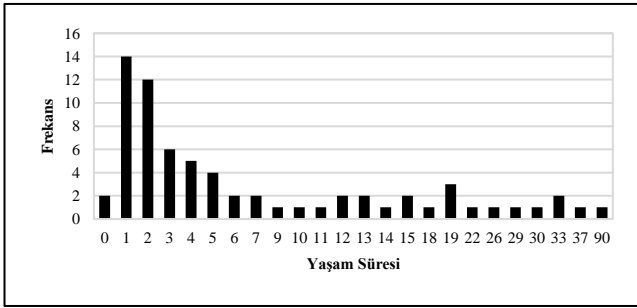
Tablo 1. 1933-2023 tarihleri arasında Türkiye'deki havayolu işletmeleri

S.N.	Havayolu İşletmesi	Pazara Giriş Yılı	Pazardan Çıkış Yılı	Faaliyet Süresi (Yıl)	Operasyon Tipi	Pazar	Taşıma Tipi
1	Türk Hava Yolları	1933	Devam ediyor	90	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
2	Bursa Havayolları	1984	1987	3	Tarifeli ve Tarifersiz	İç Hat	Yolcu
3	Marmara Havayolları	1986	1987	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
4	İstanbul Havayolları	1986	2001	15	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
5	Saneak Havayolları	1986	Devam ediyor	37	Hava Taksi Taşımacılığı	İç Hat/Bölgesel	Yolcu
6	İnka Havayolları	1987	1990	3	Tarifersiz	İç Hat	Yolcu
7	Sönmez Havayolları	1987	1998	11	Tarifeli ve Tarifersiz	İç Hat	Yolcu
8	Talia Havayolları	1987	1988	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
9	Boğaziçi Hava Taşımacılığı	1987	1989	2	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
10	NESU Havayolları	1987	1989	2	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
11	Bodrum İmsik Havayolları	1988	1991	3	Tarifeli ve Tarifersiz	İç Hat	Yolcu
12	Toros Havayolları	1988	1989	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
13	Tur Avrupa Havayolları	1988	1994	6	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
14	Birgen Havacılık	1989	1996	7	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
15	Haliç Havacılık	1989	1994	5	Tarifersiz	Dış Hat	Yük
16	Sultan Havayolları	1989	1993	4	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
17	Noble Havayolları	1989	1991	2	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
18	Türk Hava Taşımacılığı	1989	1993	4	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
19	Green Air Havayolları	1990	1995	5	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
20	Mavi Çizgi Havacılık	1990	1992	2	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
21	Top Air Havayolları	1990	2002	12	Belirsiz	Belirsiz	Belirsiz
22	Pegasus Havayolları	1990	Devam ediyor	33	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
23	Sun Express Havayolları	1990	Devam ediyor	33	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
24	VIP AIR	1991	1992	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
25	Albatros Havayolları	1992	1996	4	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
26	Alfa Havayolları	1992	2002	10	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
27	Bosporus Havayolları	1992	1994	2	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
28	Onur Havayolları	1992	2021	29	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
29	Ünsped Kargo Havayolları	1993	Devam ediyor	30	Tarifersiz	İç Hat	Yük
30	Airgroup Havacılık	1993	1994	1	Hava Taksi Taşımacılığı	İç Hat/Bölgesel	Yolcu
31	Holiday Havayolları	1994	1996	2	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
32	Active Air Havayolları	1995	1996	1	Tarifeli	Dış Hat	Yolcu
33	Global Cargo Havayolları	1995	1997	2	Tarifersiz	Dış Hat	Yük
34	Maş Air Havayolları	1995	1995	0	Tarifeli	Dış Hat	Yolcu
35	Sunways- Intersun Havacılık	1995	1997	2	Tarifeli	Dış Hat	Yolcu
36	Air Anatolia Havayolları	1996	2002	6	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
37	Dardanel Havayolları	1996	1999	3	Tarifeli	İç Hat	Yolcu
38	GTL Havayolları	1996	1999	3	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
39	Rose Air Havayolları	1997	1999	2	Tarifeli	İç Hat	Yolcu
40	MNG Havayolları	1997	Devam ediyor	26	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yük
41	Inter Havayolları	1999	2001	2	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
42	Park Ekspres Havayolları	1999	2000	1	Hava Taksi Taşımacılığı	İç Hat	Yolcu
43	Air Rose Havayolları	1999	2000	1	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
44	Anadolu Express Havayolları	1999	2008	9	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
45	Euro Sun Havayolları	2000	2001	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
46	Sky Havayolları	2000	2013	13	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu
47	SAGA Havayolları	2000	2013	13	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
48	Atlasjet Havacılık A.Ş.	2001	2020	19	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
49	Hürkuş Havayolları	2001	Devam ediyor	22	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
50	Bosphorus European Havayolları	2002	2004	2	Tarifeli	Dış Hat	Yolcu ve Yük
51	Fly Air Havayolları	2002	2007	5	Tarifeli ve Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
52	Baron Air Cargo	2003	2004	1	Tarifersiz	Dış Hat	Yük
53	Orbit Express Havayolları	2003	2008	5	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
54	World Focus Havayolları	2004	2004	0	Tarifersiz	Dış Hat	Yolcu ve Yük
55	MyCARGO (ACT) Havayolları	2004	Devam ediyor	19	Tarifeli/Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yük
56	ULS Havayolları Kargo Taşımacılık	2004	Devam ediyor	19	Tarifeli/Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yük
57	Golden Havayolları	2005	2008	3	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu
58	Corendon Havayolları (Turistik Hava Taşımacılık)	2005	Devam ediyor	18	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
59	Best Havayolları	2006	2010	4	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu
60	Tarhan Tower Havayolları	2006	2007	1	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
61	Turkuaz Havayolları	2006	2010	4	Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
62	İzmir Havayolları	2006	2018	12	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
63	AnadoluJet Havayolları (THY Alt Markası)	2008	Devam ediyor	15	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
64	Tailwind Havayolları	2009	Devam ediyor	14	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
65	Borajet Havacılık Taşımacılık	2010	2017	7	Tarifeli	İç Hat/Bölgesel	Yolcu ve Yük
66	Air Anka Hava Yolları A.Ş.	2021	Devam ediyor	2	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
67	Mavi Gök Havacılık A.Ş.	2022	Devam ediyor	1	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
68	Cortex Havacılık ve Turizm Ticaret A.Ş.	2022	Devam ediyor	1	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük
69	BBN Hava Yolları Ve Taşımacılık A.Ş.	2022	Devam ediyor	1	Tarifeli ve Tarifersiz	İç ve Dış Hat	Yolcu ve Yük

Kaynak: Gerede 2010; Battal ve Kiracı 2015; Yalçınkaya 2019'dan derlenmiştir.

4.2. Havayolu işletmeleri topluluğunda yapısal durağanlık ve örgütsel değişim

Örgütsel ekoloji kuramı uyum yaklaşımına alternatif olan ayıklama yaklaşımına dayanmaktadır ve örgütlerin kapanma ve kurulma oranlarını incelemektedir. Ayıklama yaklaşımı çevrede sık ortaya çıkan, uyum sorunu yaratmayan küçük çaplı değişimler ile seyrek gözlenen ancak etkisinin büyük olduğu büyük çaplı değişimler meydana geldiğini varsamaktadır. Esas ve ikincil yapısal özelliklerden oluşan örgütsel biçime sahip örgüt toplulukları bu değişimlerden etkilenmektedir. Bu durumlarda örgütlerin esas yapısal özelliklerinin değiştirilmesinin güç olmasına yapısal durağanlık denmektedir (Önder, 2016). Örgüt topluluklarında ayıklama sürecini büyük ve küçük çaplı çevresel değişimlerle birlikte esas yapısal özellikler belirlemektedir. Yapısal durağanlık, çeşitli örgütsel ve çevresel kısıtların değişimi engellemesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yapısal durağanlık, örgütlerin güvenilir (ürettikleri sonuçlar arasındaki farklılıkların az olması) ve hesap verebilir (yaptıkları ve elde ettiği sonuçlara akılcı açıklamalar ve gerekçeler getirebilme) olma konularındaki üstünlüklerine atıf yapmaktadır. Bunun ön koşulu örgütün düzen ve düzenlemelerini sürekli yeniden üretilebilmesidir. Bu da ancak kurumsallaşmayla başarılabilmektedir. Yapısal durağanlık ve değişimin sonuçları örgütlerin yaş ve büyüklük özelliklerine göre farklılık göstermektedir (Üsdiken ve Önder, 2007).

Şekil 3. Havayolu işletmeleri yaşam süresine göre frekans dağılımları

Şekil 3'te gösterildiği gibi Türkiye'de havayolu işletmelerinin ortalama yaşam süresi 9 yıldır ve kapanmaların büyük çoğunluğu ilk yıllarda görülmektedir. Örgütler yaşlandıkça yapısal durağanlıkları artmaktadır ve meşruiyet kazanmaktadır. Aynı şekilde örgütler büyüdükçe durağanlaşmaktadır. Böylece çevresel ayıklamayla daha güvenilir ve hesap verebilen havayolu işletmeleri yaşamakta, güvenilir olmayanlar ve yaptıklarının hesabını vermeyenler ortadan kalkmaktadır.

4.3. Havayolu işletmeleri topluluğunda yoğunluk bağımlılığı

Topluluk dinamikleri, topluluk içi ve topluluklar arası süreçler ve güçler, örgütlerin kurulma veya kapanma oranını etkilemektedir. Örgüt kurulma ve kapanma oranlarının örgütsel yoğunlukta (topluluk üyesi örgütlerin sayısı) artışla birlikte değişmesine yoğunluk bağımlılığı denmektedir. Örgütsel yoğunluğun meşrulaştırıcı ve rekabetçi etkileri farklı evrelerde kendini hissettirmektedir. Örgüt biçiminin yeni ortaya çıktığı dönemde meşrulaşma süreci rekabet sürecine üstün gelmektedir. Bu dönemde yeni örgüt kurulma oranı olumlu, mevcut örgütlerde kapanma oranı ise olumsuz etkilenmektedir. Belirli bir süre sonra örgüt topluluğu zaman içinde istikrar gösterdiği en yüksek değer olan taşıma kapasitesine ulaşmaktadır. Yoğunluğun belirli bir seviyeye ulaştığı ve yüksek olduğu bu dönemlerde rekabet süreci meşrulaşma sürecine üstün gelmektedir

(Üsdiken ve Önder, 2007; Önder, 2016).

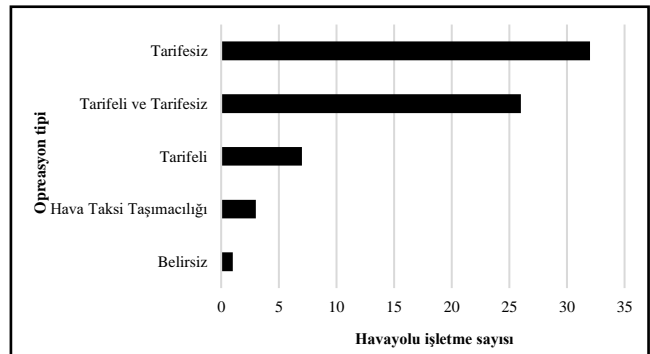
Şekil 4. Havayolu işletme topluluğu yoğunluk bağımlı büyüme

Şekil 4'te havayolu işletme topluluğu yoğunluk bağımlı büyüme grafiğinde havayolu işletme topluluğunun üye sayısı zaman içinde artmaktadır. Örgüt topluluğu 2006 yılında en yüksek değer olan 22 sayısına ulaşmaktadır. Toplulukta bir süre 13-16 aralığında örgüt sayısı sabit kalmaktadır. Nisan 2023 yılı itibarıyla Türkiye havayolu işletme topluluğunda aktif faaliyet gösteren 14 havayolu işletmesinin bulunması, topluluğun taşıma kapasitesinin sınırında olduğunu göstermektedir.

4.4. Havayolu işletmeleri topluluğunda çevresel kesim dinamikleri

Bir örgütün hayatta kalabilmesi için gerekli kaynakları temin ettiği ortamdan ne ölçüde farklı kaynaklardan yararlandığı kesim genişliği ile ifade edilmektedir. Küçük çaplı ve büyük çaplı değişimlerde, örgütler kesim genişliği açısından stratejik olarak farklılaşmaktadır. Buna göre uzmanlaşmış örgütler dar, çeşitlenmemiş bir kaynak tabanından beslenmektedir ve bu işlerde uzmanlaşmışlardır. Genelci örgütler ise geniş, farklı kaynakları temin etmektedir ve herhangi bir kaynağa dayalı olarak uzmanlaşmamışlardır (Önder, 2016). Uzmanlaşmış örgütler sahip oldukları kapasiteleriyle çevresel kesimlerinin dar ve farklılaşmamış kısımlarını hedeflerken, genelci örgütler ise daha geniş ve farklılaşmış kısımlara yönelmektedirler (Önder ve Üsdiken, 2007).

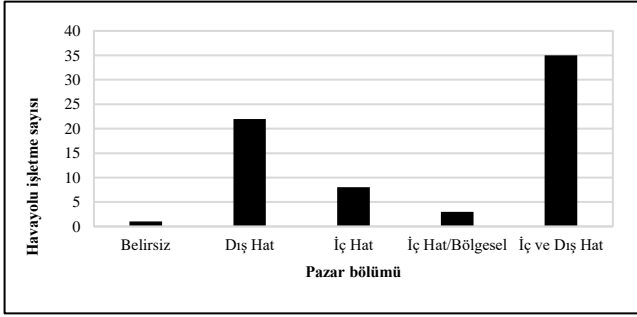
Havayolu işletme topluluğunu oluşturan örgütler operasyon tipi, pazar bölümü ve taşıma tipi konularında farklılaşmaktadır. Şekil 5'te 1983-2023 tarihleri aralığında havayolu topluluğundaki işletmelerin operasyon tipi açısından 1'i belirsiz, 3'ü hava taksi taşımacılığı, 7 tarifeli, 32 tarifesiz ve 26'sı hem tarifeli hem de tarifesiz sefer düzenlemektedir.

Şekil 5. Havayolu topluluğunda operasyon tipi açısından işletme sayıları

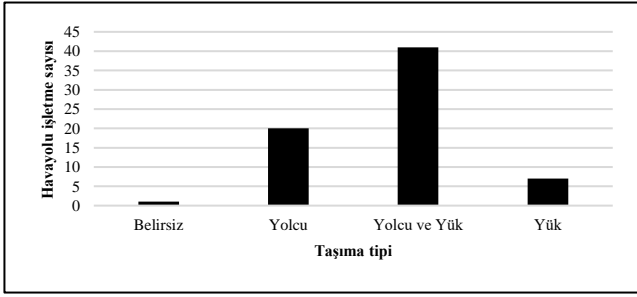
Benzer olarak Şekil 6'da 1983-2023 tarihleri aralığında havayolu topluluğundaki işletmeleri pazar bölümü açısından 1'i belirsiz, 22 sadece dış hat, 8 sadece iç hat, 3 iç hat ve bölgesel ve 35'i hem iç hat hem de dış

hat pazarında faaliyet göstermektedir.

Şekil 6. Havayolu topluluğunda pazar bölümü açısından işletme sayıları

Şekil 7’de ise 1983-2023 tarihleri arasında Türkiye havayolu işletme topluluğundaki örgütlerin taşıma tipleri açısından 1’i belirsiz, 20’si sadece yolcu, 7’si sadece yük ve 41’i hem yolcu hem de yük taşımak üzere işletme ruhsatı aldıkları görülmektedir.

Şekil 7. Havayolu topluluğunda taşıma tipi açısından işletme sayıları

Çalışmanın yapıldığı Nisan 2023 tarihi itibarıyla Türkiye havayolu taşımacılığı topluluğunda bulunan 14 havayolu işletmesinin tamamı pazar bölümü açısından hem iç hatlarda hem de dış hatlarda, operasyon tipi açısından hepsi hem tarifeli hem de tarifersiz seferler yapmaktadır. Ancak taşıma tipi açısından bakıldığında, 3 havayolu işletmesi sadece kargo ve yük taşımacılığı ruhsatına sahipken, geri kalan 11 havayolu işletmesi ise hem yolcu hem de yük taşımacılığı ruhsatına sahiptirler.

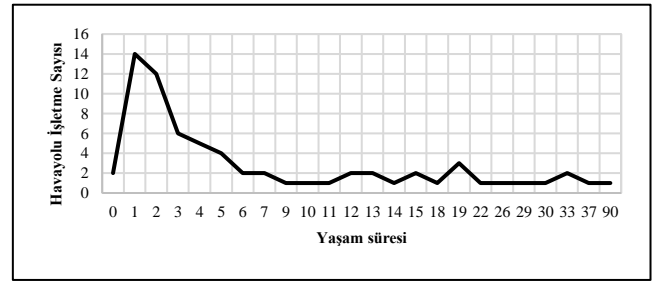
Türkiye’de mevcut havayolu topluluğu işletmeleri iç hat ve dış hat pazarlarında Türk Hava Yolları (Anadolu Jet ile birlikte) ortalama %60 civarında pay alırken, diğer havayolu işletmeleri %40 civarında pay almaktadır (TOBB, 2022). Türkiye havayolu işletme topluluğunda yüksek düzeyde yoğunlaşma yaşanmaktadır. Yoğunlaşma, örgüt topluluklarında zamanla sayısı giderek azalan büyük örgütlerin sektöre egemen olması durumudur. Bu yoğunlaşmadan dolayı uzmanlaşmış örgütlerin kurulma oranı yüksek olmaktadır (Önder, 2016). Ayrıca yapılan çalışmalarda da Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründe yoğunlaşma oranının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir ve rekabet düzeyi oligopol piyasalarına yakın bir düzeyde seyrettiği bulunmuştur. Ancak THY işletmesi dışında tutularak yapılan hesaplamada düşük dereceli yoğunlaşma bulunmuştur. Dolayısıyla, bu yüksek yoğunlaşma derecesinin çoğunlukla THY’nin piyasa payının büyüklüğünden kaynaklanmaktadır (Saribaş ve Tekiner, 2018)

4.5. Havayolu işletmeleri topluluğunda demografik süreçler

Örgütsel ekoloji kuramına göre, örgütlerin yaş ve büyüklük gibi demografik özellikleri yaşam şansları üzerinde etkili olmaktadır. Bu demografik süreçler, örgüt yaşı ve kapanma oranı arasındaki ilişkiye dair yaş bağımlılığı kuramı; örgüt büyüklüğü ve kapanma oranı arasındaki

ilişkiye dair büyüklük bağımlılığı kuramı ile açıklanmaktadır. Örgütlerin kapanma oranında yaş bağımlılığı örgütlerin yenilik sıklığı, yaşlılık sıklığı ve ergenlik sıklığı çektığını varsaymaktadır. Örgüt kapanma oranında büyüklük bağımlılığı ise, büyük örgütlerin küçüklere kıyasla kapanma olasılıklarının daha düşük olduğunu varsaymaktadır (Önder, 2016).

Türkiye havayolu taşımacılığı örgüt topluluğunun 1983-2023 tarihleri arasındaki durumuna bakıldığında ortalama yaşam süresi 9 yıldır, ancak THY işletmesini hariç tuttuğumuzda ortalama 7,81’e düşmektedir. Şekil 8’de gösterildiği gibi ortalama yaşam süresinin 9 yıl olduğu toplulukta 2’si daha kuruldıkları yıl olmak üzere 1.yılıda 14, 2.yılıda 12, 3.yılıda 6, 4.yılıda 5 ve 5. yılda 4 havayolu işletmesi kapanmıştır. En çok kapanmanın ilk 5 yılda gerçekleşmesi havayolu işletme topluluğunun yenilik sıklığı çektığını göstermektedir.

Şekil 8. Türkiye havayolu taşımacılığı örgüt topluluğunun yaşam süreleri

Tablo 2’deki Türkiye havayolu taşımacılığı mevcut örgüt topluluğunda en yaşlı üye 90 yaşındadır. Buna en yakın olan 33 yaşında iki üye bulunmaktadır. Ayrıca en genç üyeler, 1-2 yaşındadır. Havayolu taşımacılığı işletme topluluğunda yaş farkının oldukça büyük olduğu görülmektedir. Yine Tablo 2’ye göre havayolu işletme topluluğunun mevcut üyelerinin ortalama yaşı 21, THY işletmesi hariç tutulduğunda ise yaş ortalaması 15,69 olarak bulunmuştur.

Tablo 2. Türkiye havayolu taşımacılığı örgüt topluluğu mevcut işletmeleri

S.N.	Havayolu İşletmesi	Pazar	Pazara Giriş Yılı	Faaliyet Süresi (Yıl)	Operasyon Tipi	Taşıma Tipi
1	Türk Hava Yolları	İç ve Dış Hat	1933	90	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
2	Pegasus Havayolları	İç ve Dış Hat	1990	33	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
3	Sun Express Havayolları	İç ve Dış Hat	1990	33	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
4	MNG Havayolları	İç ve Dış Hat	1997	26	Tarifeli ve Tarifersiz	Kargo Taşımacılığı
5	Hürkuş Havayolları	İç ve Dış Hat	2001	22	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
6	MyCARGO (ACT) Havayolları	İç ve Dış Hat	2004	19	Tarifeli ve Tarifersiz	Kargo Taşımacılığı
7	ULS Havayolları Kargo Taşımacılık	İç ve Dış Hat	2004	19	Tarifeli ve Tarifersiz	Kargo Taşımacılığı
8	Corendon Havayolları (Turistik Hava Taşımacılık)	İç ve Dış Hat	2005	18	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
9	AnadoluJet Havayolları (THY Alt Markası)	İç ve Dış Hat	2008	15	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
10	Tailwind Havayolları	İç ve Dış Hat	2009	14	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
11	Air Anka Hava Yolları A.Ş.	İç ve Dış Hat	2021	2	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
12	Mavi Gök Havacılık A.Ş.	İç ve Dış Hat	2022	1	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
13	Cortex Havacılık ve Turizm Ticaret A.Ş.	İç ve Dış Hat	2022	1	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı
14	BBN Hava Yolları Ve Taşımacılık A.Ş.	İç ve Dış Hat	2022	1	Tarifeli ve Tarifersiz	Yolcu ve Yük Taşımacılığı

Büyüklik bağımlılığı açısından büyük örgütler küçüklere kıyasla daha avantajlı konumdadırlar. Türkiye havayolu taşımacılığı örgüt topluluğunda büyüklerden olan THY işletmesi ve onun iştiraki olan işletmeler sektörde diğer işletmelere göre daha iyi durumdadırlar. Aynı şekilde yaşları artıkça işletmeler faaliyet ve kapasite bakımından büyümektedir. 1983-2023 yılları arasında Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründe faaliyet gösteren 69 havayolu işletmesinden sadece 22 tanesi ortalama 9 yaşın üzerinde yaşam süresine sahiptir. Bu da Türkiye havayolu taşımacılığı örgüt topluluğunun yaş bağımlılığı bakımından yenilik ve ergenlik sıkıntısı çektiğini göstermektedir. Çünkü Battal ve Kiracı'nın (2015) çalışmalarında kapanan havayolu işletmelerinin çoğunluğunun finansal nedenlerden dolayı faaliyetlerini ya durduğu ya da sonlandırdığını ortaya koymuşlardır (Battal ve Kiracı, 2015).

5. Sonuç

Bu çalışmada bir örgütsel biçim olarak ele alınan havayolu işletmelerinin 1983-2023 tarihleri arasında Türkiye'de kurulmaları (doğum) ve kapanmaları (ölüm) örgütsel ekoloji kuramı bağlamında incelenmiş ve kuramın ana konuları kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda araştırma soruları cevaplanmaya çalışılmıştır.

İlk olarak 1983-2023 yılları arasında Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründeki havayolu işletmelerinin sayısı ilk yıllarda kurulma hızı artmıştır. Ancak belli bir süre sonra taşıma kapasitesine ulaşılmış ve kurulma hızı düşerken, kapanmalarda yaşanmaya başlanmıştır. Bu tarihler arasında 69 havayolu işletmesi faaliyete geçmiştir. Bunlardan 55 tanesi çeşitli nedenlerle ya kapanmış ya da faaliyet alanlarını değiştirmişlerdir. Türkiye havayolu işletme topluluğunun taşıma kapasitesi 13-16 havayolu işletmesi arasında değişmektedir. Nisan 2023 tarihi itibarıyla 14 havayolu işletmesi ruhsat sahibidir ve bu topluluğun taşıma kapasitesine ulaşmış olduğunu göstermektedir. Örgütsel ekoloji kuramının öngördüğü şekilde örgüt topluluğunun yoğunluğu zaman içinde artmıştır ve taşıma kapasitesinde sabit kalmıştır.

İkinci olarak, 1983 yılı ve sonrasında Türkiye hava taşımacılığı sektörü görece büyürken, son 40 yılda 69 havayolu işletmesi kurulmuş (doğmuş) ve bunlardan 53 havayolu işletmesi kapanmıştır (ölmüştür). Örgütsel ekoloji kuramı bağlamında doğum ve ölüm oranları incelendiğinde, ölümlerin daha çok ilk 5 yıl içerisinde gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu da havayolu işletme topluluğu üyelerinin yenilik ve ergenlik sıkıntılarının muzdarip olduğunu göstermektedir.

Üçüncü olarak THY ile diğer havayolları arasındaki güç eşitsizliği, THY işletmesinin Türkiye havayolu taşımacılığı sektöründe örgütsel ekoloji kuramı açısından ilk örgütsel biçim olarak ortaya çıkmasında ve yaş-büyüklik bağımlılığı bakımından avantajlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Son olarak havayolu taşımacılığı sektöründeki güç asimetrisi, daha yaşlı ve daha büyük örgütlerin kapanma (ölüm) olasılıklarını düşürmektedir. Ayrıca havayolu taşımacılığı işletme topluluğunda yoğunlaşmayı artırmaktadır. Ancak bununla birlikte uzmanlaşmış örgütlerin de kurulma ve kapanma oranlarını da etkilemektedir. Siyasi, ekonomik ve yasal değişiklikler, yeni havayolu işletmelerinin kurulma, mevcutların kapanma oranlarını etkilemiştir. Sonuç olarak Örgütsel Ekoloji Kuramı'nın argümanları desteklenmiştir.

Gelecek çalışmalarda, örgütsel ekoloji kuramı bağlamında sosyal, ekonomik ve yasal etkilerin ve örgüt topluluklukları içinde veya topluluklar arasında meydana gelen ekolojik süreçlerin Türkiye havayolu taşımacılığı işletme topluluğuna etkileri ele alınabilir. Bunu yaparken havayolu işletmelerini kurdukları ya da kapandıkları ortam koşulları nicel

yöntemlerle elde edilen verilerle incelenebilir. Ayrıca havayolu taşımacılığı işletme topluluğunun örgütsel ekoloji kuramı bağlamında incelenmesi, yeni tartışmaların da başlatılmasını mümkün kılacaktır.

Araştırmada kullanılan veri toplama yöntemi doküman incelemesinin sahip olduğu sınırlılıklar araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada örgütsel ekoloji kuramı bağlamında analiz edilen verilen toplannmasında kullanılan dokümanlar sınırlı kaynak ve kurumlardan elde edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada ele alınan havayolu işletmeleri Türkiye sivil havacılık otoritesi tarafından uçuş işletme ruhsatı verilen işletmelerle sınırlandırılmıştır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Yusuf GÜNDÜZ tarafından yürütülmüştür. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Aksoy, C. ve Dursun, Ö. O. (2018). Türkiye'de sivil havacılık sektörünün gelişimine genel bir bakış. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(67), 1060-1076.
- Aldemir, H. Ö., Şengür, F. K. ve Ulukan, İ. C. (2021). Exploring strategic choices of airlines: A study in Turkish air transport industry. *Asian Academy of Management Journal*, 26(2), 1-26.
- Bahar, E. (2018). Türkiye'de havayolu işletmeciliğinin gelişimi. *Ekonomi, Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 25-36.
- Battal, Ü. ve Kiracı, K. (2015). Bankruptcies and their causes in the Turkish Airline industry. *Transport & Logistics*, 15(1), 1-11.
- Gerede, E. (2010). The evolution of Turkish air transport industry: significant developments and the impacts of 1983 liberalization. *Journal of Management & Economics*, 17(2), 63-91.
- Gerede, E. (2015). Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler teori ve Türkiye uygulaması. *Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları*.
- ICAO, (2004). Manual on the Regulation of International Air Transport, (2. Basım),(Doc. 9626).
- İnan, T. T. (2018). Analysis of Turkish Airlines' development stage between the years 2003-2013 under the concept of legacy carriers. *Kapadokya Akademik Bakış*, 3(1), 51-62.
- Karakaş-Özür, N. (2019). Küreselleşme bağlamında Dünya'da ve Türkiye'de hava ulaşımının gelişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17(1), 25-54.
- Keskin, H., Akgün, A. E. ve Koçoğlu, İ. (2016). Örgüt teorisi. *Nobel Dağıtım*, 153, 154.
- Keskin, U. ve Kıyık Kıcı, G. (2020). Örgütsel ekoloji kuramı açısından Türkiye'deki kamu radyoları ve özel radyoların analizi. *TRT Akademi*, 5(9), 8-27.
- Köse, Y. (2021). Havacılık sektöründe spesifik finansal oranlar: Türkiye'deki havayolu şirketleri üzerine analiz ve değerlendirme. *Journal of Financial Researches & Studies/Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(25), 623-636.
- Kurnaz, S. ve Rodrigues, A. (2022). The perspectives of the air transport market in turkey during covid-19 pandemic. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 44(2), 235-243.
- Küçükıyılmaz, A. (2016). Hava Taşımacılığının Yapısı. *Hava Taşımacılığı*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayını, 29-50.
- Önder, Ç. (2013). Örgütsel ekoloji kuramı. *Taşçı, Deniz, Erdemir, Erkan (Ed.), Örgüt kuramı*, (ss. 84-103) içinde. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayını.
- Önder, Ç. ve Üsdiken, B. (2007). Örgütsel ekoloji: örgüt toplulukları ve çevresel ayıklama. *Örgüt Kuramları*, 133-192.

- Sağbaşı, İ. ve Çelik, E. (2019). Türk sivil havayolu taşımacılığında regülasyonların sektöre etkisi (2003-2017). *Maliye Dergisi*, (176), 152-171.
- Sakız, B. ve Ünkaya, G. (2018). Hava yolu taşımacılığı sektöründe iflas riski-yapay sinir ağları ile aircore tahmini. *Öneri Dergisi*, 13(50), 159-172.
- Sarıbaş, H. ve Tekiner, İ. (2015). Türkiye sivil havacılık sektöründe yoğunlaşma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(610), 21.
- Sarıgül, S. S. ve Coşkun, S. (2022). Effects of innovation strategies in the aviation industry. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2), 365-380.
- SHGM (2023), https://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/havacilik_isletmeleri/ha_va_ulasirma_isletmeleri/hi-120323.pdf adresinden 07 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Şahin, B. ve Tektaş, N. (2021). Havacılıkta SWOT analizi: Türkiye için durum değerlendirmesi. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 4(1), 87-98.
- TOBB (2022), Türkiye Sivil Havacılık Meclisi Sektör Raporu 2021, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara.
- Turhan, M. S. ve Arı, Y. (2021). Örgütsel ekoloji ve kooperatif örgütlenmeleri: Türkiye’de tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörü üzerine bir analiz, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(3), 1436-1454
- Yalçınkaya, A. (2019). Türk havayolu taşımacılığı sektörünün tarihsel gelişimi ve devlet müdahaleleri (1933-2006). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(29): 405-442.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>

Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü

The impact of justice on workplace attitudes: the role of optimism and religiosity

Metin Söylemez^{a*}, Ahmet Kaya^b, Zeliha Tekin^c

^a Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, Muş, Türkiye, m.soylemez@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0291-2284

^b Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, Ardahan, Türkiye, ahmetkaya@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3876-3682

^c Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, Muş, Türkiye, z.tekin@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6283-0910

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 07 Mart 2023

Kabul: 14 Haziran 2023

Anahtar kelimeler:

Genel Adalet Algısı,
İyimserlik,
İş Tatmini,
İşten Ayrılma Niyeti,
Dindarlık

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 07 March 2023

Accepted: 14 June 2023

Keywords:

Overall Justice Perception,
Optimism,
Job Satisfaction,
Intention to Quit,
Religiosity

Article type:

Research article

ÖZET

Bu araştırmacının amacı genel adalet algısının, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti gibi iş tutumlarının üzerindeki etkisi ve iyimserliğin bu etkideki aracılık rolü ve dindarlığın, genel adalet algısı ve iyimserlik üzerindeki düzenleyicilik rolünün ortaya konulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda, nedensel tarama deseninde nicel bir çalışma yapılmıştır. Analizler için ihtiyaç duyulan veri anket tekniği ile 261 (89 kadın, 172 erkek; 207 evli, 54 bekâr; 9 ilköğretim, 22 lise, 221 lisans ve 9 lisansüstü) hizmet sektörü çalışanından elde edilmiştir. Analizler için SPSS Macro ve SPSS analiz programları kullanılmıştır. Analiz sonucunda, genel adalet algısının iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. İyimserliğin, genel adalet algısının iş tatmini üzerindeki etkisinde aracılık rolü oynadığı ama genel adalet algısının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde oynamadığı ortaya konulmuştur. Dindarlığın ise genel adalet algısının iyimserlik üzerindeki etkisinde düzenleyici rol oynadığı gözlemlenmiştir. Sonuçların, önceki araştırmaları genişlettiği düşünülmekle beraber, örgütsel adalet teorisine daha geniş bir perspektiften bakılabileceği sağlayacağı öngörülmektedir.

ABSTRACT

This research aims to investigate the effects of overall justice perception on job attitudes like job satisfaction and turnover intention, as well as the mediating role of optimism and the moderator role of religiosity on overall justice and optimism. A quantitative study with a causal screening design was conducted for this objective. The data needed for the analyzes were obtained from 261 (89 female, 172 male; 207 married, 54 single; 9 primary school, 22 high school, 221 bachelor and 9 postgraduate) service sector employees by questionnaire technique. SPSS Macro and SPSS analysis programs were used for analysis. As a result of the research, it was determined that overall justice perception had a significant impact on job satisfaction and intention to quit. Optimism has been found to mediate the effect of overall justice perception on job satisfaction but not on the effect of overall justice perception on turnover intention. It has been determined that religiosity plays a moderating role in the effect of overall justice perception on optimism. The findings are expected to widen the scope of previous studies while also broadening the perspective of the organizational justice theory.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: met.soylemez@gmail.com

Atf / Citation: Söylemez, M., Kaya, A. ve Tekin, Z. (2023). Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 18-26. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1261643>

1. Giriş

Adalet, insanların hak ettiklerini düşündükleri şeyleri etik, akılcılık, hukuk, din, eşitlik ve adalet gibi farklı bakış açıları ile yorumlaması sonucu ortaya çıkan ve birçok alandan etkilenen algıya dayalı bir kavramdır (Sinclair ve Mark, 1992). Alanyazın incelendiğinde örgütsel adalet kavramı, yönetsel uygulamaların ilgili kavrama etkileri ve sonuçları bağlamında irdelenmektedir. Örgütsel adalet kavramında bireyi merkeze alan ve adalet algısını biçimlendiren etkenler üzerine yapılan ve din olgusunu da hesaba katan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu ifade edilebilir. Örneğin, iş yerinde herhangi bir adaletsiz kararlar karşı karşıya gelen işgörenin “*her şeyde bir hayır vardır*” veya “*her şerde bir hayır vardır*” gibi dini motiflerle kurgulanmış düşünme biçimiyle (Öztürk, 2017), bu olumsuz duruma ilgili kaderci bir baş etme stratejisi geliştirmeye çalışmaktadır. Bu dini inanç doğrultusunda şekillenen baş etme stratejisinin bireyin iyimserlik düzeyi ile düzenlenip düzenlenmediği sorunsal işgörenlerin adalet ilişkin tutumlarını anlamlandırmak için son derece önemlidir. Diğer taraftan adalet algısını etkileyen unsurlardan biri olan dini inancın örgütsel çerçevede irdelenmesi örgütsel davranışların arka planının aydınlatılmasına katkı sunacaktır. Nitekim tüm çalışanlar varlık sebeplerini anlamlandırma arayışında bir inanç sisteminin parçası olmaktadır. Bazı inanç sistemlerinde adaletin yaratıcıdan geldiğine, adaletin referans kaynağının yaratıcı olduğuna ve yaratıcı tarafından desteklendiğine inanılmaktadır (Günerigök, 2017; Cannon, 2010). Benzer bir şekilde Rousseau’da adalet için asıl kaynak olarak Tanrıyı işaret etmektedir (Cengiz, 2018). Yukarıda yazılanlar ışığında, dindarlık tarafından şekillenen çalışanların adalet algıları, çalışanların işte meydana gelen olayların yaratıcının bilgisi ve hakimiyetinde meydana geldiğine dair inançlarıyla şekillendiği ifade edilebilir. Bu bağlamda bu araştırmanın amacı örgütsel adaletin, sonuçları itibarıyla iki farklı uç noktada gelişen iş tatmini ve işten ayrılma niyeti gibi iş tutumlarının üzerindeki etkisi ve iyimserliğin bu etkideki aracılık rolünün ve son olarak dindarlığın, adalet algısı ve iyimserlik üzerindeki düzenleyicilik rolünün ortaya konulmasıdır. Bu araştırma, çalışanların performansını en fazla etkileyen unsurlardan biri olan adalet algısını, bireyi merkeze alarak dindarlık ve iyimserlik bağlamında açıklamaya çalışan örgütsel adalet teorisine son derece önemli katkılar yapan bir çalışmadır.

2. Kavramsal Çerçeve ve Hipotezler

Bu bölümde kavramlar arasındaki ilişkilere değinilerek, bu araştırma kapsamında geliştirilen hipotezler gerekçelendirilmektedir.

2.1. Örgütsel Adalet Kavramı ve İş Tutumları ile Olan İlişkisi

Örgütsel adalet, işgörenlerin mensubu oldukları örgütteki yönetsel uygulamaların ne kadar adil olduğuna dair yaptığı değerlendirmeleri içeren bir kavramdır (Colquitt ve Greenberg, 2003). Adil olma derecesi ise kaynak dağıtımının tüm örgütsel tarafların performansı ile objektif olarak ilişkilendirilmesi ve işgörenlerin gelecekteki hak ve çıkarlarının korunacağı ile ilgili beklentiler ile biçimlenmektedir (Hoy ve Tarter, 2004). Bunun yanında, sadece parasal ve maddi kaynaklarla ilişkili bir olgu olmayıp aynı zamanda işgörene yönelik yönelen tüm davranış ve tutumların da değerlendirildiği duygusal bir yönü vardır (Cropanzano, Bowen ve Gilliland, 2007). Adams’ın eşitlik teorisi ile bağlantılı olan ve hem örgütsel performansı hem de çalışanın ekonomik refahını belirleyen örgütsel adalet kavramı genelde, dağıtımsal (örgütsel kaynakların ve ödüllerin dağıtımının adil olması), prosedürel (çalışanları ilgilendiren süreçlerin olması) ve kişilerarası ve bilgisel olmak üzere iki bileşene sahip olan etkileşimsel

adalet boyutları çerçevesinde irdelenmektedir (Yean ve Yusof, 2016). İşgörenlerin örgütsel adalete dayalı değerlendirmeleri kendilerinin her bir boyuta verdiği ağırlıklandırılmış önem derecesine göre farklılaşabilmektedir (De Roeck, Marique, Stinglhamber ve Swaen, 2014). Örneğin, kaynakların adil dağıtılmasına çok önem veren işgören, iş yerinde sadece dağıtımsal adaletin varlığını hissetmesi ile beraber, örgütünün adil olduğuna dair genele yayılan bir düşünce geliştirebilir. Bu çerçevede yapılan önceki çalışmalara (Ambrose ve Schminke, 2009; Aryee, Walumbwa, Mondejar ve Chu, 2015; Barclay ve Kiefer, 2014; Holtz ve Harold, 2009; Whiteside ve Barclay, 2013) paralel olarak bu çalışmada, örgütsel adaletin bu çok boyutlu yapısının yerine bireyin iş ilişkilerinde adalet algısını daha iyi yansıtabilecek örgütün genel olarak adil olmasını sorgulayan tek boyutlu genel adalet (overall justice) ölçeği benimsenmiştir. Özellikle iş tatmini, işten ayrılma niyeti gibi genel tutumları inceleyen çalışmalar için genel bir adalet algısını incelemek daha uygun olacaktır.

Örgütsel adalet, tutum, bilişsel yönelim ve davranış gibi çok geniş bir yelpazede örgütsel kavramları etkilemektedir (Colquitt, Conlon, Wesson, Porter ve Ng, 2001; Greenberg, 2011; Viswesvaran ve Ones, 2002). Adalet algısı tükenmişliği (Yeniçeri vd., 2009), iş tatmini ve işten ayrılma niyetini etkilemektedir (Bayarçelik ve Findikli, 2016; Hao, Hao ve Wang, 2016). Sosyal mübadele teorisi (Blau, 1986) bakış açısıyla bu mekanizma karşılıklı normuna dayalı olarak, işgören örgütünün adil bulunduğu sürece daha fazla performans göstermeye çalışacak, stres ve kaygı düzeyi azalacak, yaptığı işten ve sonuçlarından daha fazla haz almaya başlayacaktır (Aryee, Budhwar ve Chen, 2002; Rupp ve Cropanzano, 2002). İş ve işle ilgili deneyimleri ile ilgili gelişen, hoş giden, haz verici ve pozitif duygusal durum olarak kavramlaştırılan (Locke, 1970) iş tatmininin en önemli öncüllerinden biri adalet algısıdır (Colquitt vd., 2001; Clay-Warner vd., 2005). Diğer taraftan tam tersine, birey örgütünün adil olmadığını dair bir algı geliştirirse; yaptığı işlerde daha az çaba gösterecek, üretim karşıtı davranışlar sergileyecek ve bu durumda işgörenin örgütten hem duygusal hem de fiziksel bir kopuş süreci başlayacaktır (Fox, Spector ve Miles, 2001; Holtz ve Harold, 2013). İstifa olarak kavramlaştırılan bu kopuş belirli bir sürecin sonucu olarak gerçekleşmektedir. Bu sürecin en önemli aşaması işten ayrılma niyetidir (Klotz ve Bolino, 2016). Bu çerçevede işten ayrılma niyeti, bireyin mevcut işini ciddi olarak bırakma düşüncesi olarak tanımlanmaktadır (Cho ve Lewis, 2012). Bu düşünce, alternatif iş fırsatları ve bireye özgü nedenler gibi örgüt dışı etkenlerden şekillense de çeşitli örgütsel faktörler de bu düşünceyi etkileyen önemli unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır (Cohen, Blake ve Goodman, 2016). Bu yaklaşıma paralel olarak örgütsel adalet işten ayrılma niyetinin meydana gelmesinde en önemli etkenlerden biridir (Bayarçelik ve Findikli, 2016). Bu bağlamda aşağıda belirtilen hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotez 1: Genel adalet algısının, iş tatmini üzerinde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 2: Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkisi vardır.

2.2. İyimserliğin Aracılık Rolü

İyimserlik, bireyin gelecek ile ilgili genel, olumlu beklentilerini yansıtan, bireysel bir farklılıktır (Carver, Scheier ve Segerstrom, 2010). İyimser bireyler, başlarına hep iyi şeylerin geleceğini beklerler. İyimserlik, stres kaynağı yaşam olaylarına direnç sağlayarak bireyin iyi oluşuna katkı sunmaktadır (Scheier, Carver ve Bridges, 2001). İyimserlik ve iyimserliği yükselten faktörler bireyin sağlığı üzerinde olumlu etkiye sahiptirler. İyimserler, başarısız durumlarda gerekçesiz olarak kendilerini aşırı

derecede suçlama eğiliminde olmazlar. İyimserler problemleri, sıkıntılarını bir meydan okuma olarak görmeye ve onları fırsata çevirmeye yatkındırlar. İyimser çalışanlar, başarısızlıkları aynı zamanda dış etkenleri göz önünde bulundurarak değerlendirirler. (Schulman, 1999). Örgütsel birtakım politikalar iyimserlik gibi farklı tutum ve davranışları etkileme potansiyeline sahiptirler. Yönetmelik kademedeki bulunanların, çalışanların işyerinde iyimser hissetmelerini sağlayan ortamları ve ilişkileri geliştirmeleri tavsiye edilmektedir. (Kluemper, Little ve DeGroot, 2009).

İyimserliğin tanımı beklentiye odaklanırken, beklenti-değer çerçevesinde kurgulanmış motivasyon teorileri, davranışların arzu edilen durum ve faaliyetlerin yansımaları olarak çalışanların hedeflerinin peşinden koştuğunu belirtmektedir (Chang, Chang ve Sanna, 2009). İyimserler, kendileri için hayat şartları ne kadar zorlaşırsa zorlaşırsa amaçlarının peşinde koşmakta ve ısrar etme eğiliminde olmaktadır. Stresle başa çıkma stratejileri geliştirerek başarı için hedefe yönelik davranışlar geliştirmektedirler (Carver vd., 2010). Örgütsel Adaletin olumlu algılanmasının çalışanlarda iyimserlik duygusunu teşvik ettiği ve örgüt içinde algılanan adaletin iyimserliğin bir belirleyicisi olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda örgütsel adalet algısı, çalışanların gelecek beklentileri çerçevesinde oluşan hedeflerine ulaşabileceklerini düşüncelerini ve iyimserlik düzeylerini artırmaktadır (Paolillo vd., 2015). Bu şekilde iyimserlik düzeyleri artan çalışanların önelerine konan amaçlar doğrultusunda motive olmaları sağlanmakta ve çalışanların iş tatmini düzeyleri artmaktadır (Kluemper, Little ve DeGroot, 2009). Tam tersi durumda, örgütsel adalet algısı düşük olduğunda bireylerin gelecek beklentileri ile ilgili iyimserliklerinde azalma olasılığı ortaya çıkmakta (Paolillo vd., 2015) ve iyimserlikteki azalma sonucunda işten ayrılma niyeti ortaya çıkabilmektedir (Avey vd., 2009). Bu çerçevede aşağıda belirtilen hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotez 3: Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserlik aracı rol oynar.

Hipotez 4: Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iyimserlik aracı rol oynar.

2.3. Dindarlığın Düzenleyici Rolü

Din bireylerin epeyce bağlandığı inanç fikir ya da bir ülkü; kutsallık atfedilen çeşitli birtakım varlıklara tapınmayı bir sistem içerisine yerleştiren sosyal bir kurum olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2023). Din çeşitli şekillerde tanımlanmış çok boyutlu bir yapıdır. Bu yapı, inanç birlikteliğini, ritüelleri, normları ve yaratıcı olarak tanımladıkları ulu bir varlığın etrafında birleşen grupları içermektedir (Koenig, 2009; Saroglou ve Cohen, 2013). Araştırmalar, dindarlığın göstergeleri ile yaşam tatmini (Lim ve Putnam, 2010), iyimserlik (Salsman, Brown, Brechting ve Carlson, 2005), hayatın anlamı (Ivtzan, Chan, Gardner ve Prashar, 2013) ve umut (Ai, Park, Huang, Rodgers ve Tice, 2007) gibi değer merkezli çıktılar arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dini inançlar, uygulamalar, topluluklar ve duygular, sürekli olarak ve çeşitli şekillerde dindar insanların düşünme biçimlerini, hissiyatlarını ve davranışlarını etkilemektedir. Böylece, bireyin kendini dini bir sosyal kategorinin bir parçası olarak görmesi sosyal kimliğinin oluşmasını sağlamaktadır (Ysseldyk, Matheson ve Anisman, 2010). Turner'a göre sosyal kimlik kişinin anlamlı bulduğu ve duygusal yakınlık kurduğu sosyal olan bir gruba mensubiyetine dair bilgisidir (aktaran: Demirtaş, 2003).

Ailevi unsurların, gelişimsel özelliklerin ve ilgi alanlarının etkilediği ve yaşam boyu devam eden bir sürece sahip olan kimlik oluşumu, bilişler, temsiller, idealler ve değerlerle, eylemlerin belirli bir entegrasyonunun (van

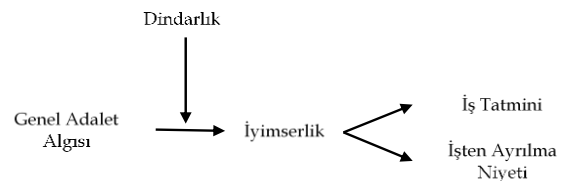
Hoof, 1999) yanı sıra mekân ve zaman farklılıklarının ötesinde, kişinin varoluşunda birlik, amaç ve tutarlılık arayışının yansımaları olarak oluşmaktadır (Berzonsky, 1988). Bu bağlamda din, bireyin kimlik oluşumunda özellikle ergenlik dönemi ve erken yetişkinlik döneminde mana, varoluş gizimini anlamlandırma arayışını teşvik ederek, bilişler, duygular ve ahlaki eylem arasındaki tutarlılık ve bütünlükmeyi destekleyerek, görünür dünyanın mekânsal ve zamansal tutarsızlıklarının ötesinde görünmez bir birlik ve bağlılığın gerekliliğinin mantıklı delilleri ile bireye özümsettirmektedir. Sonuç olarak din, kimlik keşfi ve mutabakatını desteklemekte, kimlik oluşumu üzerinde etkisi olan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. (Coşkun, 2003; Ayten, 2012; Hökelekli, 2013). Buradan hareketle, sosyal kimlik teorisi (Tajfel ve Turner, 1986) ışığında, bireylerin benlik algısı bireyin ait olduğu ulus, organizasyon, siyasi ve dini ilişkileri gibi sosyal kimlikleri ile ilişkili kavramlar çerçevesinde oluşur (Abrams ve Hogg, 1988). Sosyal kimlik teorisinden (Tajfel ve Turner, 1986) hareketle, bireylerin kendini geliştirme süreçleri çekici, farklı ve saygın gruplara katıldığı ve böylece benlik saygısı gibi psikolojik ihtiyaçlarını karşıladığı oluşumlarla şekillenmektedir (Ashforth ve Johnson, 2001; Parcel, 1981). Paralel olarak, işgörenlerin sosyal kimlik süreçleri ile ilgili varoluşlarındaki anlam, ait olma ve benlik saygısı gibi belirli psikolojik ihtiyaçları karşıladığı ölçüde adaleti önemseydiği öne sürülmektedir (Cropanzano, Byrne, Bobocel ve Rupp, 2001). Ayrıca, adaletle dayalı değerlendirmeler, sıklıkla, örgütsel davranışların işgörenlerin ideallerine ve değerlerine saygı gösterme statüsü taşıyıp taşımadığına odaklanmaktadır (Blader ve Tyler, 2003; Blader ve Tyler, 2009; Lind, 2001).

İyimserlik, beklenti-değer kapsamında şekillenen gelecek öngörüsüdür. Değerler, kişiden kişiye değişen, bireyin arzu ettiği amaçlara ulaşabilmesi için yaşamlarında yol gösterici ilkeler olarak tanımlanabilir (Schwartz ve Bardi, 2001). Dindar insanlar dinlerini algılama biçimine bağlı olarak bazı özel değer yargılarına çok önem vermekte veya bazı değer yargılarının önemini göz ardı etmekte hatta reddetmektedirler (Schwartz ve Huisman, 1995). Bu bağlamda, sosyal kimlik teorisi (Tajfel ve Turner, 1986) bakış açısıyla, bireyin, dini inancı doğrultusunda tanımladığı adalet belirteçleri ve dini değerleri çerçevesinde şekillenen iyimserlik düzeyleri aracılığı ile iş tutumları şekillenebilir. Bu çerçevede aşağıda belirtilen hipotez geliştirilmiştir:

Hipotez 5: Genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisinde dindarlığın düzenleyicilik rolü vardır.

3. Yöntem

Bu araştırmada, genel adalet algısının, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin ortaya konulması, aynı zamanda bu ilişkide iyimserliğin aracılık rolü ve dindarlığın düzenleyici rolünün tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, nedensel tarama deseninde nicel bir çalışma yapılmıştır. Verilerin analizinde SPSS Process Macro ile ve SPSS analiz programlarından faydalanılmıştır. Şekil 1'de bu araştırmanın modeli yer almaktadır.

Şekil 1. Araştırma modeli

3.1. Katılımcılar

Araştırma örneklemini Ankara ilinde aynı alanda faaliyetlerini yürüten 3 hizmet işletmesinin çalışanlarıdır. Araştırma kapsamında anket tekniğinin uygulandığı bu örneklemin tespitinde kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma safhasında 308 işgören anketlere katılım göstermiştir. Fakat dönüş yapan anketlerin 31 tanesinde çok fazla cevaplandırılmayan ifade bulunması ve sorulara hep aynı ifadeyle cevap verilmesi bakımından değerlendirmeye alınmamıştır. Tekrar ettiğinden ve uç değer oluşturduğundan ötürü 16 anket değerlendirme dışında bırakılmıştır. Böylece toplamda 261 çalışan ve yöneticiden gelen veri, analiz yapmak için kullanılmıştır. Buna göre, örneklem cinsiyet olarak n=89 kadın (%34), n=172 erkek (%66); medeni durum olarak n=207 evli (%79), n=54 bekâr (%21); eğitim durumu olarak n=9 ilköğretim (%3,5), n=22 lise (%8), n=221 lisans (%85) ve n=9 lisansüstü (%3,5) öğrenim görmüş çalışanlardan oluşmaktadır. Herhangi bir dini inanca mensup olup olmadıkları ile ilgili ifadeye tüm katılımcılar bir inanca mensup olduklarına dair cevap vermişlerdir.

3.2. Ölçüm Araçları

Çalışmanın bağımsız değişkenini ölçmek için 6 maddelik genel adalet algısı ölçeği kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan genel adalet algısı ölçeği Ambrose ve Schminke (2009) tarafından geliştirilmiştir. Çalışmanın bağımlı değişkenlerinden iş tatminini ölçmek için genel iş tatmini ölçeği kullanılmıştır. Brayfield ve Rothe (1951) tarafından geliştirilen Judge, Bono ve Locke (2000) tarafından revize edilen bu ölçek 5 maddeye sahiptir. Diğer bağımlı değişken işten ayrılma niyetini ölçmek için ise Landau ve Hammer (1986) tarafından geliştirilen 3 maddelik işten ayrılma niyeti ölçeği kullanılmıştır. Çalışmanın aracı değişkeni iyimserliği ölçmek için Scheier, Carver ve Bridges (1994) tarafından geliştirilen 10 maddelik yaşam yönelim testi kullanılmıştır. Ayrıca çalışmanın düzenleyici değişkeni dindarlığı ölçmek için Saroglou (2002) tarafından geliştirilen ve Cappellen, Gauthier, Saroglou ve Fredrickson (2016) tarafından kısaltılan 3 maddelik formu kullanılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan ölçeklerin hepsi 1 (kesinlikle katılmıyorum) ile 5 (kesinlikle katılıyorum) arasında değişen ifadelerle 5'li Likert olarak kodlanmıştır. Toplam 27 maddeden oluşan araştırma ölçeğinin İngilizce'den Türkçe'ye çevirisi, alanında yetkin uzmanlar tarafından yapılmıştır. Sonrasında ölçek maddeleri İngilizce'ye geri çevrilerek herhangi bir anlam kaymasının olup olmadığı ile ilgili olarak uzmanların onayı alınarak saha çalışması yapılmıştır.

3.3. Geçerlilik ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçeklerin faktör analizine uygun olup olmadığını belirlemek adına öncelikle KMO ve Bartlett testi yapılmıştır. Alanyazınına bakıldığında KMO değerinin 0.50 ve üzerinde olması ve bunun yanı sıra Bartlett testinin ise istatistiki olarak anlamlı olması gerekmektedir (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2009). Faktör yük değerlerinin ise 0.30 ve üzerinde olmasının yeterli olacağı ifade edilmektedir (Kline, 2014). Yapılan analizler neticesinde ölçeklerin faktör analizi için gerekli uygunluklara sahip oldukları görülmüştür.

Tablo 1. Keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi sonuçları

Ölçekler	İyimserlik	Genel Adalet Algısı	İş Tatmini	Dindarlık	İşten Ayrılma Niyeti
Faktör Yükleri	,604	,901	,776	,852	,865
	,685	,818	,784	,915	,849
	,789	,903	,750	,864	,847
	,768	,897	,832		
	,800	,882	,882		
		,800			
KMO	,794	,908	,817	,701	,716
Barletts/Chi Sq.	344,496*	1268,866*	628,808*	351,471*	263,255*
Eigen Değeri	2,685	4,518	3,250	2,309	2,186
Toplam Varyans	53,710	75,305	65,002	76,977	72,873
Cronbach's	,780	,933	,863	,849	,810
Çarpıklık	-0,73	-0,27	-0,49	-1,12	0,70
Basıklık	0,27	-0,78	-0,67	0,37	-0,73

Ölçeklerin yapısal geçerliliğine ilişkin yapılan keşfedici faktör analizi ve tutarlılığına ilişkin yapılan güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Yapılan analizler sonucunda iyimserlik ölçeğinin bazı maddeleri faktör yükü 0.45 eşliğinin altında olduğu için ilgili ifadeler analizlerden çıkarılmıştır. Sonrasında yapılan analizlerde ölçeklerin faktör yük değerlerinin >0,45 olması ile her bir değişkenin tek boyutlu bir yapıya bürünerek; KMO değerlerinin >0,70; $\lambda > 1$ ve alfa değerleri >0,70 olduğu görülmektedir. Normalliği test etmek için değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerleri kontrol edilmiştir. Değerler +1,5 ve -1,5 sınırları arasında olduğu için dağılım normal kabul edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2019).

3.4. Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Korelasyon analizi sonucu elde edilen bulgular Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Değişkenler arasındaki ilişki

	Genel Adalet Algısı	İş Tatmini	İyimserlik	İşten Ayrılma Niyeti
Genel Adalet Algısı	r	1	0.455**	0.510**
	p		0.000	0.003
İş Tatmini	r	1	0.409**	-0.577**
	p		0.000	0.000
İyimserlik	r		1	-0.077
	p			0.108
İşten Ayrılma Niyeti	r			1
	p			

**p<0,01

Analiz sonucuna göre değişkenler arasındaki ilişkiler incelendiğinde; genel adalet algısı ile iş tatmini arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki mevcuttur (r:0,455; p<0,01). Genel adalet algısı ile iyimserlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki mevcuttur (r:0,510; p<0,01). Genel adalet algısı

ile işten ayrılma niyeti arasında negatif ve anlamlı bir ilişki mevcuttur ($r: -0.167$; $p < 0,01$). İş tatmini ile iyimserlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki mevcuttur ($r: 0,409$; $p < 0,01$). İş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında negatif ve anlamlı bir ilişki mevcuttur ($r: -0.577$; $p < 0,01$). İyimserlik ile işten ayrılma niyeti arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($r: -0.077$; $p > 0,05$)

3.5. Hipotezlerin Test Edilmesi

Araştırmada oluşturulan hipotezleri test etmek üzere regresyon analizleri kullanılmıştır. Genel adalet algısının iş tatmini üzerindeki etkisine ilişkin yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analizi sonuçları

Değişkenlerin Yolu	β	S β	SH	t
Genel Adalet Algısı → İş Tatmini	,416	,455	,051	8,212*

Notlar

(i) Model R=,455 R²=.207 Model Önemlilik Testi F=67,434 p<0,05

(ii) Hipotez testi kritik değeri anlamlılık seviyesi *0,05 olarak alınmıştır.

Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisine ilişkin regresyon modeli anlamlıdır. İş tatmininin %20,7'si genel adalet algısı ile açıklanmaktadır. Standardize beta katsayısına bakıldığında genel adalet algısı, iş tatminini pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=,455$ t=8,212* p<0,05]. Bu doğrultuda H1 hipotezi "Genel adalet algısının, iş tatmini üzerinde anlamlı etkisi vardır." kabul edilmiştir.

Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine ilişkin yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Genel adalet algısının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine dair yapılan regresyon analizi sonuçları

Değişkenlerin Yolu	β	S β	SH	t
Genel adalet algısı → İşten Ayrılma Niyeti	-,192	-,167	,071	-2,725*

Notlar

(i) Model R=,167 R²=.028 Model Önemlilik Testi F=7,425 p<0,05

(ii) Hipotez testi kritik değeri anlamlılık seviyesi *0,05 olarak alınmıştır.

Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine ilişkin regresyon modeli anlamlıdır. İşten ayrılma niyetinin %2,8'i genel adalet algısı ile açıklanmaktadır. Standardize beta katsayısına bakıldığında genel adalet algısı, işten ayrılma niyetini negatif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=-,167$, t=-2,725* p<0,05]. Bu doğrultuda H2 hipotezi "Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkisi vardır." kabul edilmiştir.

Baron ve Kenny'e (1986) göre aracılık etkisinden söz edebilmek için bazı varsayımların karşılanması gerekmektedir. Aracılık analizine ilişkin şartların varlığına yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Genel adalet algısı, iyimserlik, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti değişkenlerine ilişkin regresyon analizi sonuçları

Değişkenlerin Yolu	β	S β	SH	t
Genel Adalet Algısı → İyimserlik (i)	,375	,510	,039	9,544*
İyimserlik → İş Tatmini (ii)	,508	,409	,071	7,205*
İyimserlik → İşten Ayrılma Niyeti (iii)	-,120	-,077	,097	-1,238

Notlar

(i) Model R=,510 R²=.260 Model Önemlilik Testi F=91,082 *p<0,05

(ii) Model R=,409 R²=.167 Model Önemlilik Testi F=51,919 *p<0,05.

(iii) Model R=,077 R²=.006 Model Önemlilik Testi F=1,534 p>0,05

Genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisine ilişkin regresyon modeli anlamlıdır. İyimserliğin %26'sı genel adalet algısı ile açıklanmaktadır. Standardize beta katsayısına bakıldığında genel adalet algısı, iyimserliği pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=,510$ t=9,544* p<0,05]. İyimserliğin, iş tatmini üzerindeki etkisine ilişkin regresyon modeli anlamlıdır ve iş tatmininin %16,7'si iyimserlik değişkeni ile açıklanmaktadır. Standardize beta katsayısına bakıldığında iyimserlik, iş tatminini pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=,409$ t=7,205* p<0,05]. Aracı değişken olan iyimserlik bağımsız değişken olan genel adalet algısı ile modele dâhil edilerek yapılan analiz sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserliğin aracılık rolüne ilişkin analiz sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	p	S β	t	p	R ²
İş Tatmini	Genel Adalet Algısı	42,732	,000	,333	5,302	,000*	,249
	İyimserlik			,239	3,810	,000*	

*p<0,05=etki vardır; p>0,05=etki yoktur; R: 0,499; AR2: 0,243; DW:1,658; Tolerans: 0,740; VIF: 1,352

Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserliğin aracılık rolüne ilişkin analiz sonuçlarına bakıldığında, daha önce genel adalet algısının iş tatmini üzerindeki etkisi [$S\beta=,455$ t=8,212* p<0,05] aracı değişken olan iyimserliğin modele dâhil edilmesiyle azalmıştır [$S\beta=,333$ t=5,302* p<0,05]. Aracı değişken olan iyimserliğin bağımlı değişken olan iş tatmini üzerindeki etkisi ise anlamlıdır [$S\beta=,239$ t=3,810* p<0,05]. Bu sonuçlardan hareketle genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserliğin kısmi aracılık rolü olduğu görülmüştür. Ortaya çıkan bu kısmi aracılık rolünün anlamlılığını test etmek için Sobel Testi yapılmıştır (Z:3.54, p<0,05). Böylelikle, genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserliğin kısmi aracılık rolü istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla H3 hipotezi "Genel adalet algısının, iş tatmini üzerindeki etkisinde iyimserliğin aracılık rolü vardır." kabul edilmiştir.

Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iyimserliğin aracılık rolüne ilişkin analizler yapılmıştır. Tablo 4'te standardize beta katsayısına bakıldığında Genel adalet algısı, işten ayrılma niyetini negatif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=-,167$, t=-2,725* p<0,05]. Tablo 5'te standardize beta katsayısına bakıldığında Genel adalet algısı, iyimserliği pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$S\beta=,510$ t=9,544* p<0,05].

Tablo 7. Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iyimserliğin aracılık rolüne ilişkin analiz sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	p	S β	t	p	R ²
İşten Ayrılma Niyeti	Genel Adalet Algısı	3,711	,026	-,173	-2,421	,016*	,028
	İyimserlik			,011	0,160	0,873	

*p<0,05=etki vardır; p>0,05=etki yoktur; R: 0,167; AR2: 0,020; DW:1,908; Tolerans: 0,740; VIF: 1,352

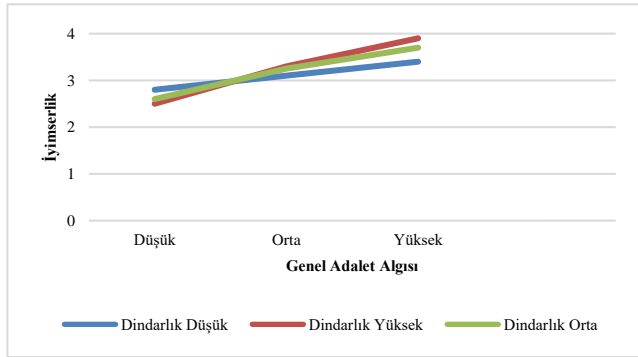
Aracı değişken olan iyimserlik bağımsız değişken olan genel adalet algısı ile modele dâhil edilerek yapılan analiz sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır. İyimserliğin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine ilişkin regresyon modeli önemlilik testi anlamlı değildir. Dolayısıyla, genel adalet algısı ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide iyimserliğin aracılık rolüne ilişkin H4 hipotezi "Genel adalet algısının, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iyimserlik aracı rol oynar" reddedilmiştir.

Tablo 8. Genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisinde dindarlığın düzenleyicilik rolüne ilişkin analiz sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	F	p	β	t
	G. A. A			0.420	9,758
İ.	D.	36,627	0.00*	0.095	2,208
	G.A.A x D.			0,125	3,150
Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	p	R ²	LLCI	ULCI
	G. A. A	0.000*		,3352	,5048
İ.	D.	0,028*	0.299	,0103	,1799
	G.A.A x D.	0,001*		,0470	,2037

*p<0,05=etki vardır; p>0,05=etki yoktur. Genel Adalet Algısı X Dindarlık R² değ.=0,027, F=9,9229, p<0,05, İ=İyimserlik, G.A.A=Genel Adalet Algısı, D=Dindarlık

Tablo 8 incelendiğinde genel adalet algısı, iyimserliği pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$\beta =,420$ $t=9,758^*$ $p<0,05$] ve dindarlık ise iyimserliği pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir [$\beta =,095$ $t=2,208^*$ $p<0,05$]. Genel adalet algısı x Dindarlık ölçüm verileri, iyimserlik ölçüm verileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir [$\beta =,125$ $t=3,150^*$ $p<0,05$]. Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisinde dindarlığın düzenleyicilik rolünün olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla H5 hipotezi " Genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisinde dindarlığın düzenleyicilik rolü vardır." kabul edilmiştir. Dindarlığın düzenleyicilik rolüne dair grafik Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisinde dindarlığın düzenleyicilik rolüne ilişkin grafik

Şekil 2 incelendiğinde; dindarlığın düşük olduğu durumda genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisi düşmektedir. Dindarlığın yüksek olduğu durumda genel adalet algısının, iyimserlik üzerindeki etkisi de yükselmektedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmanın amacı, çalışanların adalet algıları ile iş tatmini ve işten ayrılma niyeti gibi iş tutumları arasındaki ilişkilerde iyimserliğin aracı rolünü ve dindarlığın düzenleyici rolünü ortaya koymaktır. Bu teorik modelin geliştirilmesi ve doğrulanması, birçok organizasyonda ortak olan

ve karmaşık, maliyetli, zaman alıcı çözümler içeren motivasyon sorunlarının anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

Bulgular, adalet algısının, iş tatmini ile pozitif ve işten ayrılma niyeti ile negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. Daha önceki araştırmalara paralel olarak ve sosyal mübadele teorisinin (Blau, 1986) varsayımlarının ışık tuttuğu gibi, bu sonuçlar, örgütsel mübadelelerinde karşılıklılık normuna bağlı olarak adalet algılayan bireylerin işten ayrılma davranışlarının veya işten ayrılma niyetlerinin daha az olduğunu ve daha az tükenmişlik yaşayarak iş tatminlerinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, adaletin, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve azalan kişisel başarı ile karakterize edilen tükenmişlik sendromuna üzerinde etkileri olduğunu gözlemleyen çok sayıda çalışma ile tutarlıdır (Campbell, Perry, Maertz, Allen ve Griffith, 2013; Vaamonde, Omar ve Salessi, 2018). Ayrıca iyimserliğin aracılık rolünün iş tatmini çerçevesinde doğrulanması, örgütlerini adil olarak algılayan çalışanların görevlerini yapmaktan haz alarak iş tatmini yaşamaları, gelecekte deneyimleyecekleri olgularda da aynı şekilde adilane bir muamele ile karşılaşacaklarına ilişkin varsayımlarını genele yaymaları sonucu oluşan iyimserlikleri çerçevesinde psikolojik bir mekanizmanın çıktısı olarak görülmektedir. Diğer taraftan işten ayrılma niyeti bağımlı değişkeni çerçevesinde kurgulanan aracılık hipotezinin reddedilmesi; öncelikle adaletin örgütsel unsurlar için ne kadar önemli olduğunu ortaya koyarken, adilane olmayan süreçlerin bireyin işi ve örgütü ile olan bağlarını koparan ve bireye özgü iyimserlik düzeyinden etkilenmeyen güçlü bir motivasyon düzeyi düşürücü olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada adaletin örgütsel unsurlar için çok önemli bir motivasyon sağlayıcı olduğu (Liao ve Tai, 2006; Sökmen vd., 2013) ve adilane olmayan senaryolarda iyimserlik düzeyinin bile işten ayrılma niyetini düzenlemediği bir durumda, 'iş yerinde herhangi bir adalet yoksunu kararla karşı karşıya gelen işgören 'her şeyde bir hayır vardır' veya 'her şerde bir hayır vardır' gibi dini motiflerle kurgulanmış düşünme biçimiyle' (Öztürk, 2017), bir kaderci baş etme stratejisi geliştirmektedir. Bu araştırmanın yapılmasına sevk eden bu sorunsala, adalet algısı ve iyimserlik arasındaki düzenleyici rolüyle dindarlık ışık tutmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere, dindar bireylerin, çevrelerinde gelişen tüm olayların yaratıcının kudretinde olduğuna inandıkları bilinmektedir. Dindar bireyler, karşılaştıkları adilane olmayan durumlarda geliştirdikleri bu dışsal kontrol odağı çerçevesinde, bir iyi oluş hali yaşarlar ve bu durum iyimserlik düzeylerinin düzenlenmesine olanak tanımaktadır. Dindar insanların bu yaklaşımının, dışsal çevre etkenleri ile etkili bir şekilde başa çıkmada onlara fayda sağladığı belirtilmektedir (Koenig, 2001; Öztürk, 2017). Bu tür teolojik temellerin oynayabileceği özel roller, zengin ve neredeyse keşfedilmemiş bir alan olarak ortada durmaktadır.

Son olarak çalışmanın bazı güçlü yönlerine ve sınırlamalarına işaret etmek gerekmektedir. Sınırlılıklar arasında, kolayda örnekleme yöntemi, sonuçların genellebilirliğine olanak vermemektedir. Ayrıca çalışmanın kesitsel doğası nedeniyle nedensel ilişkilere ilişkin hiçbir sonuca varılamamaktadır. Bu sınırlılıkların üstesinden gelebilmek için, gelecekteki araştırmalar deneysel veya boyamsal araştırma olarak tasarlanmalıdır. Bir başka olası sınırlılık, ortak yöntem varyansına neden olabilecek öz-bildirim ölçüm aracının kullanımıyla ilgilidir. Bu olası sınırlamanın üstesinden gelebilmek için, araştırma tasarımında bazı istatistiksel olmayan yöntemler kullanılmıştır (Podsakoff, MacKenzie ve Podsakoff, 2012). Örneğin yanıtın gizliliğine ilişkin sözlü ve yazılı güvenceler verilmiştir. Çalışmanın güçlü yönlerine bakıldığında, bilindiği kadariyle bu çalışma, sadece örgütsel adalet bağlamında dindarlığı değil, aynı zamanda adalet algıları ve iş tutumu arasındaki ilişkilerde etkili olan olası ara bağlantıları da keşfetmeye yönelik ilk girişimdir. Sonuçlar, önceki araştırmaları genişletmekte ve

örgütsel adalet teorisine daha geniş bir perspektiften bakabilmeyi sağlamaktadır.

Gelecek araştırmalar, bu araştırmanın modelini diğer ülke ve sektörlerden çalışan örneklerle test edebilir ve örgütsel bağlılık, örgütsel destek gibi önemli değişkenlerin modele dâhil edilmesi ile geliştirilebilir. Son olarak, bu çalışmanın bulguları yalnızca çalışanların örgütlerinden ayrılma niyetleri ve iş tatmini süreçlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmakla kalmayarak, aynı zamanda çalışma motivasyonunu güçlendirmek ve donanımlı çalışanların elde tutulmasını sağlayabilmek için gerekli örgütsel politikaları tasarlamak ve uygulamak için örgütsel davranış yazınına değerli katkılar sunmaktadır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Birinci yazar, çalışmada konunun belirlenmesi, literatür, veri analizi ve raporlama bölümlerinde katkı sağlamıştır. İkinci yazar, veri analizi ve raporlama aşamalarında katkı sağlamıştır. Üçüncü yazar, literatür ve verilerin toplanmasında katkı sağlamıştır. Birinci yazarın katkı oranı yaklaşık olarak %50, ikinci yazarın katkı oranı ise %30 ve üçüncü yazarın katkı oranı %20'dir.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Abrams, D. ve Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18(4), 317-334. doi:10.1002/ejsp.2420180403
- Ai, A. L., Park, C. L., Huang, B., Rodgers, W. ve Tice, T. N. (2007). Psychosocial Mediation of Religious Coping Styles: A study of short-term psychological distress following cardiac surgery. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(6), 867-882. doi:10.1177/0146167207301008
- Ambrose, M. L. ve Schminke, M. (2009). The role of overall justice judgments in organizational justice research: A test of mediation. *Journal of Applied Psychology*, 94(2), 491-500. doi:10.1037/a0013203
- Aryee, S., Budhwar, P. S. ve Chen, Z. X. (2002). Trust as a mediator of the relationship between organizational justice and work outcomes: Test of a social exchange model. *Journal of Organizational Behavior*, 23(3), 267-285. doi:10.1002/job.138
- Aryee, S., Walumbwa, F. O., Mondejar, R. ve Chu, C. W. L. (2015). Accounting for the influence of overall justice on job performance: integrating self-determination and social exchange theories. *Journal of Management Studies*, 52(2), 231-252. doi:10.1111/joms.12067
- Ashforth, B. ve Johnson, S. (2001). Which hat to wear? The relative salience of multiple identities in organizational contexts İçinde "Social Identity Processes in Organizational Contexts" (Eds. M. A. Hogg ve D. J. Terry). (ss. 31-48). Psychology Press.
- Avey, J. B., Luthans, F., & Jensen, S. M. (2009). Psychological capital: A positive resource for combating employee stress and turnover. *Human resource management*, 48(5), 677-693.
- Ayten, A. (2012). Kimlik ve din: İngiltere'deki Türk gençleri üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 101-119.
- Barclay, L. J. ve Kiefer, T. (2014). Approach or avoid? Exploring overall justice and the differential effects of positive and negative emotions. *Journal of Management*, 40(7), 1857-1898. doi:10.1177/0149206312441833
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*,

- 51(6), 1173-1182. doi:10.1037//0022-3514.51.6.1173
- Bayarçelik, E. B. ve Findikli, M. A. (2016, October, 28-30). *The mediating effect of job satisfaction on the relation between organizational justice perception and intention to leave*. Procedia—Social and Behavioral Sciences, 12th International Strategic Management Conference, ISMC 2016, Antalya, Turkey, 235, 403-411. doi:10.1016/j.sbspro.2016.11.050
- Berzonsky, M. D. (1988). Self-Theorists, Identity Status, and Social Cognition. D. K. Lapsley ve F. C. Power (Ed.), *Self, Ego, and Identity: Integrative Approaches* içinde (ss. 243-262). Springer. doi:10.1007/978-1-4615-7834-5_12
- Blader, S. L. ve Tyler, T. R. (2003). What constitutes fairness in work settings? A four-component model of procedural justice. *Human Resource Management Review*, 13(1), 107-126. doi:10.1016/S1053-4822(02)00101-8
- Blader, S. ve Tyler, T. (2009). Testing and extending the group engagement model: linkages between social identity, procedural justice, economic outcomes, and extrarole behavior. *The Journal of applied psychology*, 94, 445-64. doi:10.1037/a0013935
- Blau, P. M. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. New Brunswick (U.S.A.).
- Brayfield, A. H. ve Rothe, H. F. (1951). An index of job satisfaction. *Nursing Research*, 2, 139. doi:10.1097/00006199-195402000-00016
- Campbell, N. S., Perry, S. J., Maertz, C. P., Allen, D. G. ve Griffeth, R. W. (2013). All you need is... resources: The effects of justice and support on burnout and turnover. *Human Relations*, 66(6), 759-782. doi:10.1177/0018726712462614
- Cannon, M. E. (2010). *Social justice handbook: Small steps for a better world*. InterVarsity Press.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. ve Segerstrom, S. C. (2010). Optimism. *Clinical Psychology Review*, Positive Clinical Psychology, 30(7), 879-889. doi:10.1016/j.cpr.2010.01.006
- Cengiz, C. A. (2018). İnsanın kendisini gerçekleştirmesinde adalet kavramı. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(26), 391-410.
- Chang, E. C., Chang, R. ve Sanna, L. J. (2009). Optimism, pessimism, and motivation: relations to adjustment. *Social and Personality Psychology Compass*, 3(4), 494-506. doi:10.1111/j.1751-9004.2009.00190.x
- Cho, Y. J. ve Lewis, G. B. (2012). Turnover intention and turnover behavior: implications for retaining federal employees. *Review of Public Personnel Administration*, 32(1), 4-23. doi:10.1177/0734371X11408701
- Clay-Warner, J., Reynolds, J. ve Roman, P. (2005). Organizational justice and job satisfaction: A test of three competing models. *Social Justice Research*, 18, 391-409.
- Cohen, G., Blake, R. S. ve Goodman, D. (2016). Does turnover intention matter? evaluating the usefulness of turnover intention rate as a predictor of actual turnover rate. *Review of Public Personnel Administration*, 36(3), 240-263. doi:10.1177/0734371X15581850
- Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O. L. H. ve Ng, K. Y. (2001). Justice at the millennium: A meta-analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 425-445. doi:10.1037/0021-9010.86.3.425
- Colquitt, J. A. ve Greenberg, J. (2003). Organizational justice: A fair assessment of the state of the literature. *Organizational behavior: The state of the science*, 2nd ed içinde (ss. 165-210). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Coşkun, A. (2003). Din ve kimlik. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(3).
- Cropanzano, R., Bowen, D. E. ve Gilliland, S. W. (2007). The management of organizational justice. *Academy of Management Perspectives*, 21(4), 34-48. doi:10.5465/amp.2007.27895338
- Cropanzano, R., Byrne, Z. S., Bobocel, D. R. ve Rupp, D. E. (2001). Moral virtues, fairness heuristics, social entities, and other denizens of organizational justice. *Journal of Vocational Behavior*, 58(2), 164-209. doi:10.1006/jvbe.2001.1791
- De Roeck, K., Marique, G., Stinglhamber, F. ve Swaen, V. (2014). Understanding employees' responses to corporate social responsibility: Mediating roles of overall justice and organisational identification. *The International Journal of Human Resource Management*, 25(1), 91-112.

- doi:10.1080/09585192.2013.781528
- Demirtaş, H. A. (2003). Sosyal kimlik kuramı, temel kavram ve varsayımlar. *İletişim Araştırmaları*, 1(1), 123-144.
- Fox, S., Spector, P. E. ve Miles, D. (2001). Counterproductive work behavior (CWB) in response to job stressors and organizational justice: some mediator and moderator tests for autonomy and emotions. *Journal of Vocational Behavior*, 59(3), 291-309. doi:10.1006/jvbe.2001.1803
- Greenberg, J. (2011). Organizational justice: The dynamics of fairness in the workplace. *APA handbook of industrial and organizational psychology, Vol 3: Maintaining, expanding, and contracting the organization* içinde, APA handbooks in psychology® (ss. 271-327). American Psychological Association. doi:10.1037/12171-008
- Günerigök, M. (2017). Mevlânâ pergelinde barış. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(2), 107-118.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2009). *Multivariate Data Analysis* (7th edition.). Pearson.
- Hao, Y., Hao, J. ve Wang, X. (2016). The relationship between organizational justice and job satisfaction: Evidence from China. *Journal of Chinese Human Resource Management*, 7(2), 115-128. doi:10.1108/JCHRM-07-2016-0012
- Holtz, B. C. ve Harold, C. M. (2009). Fair today, fair tomorrow? A longitudinal investigation of overall justice perceptions. *Journal of Applied Psychology*, 94(5), 1185-1199. doi:10.1037/a0015900
- Holtz, B. C. ve Harold, C. M. (2013). Effects of leadership consideration and structure on employee perceptions of justice and counterproductive work behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 34(4), 492-519. doi:10.1002/job.1825
- Hoy, W. K. ve Tarter, C. J. (2004). Organizational justice in schools: No justice without trust. *International Journal of Educational Management*, 18(4), 250-259. doi:10.1108/09513540410538831
- Hökekleli, H. (2013). *Din psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ivtzan, I., Chan, C. P. L., Gardner, H. E. ve Prashar, K. (2013). Linking religion and spirituality with psychological well-being: examining self-actualisation, meaning in life, and personal growth initiative. *Journal of Religion and Health*, 52(3), 915-929. doi:10.1007/s10943-011-9540-2
- Judge, T. A., Bono, J. E. ve Locke, E. A. (2000). Personality and job satisfaction: The mediating role of job characteristics. *Journal of Applied Psychology*, 85(2), 237-249. doi:10.1037/0021-9010.85.2.237
- Kline, P. (2014). *An Easy Guide to Factor Analysis*. Routledge.
- Klotz, A. C. ve Bolino, M. C. (2016). Saying goodbye: The nature, causes, and consequences of employee resignation styles. *Journal of Applied Psychology*, 101(10), 1386-1404. doi:10.1037/apl0000135
- Kluemper, D. H., Little, L. M. ve DeGroot, T. (2009). State or trait: Effects of state optimism on job-related outcomes. *Journal of Organizational Behavior*, 30(2), 209-231. doi:10.1002/job.591
- Koenig, H. G. (2001). Religion and medicine II: Religion, mental health, and related behaviors. *The International Journal of Psychiatry in Medicine*, 31(1), 97-109.
- Koenig, H. G. (2009). Research on Religion, Spirituality, and Mental Health: A Review. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 54(5), 283-291. doi:10.1177/070674370905400502
- Landau, J. ve Hammer, T. H. (1986). Clerical employees' perceptions of intraorganizational career opportunities. *Academy of Management Journal*, 29(2), 385-404. doi:10.5465/256194
- Liao, W. C., & Tai, W. T. (2006). Organizational justice, motivation to learn, and training outcomes. *Social Behavior & Personality: an international journal*, 34(5).
- Lim, C. ve Putnam, R. D. (2010). Religion, social networks, and life satisfaction. *American Sociological Review*, 75(6), 914-933. doi:10.1177/0003122410386686
- Lind, E. (2001). Fairness heuristic theory: Justice judgments as pivotal cognitions in organizational relations. *Advances in organizational justice*, 56-88.
- Öztürk, E. E. (2017). Üniversite öğrencilerinde iyimserlik, dindarlık ve dini yönelim ilişkisi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 12(3).
- Locke, E. A. (1970). Job satisfaction and job performance: A theoretical analysis. *Organizational Behavior and Human Performance*, 5(5), 484-500. doi:10.1016/0030-5073(70)90036-X
- Parcel, T. L. (1981). Review of differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations. *American Journal of Sociology*, 86(5), 1193-1194.
- Paolillo, A., Platania, S., Magnano, P. ve Ramaci, T. (2015). Organizational justice, optimism and commitment to change. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, 1697-1701.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B. ve Podsakoff, N. P. (2012). Sources of method bias in social science research and recommendations on how to control it. *Annual Review of Psychology*, 63(1), 539-569. doi:10.1146/annurev-psych-120710-100452
- Rupp, D. E. ve Cropanzano, R. (2002). The mediating effects of social exchange relationships in predicting workplace outcomes from multifoci organizational justice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89(1), 925-946. doi:10.1016/S0749-5978(02)00036-5
- Salsman, J. M., Brown, T. L., Brechting, E. H. ve Carlson, C. R. (2005). The link between religion and spirituality and psychological adjustment: the mediating role of optimism and social support. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(4), 522-535. doi:10.1177/0146167204271563
- Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: The need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 5(2), 183-194. doi:10.1080/13674670210144130
- Saroglou, V. ve Cohen, A. B. (2013). Cultural and cross-cultural psychology of religion. *Handbook of the psychology of religion and spirituality, 2nd ed* içinde (ss. 330-354). The Guilford Press.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. ve Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), 1063-1078. doi:10.1037//0022-3514.67.6.1063
- Scheier, Michael F., Carver, C. S. ve Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. *Optimism & pessimism: Implications for theory, research, and practice* içinde (ss. 189-216). Washington, DC, US: American Psychological Association. doi:10.1037/10385-009
- Schulman, P. (1999). Applying learned optimism to increase sales productivity. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 19(1), 31-37. doi:10.1080/08853134.1999.10754157
- Schwartz, S. H. ve Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3), 268-290. doi:10.1177/0022022101032003002
- Schwartz, S. H. ve Huisman, S. (1995). Value priorities and religiosity in four western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2), 88-107. doi:10.2307/2787148
- Sinclair, R. C. ve Mark, M. M. (1992). The influence of mood state on judgment and action: Effects on persuasion, categorization, social justice, person perception, and judgmental accuracy. *The construction of social judgments* içinde (ss. 165-193). Hillsdale, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Sökmen, A., Bilsel, M. A., ve Erbil, C. (2013). Örgütsel adaletin çalışan motivasyonu ve performansı üzerindeki etkisi: bankacılık sektöründe bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 43-62.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics*. Always learning (Seventh edition.). Pearson.
- Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. S. Worchel ve W. G. Austin (Ed.), *The psychology of intergroup relations* (ss. 7-24) içinde. Nelson-Hall.
- TDK. (2023). TDK: <https://sozluk.gov.tr>
- Vaamonde, J. D., Omar, A. ve Salessi, S. (2018). From organizational justice perceptions to turnover intentions: the mediating effects of burnout and job satisfaction. *Europe's Journal of Psychology*, 14(3), 554-570. doi:10.5964/ejop.v14i3.1490
- Van Cappellen, P., Toth-Gauthier, M., Saroglou, V. ve Fredrickson, B. L. (2016). Religion and well-being: the mediating role of positive emotions. *Journal of Happiness Studies*, 17(2), 485-505. doi:10.1007/s10902-014-9605-5
- Van Hoof, A. (1999). The identity status field re-reviewed: an update of unresolved and neglected issues with a view on some alternative

- approaches. *Developmental Review*, 19(4), 497-556. doi:10.1006/drev.1999.0484
- Viswesvaran, C. ve Ones, D. S. (2002). Examining the construct of organizational justice: a meta-analytic evaluation of relations with work attitudes and behaviors. *Journal of Business Ethics*, 38(3), 193-203. doi:10.1023/A:1015820708345
- Whiteside, D. B. ve Barclay, L. J. (2013). Echoes of silence: employee silence as a mediator between overall justice and employee outcomes. *Journal of Business Ethics*, 116(2), 251-266. doi:10.1007/s10551-012-1467-3
- Yean, T. F. ve Yusof, A. A. (2016). Organizational justice: a conceptual discussion. *Procedia—Social and Behavioral Sciences*, 3rd Global Conference on Business and Social Sciences (GCBSS-2016) on “Contemporary Issues in Management and Social Sciences Research”, Kuala Lumpur, Malaysia, 219, 798-803. doi:10.1016/j.sbspro.2016.05.082
- Yeniçeri, Ö., Demirel, Y. ve Seçkin, Z. (2009). Örgütsel adalet ile duygusal tükenmişlik arasındaki ilişki: İmalat sanayi çalışanları üzerine bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009(1), 83-99.
- Ysseldyk, R., Matheson, K. ve Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60-71. doi:10.1177/1088868309349693

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

ABD 10 yıllık tahvil faizi ve enerji fiyatlarının seçilmiş borsa endeksleri ile ilişkileri

Relationship of US 10-year bond yield and energy prices with selected stock market indices

Hüseyin Başar Önem^{a*}, Melike Yorgancı^b

^a Doç. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, Isparta, Türkiye, basaronem@isparta.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0192-2886

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonomi ve Yönetim Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye, melike9915@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3102-055X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 21 Ekim 2022

Kabul: 10 Ocak 2023

Anahtar kelimeler:

ABD Tahvil,

Borsa,

Petrol,

Doğalgaz,

Nedensellik

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 21 October 2022

Accepted: 10 January 2023

Keywords:

US Bonds,

Stock Market,

Oil,

Natural Gas,

Causality

Article type:

Research article

ÖZET

Küreselleşme ve finansal entegrasyon süreçlerinin yükselmesi ile gerek ulusal gerekse uluslararası ekonomilerde finansal yatırım araçları hakkında bilgi sahibi olma ve ilgili araçlara yatırım yapma imkânı artmıştır. Bu durumun sonucu olarak dünya ölçeğinde finansal araçların birbiri ile ilişkileri önemli bir unsur olarak görülmektedir. Bu çalışmanın amacı ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz fiyatlarının BIST100 ve bazı Avrupa borsa endeksleriyle nedensellik ilişkilerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda değişkenler olarak ABD 10 yıllık tahvil faizi, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz, BIST100, DAX, FTSE100 ve ES50 endeksleri çalışmaya dâhil edilmiştir. 03.01.2017-07.02.2022 tarih aralığında günlük veriler kullanarak yapılan çalışmada VAR Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, ilk bağımlı değişken olarak ABD 10 yıllık tahvilleri ile DAX ve FTSE100 arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiş olup, BIST100, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz değişkenleri ile tek yönlü ABD 10 yıllık tahvillerine doğru bir nedensellik bulunmuştur. Ayrıca ABD 10 yıllık tahvillerinden ES50 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer bağımlı değişken Brent petrol ile DAX, FTSE100, ES50 ile çift yönlü bir nedensellik bulunmuş olup, Amerikan vadeli doğalgaz değişkeni ile tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Son bağımlı değişken Amerikan vadeli doğalgaz ile DAX değişkeni arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişki DAX endeksinden Amerikan vadeli doğalgaz fiyatına doğru tek yönlü bir nedensellik olarak bulunmuştur.

ABSTRACT

With the rise of globalization and financial integration processes, the opportunity to have information about financial investment instruments and to invest in related instruments has increased in both national and international economies. As a result of this situation, the relationship of financial instruments with each other is seen as an important factor in the world. The aim of this study is to reveal the causal relationships between the US 10-year bond interest and energy prices, Brent oil, American futures natural gas prices, BIST100 and some European stock market indices. For this purpose, the US 10-year bond rate, Brent oil, American futures natural gas, BIST100, DAX, FTSE100 and ES50 indices were included in the study as variables. VAR Granger causality test was used in the study using daily data between 03.01.2017-07.02.2022. According to the results of the study, a bidirectional causality was found between the US 10-year bonds and DAX and FTSE100 as the first dependent variable, and a causality towards BIST100, Brent oil, American futures natural gas variables and one-way US 10-year bonds was found. In addition, a one-way causality relationship was found from the US 10-year bonds to the ES50 index. Bidirectional causality was found with the other dependent variable Brent oil and DAX, FTSE100, ES50, and unidirectional causality was found with the American futures natural gas variable. A causal relationship was found between the last dependent variable, American futures natural gas, and the DAX variable. This relationship was found to be a one-way causality running from the DAX index to the US futures natural gas price.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: basaronem@gmail.com

Atıf / Citation: Önem, H. B. ve Yorgancı, M. (2023). ABD 10 yıllık tahvil faizi ve enerji fiyatlarının seçilmiş borsa endeksleri ile ilişkileri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 27-33. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1192642>

1. Giriş

Teknolojik unsurların gelişmesi ve küresel ölçekte sermaye hareketlerinin yayılımındaki engellerin kalkması ile oluşan finansal entegrasyon uygulamaları, ilk önce 1970'li yıllarda gelişmiş ülkeler nezdinde ortaya çıkmış ve 1980'li yıllarda gelişmekte olan ülkeleri de kapsayarak yaygınlaşmıştır. Bu durum ülke ekonomilerinde görülen olumlu durumlarla birlikte aynı zamanda birtakım olumsuz durumlara da sebebiyet vermiştir. Bunun sebebi finansal entegrasyonun artmasıyla risk unsurları çeşitlenmiş ve bir ülkede oluşan ekonomik kriz diğer ülkeleri de önemli miktarda etkiler duruma gelmiştir (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018).

Küreselleşen ülke ekonomilerinde faiz oranları, borsalardan elde edilen kazançları etkileyen önemli unsurlardan biridir. Bununla birlikte faiz oranları, sermaye hareketlerinin hangi yönde oluştuğunu belirleyen, gelişmekte olan ülke borsaları üzerinde önemli etkisi olan bir finansal araçtır (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018).

ABD 10 yıllık tahvil faiz oranları, ABD ulusal ekonomisinin ve para politikasının çok önemli bir aracı olmasından dolayı gelişmekte olan ülke ekonomileri tarafından yakından izlenmektedir. Tahvil faizi göstergelerindeki artmalar ve azalmalar, gelişmekte olan ülkelerin faiz oranları, para politikası ve likidite miktarı ile ilgili vermiş oldukları kararlarını, ilgili ülkelerde oluşan portföy yatırımlarını büyük oranda etkilemektedir (Öner ve İçellioglu, 2018).

ABD tahvil piyasası küresel ölçekte en büyük işlem hacmine sahip piyasa olup sıkıntılı zamanlarda uluslararası yatırımcılar açısından güvenli liman olarak düşünülmektedir. ABD tahvil faiz oranları yükseldiğinde gelişmekte olan ülkeler ve diğer ülke ekonomilerinden para çıkışı şeklinde düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında finansal entegrasyon kavramı, risk yönetimi uygulamalarını önemli hale getirmiş ve yatırımcıların uluslararası portföy çeşitlendirmesine ilgi göstermesine neden olmuştur (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018).

Finansal entegrasyon sürecinde diğer önemli bir finansal araçta enerji fiyatlarıdır. Enerji fiyatlarının oynaklığı tüm dünya ekonomilerinde dolaylı ve doğrudan birçok unsuru etkilemektedir. Özellikle enerji olarak kullanılan petrol ve doğalgaz ülkeler açısından tüm üretim süreçlerinde önemli bir girdi olarak kabul edilmektedir. Bu değişkenler gerek ulusal gerekse uluslararası ülkelerin makroekonomik araçlarını da önemli derecede etkilemekte olup rekabet stratejileri için de önemli bir bileşendir.

Doğal kaynakların ekonomi üzerindeki önemi ve etkileri bugüne kadar tartışılan bir konudur. Mineraller, gazlar gibi doğal kaynaklar ve petrol, önemli bir varlık tabanı ve potansiyel bir nakit akışı kaynağıdır. Bu bileşenler ülkelere birçok ekonomik faydalar sağlar. Bunlardan bazıları, istihdam ve sanayileşme şeklindedir (Wei vd., 2020).

Modern ekonomiler, enerji fiyatlarındaki değişiklikler ile bütünleşmiştir. Enerji fiyatlarının sürekli değişmesi işletmeler ve haneler için faaliyet koşullarını etkilemektedir (Yemelyanov vd. 2018). Enerji (petrol ve gaz) fiyatları ile ekonomi arasında karmaşık bir ilişki vardır (Vatsa ve Basnet, 2020).

Petrol ithalatı, enerjiye bağımlı ülkeler için ticaret dengesinin önemli bir bölümünü temsil etmektedir. Dalgalı döviz kuruna sahip küçük ekonomilerde petrol fiyatlarındaki değişkenliğin, bu fiyatların göreceli değeri üzerinde büyük bir etkisi olmaktadır. Petrol sözleşmeleri genellikle ABD doları cinsinden olduğu için dolar fiyatındaki değişiklikler petrolün arzı ve talebi üzerinde önemli etkilere sahiptir (Méndez-Carbajo, 2011). Aynı zamanda petrol ithal eden ekonomilerde petrol fiyatlarındaki artışın kötü olarak algılandığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Petrol fiyatlarındaki artış, ekonomik ve finansal anlamda belirsizlik konusunda artışla ilişkilidir (Charfeddine ve Barkat, 2020).

Genel olarak petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, petrol ithalatçılarının üretim maliyetlerini önemli ölçüde etkiler ve dolayısıyla fiyat seviyeleri, enerji ihraç eden ülkelerde ise petrol fiyat hareketleri ağırlıklı olarak enerji ihracat gelirlerini ve devlet bütçe gelirlerini etkiler. Enerji fiyatlarındaki oynaklık sadece makroekonomik unsurları değil aynı zamanda ülkelerin maliye ve para politikalarını da etkilemektedir (Alekhina ve Yoshino, 2018).

Enerji ve hisse senedi piyasaları arasındaki ilişki çok önemlidir. Petrolün artan önemi ile ekonomide fiyat, politika yapıcılar, ekonomistler ve yatırımcılar enerji ve hisse senedi marjı arasındaki ilişkilere daha fazla dikkat etmektedirler (Wen vd., 2012).

Bu çalışmanın amacı ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz fiyatının BIST100 ve bazı Avrupa borsa endeksleri olarak, Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100) ve Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endeksleri ile nedensellik ilişkilerini ortaya koymaktır. Literatür araştırmasında çalışmada kullanılan ilgili Avrupa endeksleri sıklıkla kullanılmış olup (Erdem ve Yalçın, 2019, Vurur ve Özen, 2020, Vuran, 2010, Yıldırım ve Kesbir, 2019) bu endekslerin, ABD 10 yıllık tahvil faizi ve enerji fiyatları ile nedensellik ilişkileri ortaya konulmamıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak petrol ve doğalgazın bazı Avrupa borsa endeksleri olarak Türkiye Borsası BIST100, Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100) ve Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endeksleri ile ilişkisini bir bütün olarak ortaya koyan çalışmalara rastlanılmamıştır.

Enerji fiyatlarının benzer değişkenlere etkisinin incelendiği çalışmalardan bazıları;

Jiang ve Liu (2021), tarafından yapılan çalışmada, 1. 2007- 3. 2020 dönemleri içerisinde aylık veriler kullanarak ham petrol fiyatlarındaki negatif ve pozitif şokların, Çin, Hong Kong, Amerika, Japonya, İngiltere ve Almanya'ya içerecek altı adet önemli uluslararası piyasasında pay senedi fiyatları üzerindeki gizli asimetric etki incelenmiştir. Çalışma sonuçlarına göre uluslararası ham petrol dalgalanmaların hisse senetleri fiyatları üzerinde asimetric bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Söylemez (2021), çalışmasında G7 ülkelerinin seçilmiş pay senetleri ile ham petrol ve doğal gaz fiyatları arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ve Johansen eş bütünleme testi ile araştırmıştır. İnceleme sonucunda ham petrol fiyatları ile DAX endeksi arasında nedensellik bağlantısı bulunmuştur. Gonzalez (2021), petrol ile Alman DAX hisse senetleri piyasası arasındaki volatilité yayımlarını iki değişkenli GARCH modeli kullanarak incelemiştir. Çalışma sonucunda petrol piyasasından toplam Alman pay senedi piyasasına volatilité yayımları tespit edilememiştir. Zeren ve Güngör (2021), 5.11.1995 ile 29.12.2019 tarihleri arasında altın, Brent petrol ve BRICS-T ülke borsaları arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmıştır. Çalışma sonucunda BRICS-T borsaları ile hem altın hem de petrol fiyatları arasında zaman içerisinde değişkenlik göstermekle birlikte çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Yavuz ve Sağlam (2020), petrol fiyatlarındaki değişimler ile BIST 100 endeksi fiyatları arasındaki ilişkiyi 4/2003 ile 11/2017 tarihleri arasında Dummy Değişkenli Kukla Regresyon modeli kullanarak incelemiştir. Araştırma sonucunda pay senedi fiyatları ile petrol fiyatları arasında ters yönlü ilişki bulunmuştur. Zhang vd. (2020), 04.08.2019-16.08.2019 tarihleri arasında Avrupa ve Kuzey Amerika'da bulunan doğal gaz, elektrik, ham petrol ve hisse senetleri endeksleri arasında oluşan volatilitéyi VAR testi kullanarak araştırmıştır. Çalışma sonuçlarına göre Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da petrol fiyatları ile

elektrik firmaları hisse senetleri arasında önemli bir ilişki bulunmuştur. Dursun ve Özcan (2019), 2005 ile 2017 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler kullanılarak, enerji (petrol, doğal gaz, elektrik) fiyatlarının OECD ülke borsalarına etkisi araştırılmıştır. Eş bütünleşme sonucunda göre OECD bünyesinde bulunan ülke enerji değişkenleri ile borsa arasında uzun dönemli ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Mademlis ve Dritsakis (2019) çalışmalarında simetrik BEKK ve üç değişkenli BEKK-GARCH modeli dünya çapında ham petrol piyasası ile 7 ana borsa (G7) arasındaki olabilecek karşılıklı etkileri, yapısal farklılıkları ve asimetrik varlığını araştırmıştır. Sonuçlara göre petrol fiyatları ile Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ile İtalya borsaları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Yıldırım (2018), 1 Ocak 2010 ile 1 Ocak 2018 tarihleri arasında Altın Oynaklık Endeksi ile Ham Petrol Oynaklık Endeksi ve BIST pay senedi fiyat endeksi arasındaki ilişkileri VAR analizi, GARCH, EARCH ve Granger nedensellik testi kullanarak araştırmıştır. İnceleme sonucunda BIST 100 ile GVZ değişkenleri arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucu tespit edilmiştir. Sandal vd. (2017), 1/2015 ile 12/2015 tarihleri arasında ham petrol, altın ve BIST 100 endeksi arasındaki nedensellik ilişkisini Engle- Granger ve Johansen eş bütünleşme testi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda değişkenler arası uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Apotlos (2016), yapmış olduğu çalışmada 8 küresel borsa endeksi ile doğal gaz vadeli işlemleri endeksi ilişkilerini VAR-GARCH modeli ve Granger nedensellik testi kullanarak araştırmıştır. İnceleme sonucunda bütün borsa endeksleri ile doğal gaz vadeli işlemleri arasında ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda doğal gaz ile tüm borsa endeksleri arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

Koçoğlu ve Tannöven (2016), Alman borsalarında işlem gören enerji işletmelerinin hisse senedi performansı üzerinde etkisi olan faktörleri GARCH modeli kullanarak incelemiştir. Çalışma sonucunda DAX endeksi Alman borsasında işlem gören alternatif enerji firmaları üzerinde doğal gaz fiyatlarının etkili olduğu bulunmuşken petrol fiyatlarının etkisi bulunamamıştır. Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2016), tarafından yapılan çalışmada Ekim 2005 ile Eylül 2015 dönemleri arasındaki doğal gaz ve petrol fiyatlarının BIST sanayi firma endeksine etkisini araştırmıştır. İnceleme sonunda doğal gaz ve endeks fiyatları arasında kısa dönemde bir nedensellik ilişkisi bulunamamış olup sanayi endeks ile petrol fiyatları, taş-toprak, kimyasal-petrol-plastik, metal ana, orman-kâğıt-basım endeksleri arasında tek yönlü petrol fiyatlarından ilgili endekslere doğru bir nedensellik bulunmuştur. Yıldırım (2016), çalışmasında petrol fiyatlarındaki oynaklık ile borsa arasındaki ilişkiyi Ocak 2013 ile Ocak 2016 tarihleri arasında Granger nedensellik testi ve asimetrik modelleme ile araştırmıştır. Analiz sonucunda petrol fiyatlarında oluşan artışların BIST 100 endeksi üzerinde bir etkisi olmadığı tespit edilmiş olup petrol fiyatlarında yaşanan düşüşlerin BIST 100 endeksinde artışa neden olduğu bulunmuştur. Avcı (2015), Ocak 2013 ile Aralık 2014 tarihleri arasında petrol fiyatlarında olan değişimlerin BIST 100 endeksi ile bağlantısını Granger nedensellik testi ve Johansen eş bütünleşme testi ile araştırmıştır. İnceleme sonucunda uzun dönemde değişkenler arasında ilişki bulunmuş olup nedensellik testi sonucuna göre ise petrol fiyatları ile borsa kazancı arasında nedensellik tespit edilmiştir. Abdioğlu ve Değirmenci (2014), 2005 ile 2013 tarihleri arasında sektör bağlamında pay senedi ve petrol fiyatları arasındaki nedensellik bağlantısı Granger nedensellik testi ile araştırılmıştır. İnceleme sonucunda petrol fiyatları ile pay senetleri arasında nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Kaya ve Binici (2014), yapmış oldukları çalışmada, BIST Kimya, Plastik, Petrol endeksleri içerisinde bulunan pay senetleri fiyatları ile petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi kullanarak incelemiştir. Araştırma sonucunda petrol fiyatları ile BIST Petrol, Kimya ve Plastik endeksleri arasında eş bütünleşme ilişkisi tespit

edilmiş olup petrol fiyatlarından BIST endekslerine doğru ise tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Petrol fiyatlarında oluşan dalgalanmaların Alman DAX firmalarının pay senetlerinde önemli düzeyde etkisi bulunamamıştır.

Özmerdivanlı (2014), 1/2003 ile 2/2014 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak Türkiye’de oluşan petrol fiyatları ile BIST 100 endeksi kapanış fiyatları arasında ilişkiyi Granger eş bütünleşme ve Granger nedensellik testini kullanarak araştırmıştır. İnceleme sonucunda petrol fiyatları ile BIST 100 kapanış endeksi arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Tonkal (2014), petrol fiyatlarının BIST endeksleri üzerindeki Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Çalışma sonucunda sanayi endeksleri ve petrol plastik endekslerinin uzun dönemde ham petrol fiyatlarından etkilendiği bulunmuştur. Yıldırım vd. (2014), Ocak 1991 ile Kasım 2013 arası dönemde ham petrol ve doğal gaz fiyatlarının ve BIST’ da işlem görmekte olan sanayi işletmelerinin hisse senetlerine etkisini Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. İnceleme sonucunda petrol fiyatı ile sanayi endeksi arasında tek yönlü ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca ham petrol ve doğal gaz fiyat endeksleri ile BIST sanayi endeksi arasında uzun dönemli bir ilişki ortaya konulmuştur. Akgün vd. (2013), 2020 Ocak ile 2013 Nisan tarihleri arasında petrol fiyatlarında oluşan dalgalanmaların BIST 100 endeksine olan etkisini Johansen eş bütünleşme testi kullanarak araştırmıştır. Çalışma sonucunda, uzun dönemde altın, petrol ve BIST 100 endeksi fiyatları arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Asteriou vd. (2013), çalışmalarında 1/1998 ile 12/2008 tarihleri arasında 31 ülkenin aylık verileri kullanılarak petrol fiyatlarındaki değişim ile hisse senetleri piyasaları ve petrol ihraç ve ithal eden ülkelerin faiz oranları üzerinde oluşturduğu etkiyi VAR, Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme testleri ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda petrol fiyatları ile borsa arasında oluşan ilişki uzun ve kısa vadede çok güçlü bulunmuştur. Aroui (2011), 1 Ocak 1998 ile 30 Haziran 2010 tarihleri arasında haftalık veriler kullanarak, Avrupa petrol fiyatları ile DJ Stoxx 600 ve 12 Avrupa sektör endeksi getirileri arasındaki kısa vadeli ilişkileri Granger nedensellik testi kullanarak araştırmıştır. Çalışma sonucunda petrol fiyatlarında yaşanan değişimler ile DJ Stoxx 600 getirileri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Basher vd. (2011), tarafından yapılan çalışmada, Ocak 1988 ile Aralık 2008 dönemleri arasında petrol fiyatları ile pay senetleri ve döviz kurları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma sonucunda petrol fiyatlarının gelişmekte olan ülke pay senetleri piyasalarında pozitif bir şoka, pozitif cevap verdiği bulunmuştur. İmarhiagbe (2010), çalışmasında Suudi Arabistan, Çin, Meksika, Hindistan, Rusya ve ABD’ de petrol fiyatlarında oluşan dalgalanmaların hisse senetlerinde herhangi bir etki oluşturup oluşturmadığını Granger nedensellik testi ile analiz etmiştir. Araştırma sonucunda Meksika, Rusya, Suudi Arabistan, Çin, Hindistan ve ABD’de önemli düzeyde nedensellik bulunmuş olup petrol fiyatlarının döviz kuruna bağımlılığı ortaya çıkmıştır. Henriques ve Sadorsky (2008), tarafından yapılan çalışmada, teknoloji pay senedi fiyatları, alternatif pay senedi fiyatları, faiz oranları ve petrol fiyatları arasında ampirik bağlantıyı vektör otoregresyon modeli ve VAR modeli kullanarak araştırmıştır. İnceleme sonucunda petrol fiyatları ile teknoloji pay senedi fiyatlarının ayrı ayrı her birinin alternatif pay senedi fiyatlarına sebep olduğu bulunmuştur. Park ve Ratti (2008), Ocak 1986 ile Aralık 2015 tarihleri arasında petrol şoklarının ABD ve on üç adet Avrupa ülkesindeki reel pay senedi getirileri üzerindeki etkilerini çok değişkenli VAR yöntemi ile incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, Norveç ve ABD pozitif ve negatif şokların reel pay senedi kazançları üzerinde asimetrik etkilere sahip olduğu bulunmuşken, diğer Avrupa ülkeleri için herhangi bir etki bulunamamıştır.

Amerikan 10 yıllık tahvil faizleri ile ilgili yapılan benzer çalışmalar bakıldığında ise;

Güneş (2022) VIX, dolar endeksi ve ABD 10 yıllık devlet tahvili faizi arasındaki nedensellik ilişkisini 3 Ocak 2000 ile 11 Şubat 2022 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri kullanarak Toda-Yamamoto testi ile araştırmıştır. Çalışma sonucunda, VIX endeksinin ABD 10 yıllık devlet tahvili faiz oranının nedeni olduğunu bulmuş olup diğer değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Sarı (2021), çalışmasında Rastgele Orman (RF) Modeli ve Çok Değişkenli Uyarlanabilir Regresyon Eğrileri (MARS) Modeli kullanarak BIST 100 endeksini Amerikan hazine 10 yıllık gösterge tahvil faiz oranları aracılığıyla tahmin etmiştir. Analiz sonucunda, MARS modelinin en yüksek NSE değerine sahip olduğu ve Amerikan hazine 10 yıllık gösterge tahvil faiz oranlarının BIST 100 endeksini tahmin edebildiği tespit edilmiştir. Erol ve Aytekin (2020) çalışmalarında, 01.08.2010 ile 31.03.2020 döneminde günlük veriler kullanarak Altın, Gümüş, Platin, Paladyum Ons Fiyatları, BIST 100, Dow Jones, VIX Korku Endeksi, Brent Petrol Fiyatı, USD/JPY Paritesi ve ABD 10 Yıllık Tahvil Faiz Oranı değişkenleri ile Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda Altın ile Platin ve Paladyum arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca Altından Gümüş ve Dow Jones endeksine doğru ve Brent Petrol ve ABD 10 yıllık tahvil faiz oranından Altına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer bir sonuca göre BIST 100 endeksi, VIX korku endeksi ve USD/JPY paritesi ile Altın arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018), 2006: 01-2016: 02 tarih aralığında, Görünürde İlişkisiz Regresyon yöntemi (SUR) kullanarak Amerikan 10 yıllık tahvil faizleri ile gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda ABD 10 yıllık tahvillerinin 5 gelişmekte olan ülkenin borsa endeksine etkisi tespit edilmiştir.

3. Metodoloji

Çalışmada ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerika vadeli doğalgaz fiyatlarının BIST100 ve bazı Avrupa borsa endeksleri olarak Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100), Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endeksleri ile nedensellik ilişkileri Granger Nedensellik testi ile analiz edilmiştir.

3.1. Materyal

ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerika vadeli doğalgaz fiyatlarının BIST100 ve en büyük iki Avrupa Birliği borsası olarak Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100) ve yine önemli Avrupa borsa endekslerinden Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endeksleri ile nedensellik ilişkilerinin araştırıldığı çalışmada, 03.01.2017-07.02.2022 tarih aralığında ilgili değişkenlerin günlük açılış değerleri kullanılmıştır. Çalışmada değişkenlere ait seriler investing.com portföy veri portalından elde edilmiştir. Ayrıca tüm serilerin logaritmaları alınmıştır.

3.2. Metot

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri bu ilişkilerin yönünü tespit etmek amacıyla Granger (1969) tarafından oluşturulmuş olan nedensellik testi yapılacaktır. İki adet durağan değişkenin yer aldığı Granger nedensellik testi denklemi şu şekildedir (Granger, 1969: 431):

$$X_t = \sum_{j=1}^m a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$Y_t = \sum_{j=1}^m c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j Y_{t-j} + \eta_t \quad (2)$$

Denklemlerde m optimal gecikmeyi açıklamakta olup, bu gecikme, bilgi kriterleri vasıtasıyla belirlenebilmektedir. Granger nedensellik testi, bağımsız değişkende meydana gelen gecikmelerin, belirli bir anlamlılık düzeyinde, sıfıra eşit olmasının analiz edilmesiyle yapılmaktadır (Öztürk ve Sezen 2018).

4. Bulgular ve Tartışma

Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağan yapıda olması için birim kök testleri yapılır. Eğer bir veri birim kök içeriyorsa, bu durum ilgili verinin durağan olmadığı anlamına gelmektedir. Augmented Dickey-Fuller (1979) birim kök testi sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: ADF birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Durağanlık seviyesi	Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği Değeri	Olasılık
ABD10	1.Fark	-15.46638	0.0000
PETROL	1.Fark	-35.36768	0.0000
DGAZ	1.Fark	-37.11396	0.0000
BIST100	1.Fark	-22.48084	0.0000
DAX	1.Fark	-35.57267	0.0000
FTSE100	1.Fark	-36.20543	0.0000
ES50	1.Fark	-20.98722	0.0000

Tablo 1’de yer alan Augmented Dickey-Fuller birim kök testi sonuçlarına göre ABD 10 yıllık tahvil faizleri, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz, BIST100, DAX, FTSE100 ve ES50 değişkenlerinin 1. fark değerlerinde durağan olduğu görülmektedir.

Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi için Granger nedensellik testi ile analiz edilecektir. Granger nedensellik testine geçmeden önce seriler için uygun gecikme uzunlukları belirlenir. ABD 10 yıllık tahvil faizleri, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz, BIST100, DAX, FTSE100 ve ES50 değişkenleri arasındaki uygun gecikme uzunlukları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Serilerin uygun gecikme uzunlukları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	15086.15	NA	4.42e-20	-24.69967	-24.67039	-24.68865
1	29770.97	29177.20	1.71e-30	-48.67316	-48.43892	-48.58500
2	29913.81	282.1820	1.47e-30	-48.82688	-48.38767	-48.66158
3	30338.90	834.8629	7.94e-31	-49.44292	-48.79874	-49.20047
4	30619.57	548.0042*	5.43e-31*	-49.82239*	-48.97325*	-49.50280*

Tablo 2’ye göre ABD 10 yıllık tahvil faizleri, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz, BIST100, DAX, FTSE100 ve ES50 serileri arasındaki uygun gecikme uzunlukları Akaike bilgi kriterine göre 4 gecikme olarak bulunmuştur. Uygun gecikme uzunluğu bulunduktan sonra ilgili gecikme uzunluğuna göre oluşturulan VAR Granger nedensellik testi yapılmıştır.

Tablo 3: ABD 10 yıllık tahvil faizleri ve diğer değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
BIST100	→	ABD10	13.43221	0.0093
DAX	→	ABD10	152.1258	0.0000
FTSE100	→	ABD10	18.74618	0.0009
ES50	→	ABD10	14.79934	0.0051
PETROL	→	ABD10	12.77824	0.0124
DGAZ	→	ABD10	23.60386	0.0001
ABD10	→	BIST100	0.718032	0.9491
ABD10	→	DAX	24.86314	0.0001
ABD10	→	FTSE100	60.43557	0.0000
ABD10	→	ES50	44.40544	0.0000
ABD10	→	PETROL	4.333735	0.3627
ABD10	→	DGAZ	2.270104	0.6862

Tablo 3'e göre, bağımlı değişken olarak ABD 10 yıllık tahvilleri ile BIST100, DAX, FTSE100, Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz değişkenleri arasında %5 önem seviyesinde nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişki DAX ve FTSE100 ile çift yönlü bir nedenselliğe sahip olup BIST100, Brent petrol, Amerikan vadeli doğalgaz değişkenleri ile tek yönlü ABD 10 yıllık tahvillerine doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca ABD 10 yıllık tahvillerinden ES50 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Tablo 4: Brent petrol ve değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
BIST100	→	PETROL	7.460704	0.1135
DAX	→	PETROL	119.6763	0.0000
FTSE100	→	PETROL	20.10201	0.0005
ES50	→	PETROL	48.68525	0.0000
DGAZ	→	PETROL	11.65727	0.0201
PETROL	→	BIST100	3.581341	0.4656
PETROL	→	DAX	15.32089	0.0041
PETROL	→	FTSE100	10.96834	0.0269
PETROL	→	ES50	17.93697	0.0013
PETROL	→	DGAZ	6.743108	0.1501

Tablo 4'te bulunan sonuçlara göre, bağımlı değişken olarak petrol ile DAX, FTSE100, ES50 ve Amerikan vadeli doğalgaz değişkenleri arasında %5 önem seviyesinde nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişki DAX, FTSE100, ES50 ile çift yönlü bir nedenselliğe sahip olup Amerikan vadeli doğalgaz değişkeni ile tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Tablo 5: Amerikan vadeli doğalgaz ve değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
BIST100	→	DGAZ	4.552449	0.3364
DAX	→	DGAZ	9.487490	0.0500
FTSE100	→	DGAZ	3.734086	0.4432
ES50	→	DGAZ	1.224008	0.8741
DGAZ	→	BIST100	6.188897	0.1855
DGAZ	→	DAX	1.293985	0.8624
DGAZ	→	FTSE100	1.757855	0.7802
DGAZ	→	ES50	0.820322	0.9357

Tablo 5'e göre, bağımlı değişken olarak Amerikan vadeli doğalgaz ile DAX değişkeni arasında %5 önem seviyesinde nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişki DAX endeksinden Amerikan vadeli doğalgaz değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Tablo 6: BIST100 ve değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
DAX	→	BIST100	102.4778	0.0000
FTSE100	→	BIST100	4.675315	0.3223
ES50	→	BIST100	10.51090	0.0326
BIST100	→	DAX	12.04930	0.0170
BIST100	→	FTSE100	13.98901	0.0073
BIST100	→	ES50	6.708718	0.1521

Tablo 6'ya göre, bağımlı değişken olarak BIST100 endeksi ile DAX ve ES50 değişkenleri arasında %5 önem seviyesinde nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişkide DAX endeksi BIST100 endeksi arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilirken, ES50 endeksinden BIST100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Ayrıca BIST100 endeksinden FTSE100 endeksine doğru bir nedensellik ortaya çıkmıştır.

Tablo 7: DAX ve değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
FTSE100	→	DAX	24.10895	0.0001
ES50	→	DAX	2.213463	0.6966
DAX	→	FTSE100	433.4979	0.0000
DAX	→	ES50	1535.598	0.0000

Tablo 7'ye göre, bağımlı değişken olarak DAX endeksi ile FTSE100 değişkenleri arasında %5 önem seviyesinde nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişkide DAX endeksi ve FTSE100 endeksi arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilirken, DAX endeksinden ES50 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Tablo 8: FTSE100 ve değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi

Nedensellik İlişkisi			Ki-kare Değeri	Olasılık Değeri
ES50	→	FTSE100	4.587513	0.3323
FTSE100	→	ES50	13.03485	0.0111

Tablo 8'e göre, FTSE100 endeksinden ES50 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

5. Sonuç

Küreselleşme ile birlikte iletişim teknolojilerinin artması finansal entegrasyon sürecini çok önemli hale getirmiştir. Bu süreçle birlikte yatırımcılar gerek ulusal gerekse uluslararası finansal araçlar hakkında bilgi sahibi olabilmekte ve yatırımlarını yönlendirebilmektedirler. Bu finansal araçlardan ülkelerin hisse senetleri piyasaları ve bu piyasalarla ilişkili olduğu düşünülen diğer finansal yatırım araçları, yatırımcıların çok fazla ilgisini çekmekte ve dikkatle izlenilmektedir. Bu yatırım araçlarından bazıları ise çalışmada kullanılan ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatlarıdır.

Çalışmada ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz fiyatının BIST100 ve bazı Avrupa borsa endeksleri olarak, Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100) ve Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endeksleri ile nedensellik ilişkileri Granger Nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışmada ilk olarak tanımlayıcı istatistikler, birim kök testi yapılmış ve daha sonra ilgili değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini ortaya koymak adına Granger Nedensellik testi kullanılmıştır. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde ABD 10 yıllık tahvil faizleri ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz fiyatının Avrupa borsa endeksleri ile nedensellik ilişkilerinin incelendiği araştırmalara pek fazla rastlanılmamıştır. Bu anlamda çalışmanın özgünlük sunabileceği ve literatüre katkı oluşturması düşünülmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre, ilk bağımlı değişken olarak ABD 10 yıllık tahvilleri ile DAX ve FTSE100 arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca BIST100, Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz değişkenleri ile tek yönlü, ABD 10 yıllık tahvil faizlerine doğru bir nedensellik bulunmuştur. ABD 10 yıllık tahvil faizinden ES50 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Diğer bağımlı değişken Brent petrol ile DAX, FTSE100, ES50 endeksleri ile çift yönlü bir nedensellik bulunmuş olup, Amerikan vadeli doğalgaz değişkeni ile tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Bulunan sonuçlar, Jiang ve Liu (2021), Söylemez (2021) ile benzerlik göstermekte olup Avcı (2015) ile farklılık taşımaktadır.

Son bağımlı değişken Amerikan vadeli doğalgaz ile DAX değişkeni arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır. Bu ilişki DAX endeksinden Amerikan vadeli doğalgaz değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik olarak bulunmuştur. Diğer değişkenlerle ilgili herhangi bir nedensellik ilişkilerine rastlanılmamıştır. Sonuçlar Apotlos (2016) ile benzerlik göstermektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçların, BIST100, Almanya Borsası (DAX-GDAXI), İngiltere Borsası (FTSE100) ve Avrupa Birliği (Eurostock50-ES50) endekslerine yatırım yapmak isteyen yatırımcılara, ilgili finansal araçların birbiri ile ilişkisi hakkında bilgi sahibi olmak isteyerek yatırım pozisyonu almak isteyen kişilere ve diğer ilgili unsurlara ABD 10 yıllık tahvil faizi ile enerji fiyatları olarak Brent petrol ve Amerikan vadeli doğalgaz fiyatının etkileri dikkate alınarak yatırım kararı konusunda ve alacakları pozisyon hakkında yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışma, bağımsız değişken olarak farklı ulusal ve uluslararası borsa endekslerinin de eklenmesi ile yeni yapılacak araştırmalar için yol gösterici olabilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veriler, Melike Yorgancı tarafından toplanmıştır. Analiz, Hüseyin Başar Önem tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Melike Yorgancı ve Hüseyin Başar Önem tarafından yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü Hüseyin Başar Önem tarafından yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Abdioğlu, Z. ve Değirmenci, N. (2014). Petrol fiyatları- hisse senedi- fiyatları ilişkisi: BIST sektörel analiz. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), 1-23.
- Akgün, A., Şahin, İ. ve Yılmaz, B. (2013). The effect of variations in gold and oil prices on BIST 100 Index. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(10), 726-730.
- Alekhina, V. ve Yoshino, N. (2018). Impact of world oil prices on an energy exporting economy including monetary policy. *ADBI Working Paper*, 828, 1-15.
- Apostolos, M. (2013). On the impacts of ng price fluctuations on equity markets: evidence from volatility spillovers. *School Of Science & Technology MSC in Energy Systems, Internationa Hellenic University, Greece*.
- Arouri, M. E. H. (2011). Does crude oil move stock markets in Europe? a sector investigation. *Economic Modelling*, 28(4), 1716-1725. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.02.039>
- Astreiou, D., Dimitras, A. ve Lendewig, A. (2013). The influence of oil prices on stock market returns: empirical evidence from oil exporting and oil importing countries. *International Journal of Business and Management*, 8(18), 1833-8119.
- Avcı, B. (2015). Petrol fiyatlarının hisse senedi piyasasına etkisi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 27-34. <https://doi.org/10.30803/adusobed.188796>
- Basher, S.A. Haug, A.A. ve Sadorsky, P. (2012). Oil prices, exchange rates and emerging stock markets. *Energy Economics*, 34(1), 227-240. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.10.005>
- Berger, A. N. ve Di Patti, E. B. (2006). Capital structure and firm performance: A new approach to testing agency theory and an application to the banking industry. *Journal of Banking ve Finance*, 30(4), 1065-1102. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2005.05.015>
- Charfeddine, L. ve Barkat, K. (2020). Short- and long-run asymmetric effect of oil prices and oil and gas revenues on the real GDP and economic diversification in oil-dependent economy. *Energy Economics*, 86, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104680>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- El-Sharif, I., Brown, D., Burton, B., Nixon, B. ve Russel, A. (2005). Evidence on the nature and extent of the relationship between oil prices and equity values in the UK. *Energy Economics*, 27(6), 819-830. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2005.09.002>
- Erdem, M. S. ve Yalçın, E. (2019). Brexit sürecindeki bazı olayların S&P500 ve bazı AB üyesi ülke borsa endekslerine ve döviz kurlarına etkisi: olay çalışması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 346-356. <https://doi.org/10.29106/fesa.609883>
- Erol, A. F. ve Aytakin, S. (2020). Altın fiyatlarını etkileyen faktörlerin nedensellik analizi ile incelenmesi, *International Congress of Management, Economy and Policy (ICOME P'20)*, 5-6 Aralık 2020, 77-89.
- Eyüboğlu, K. ve Eyüboğlu, S. (2016). Doğal gaz ve petrol ile BIST sanayi

- sektörü endeksleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Yasar University*, 11(42), 150-162. <https://doi.org/10.19168/jyu.23741>
- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2018). Amerikan 10 yıllık tahvil faizleri ile gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişkinin test edilmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (31), 443-459. <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/44733/556085>
- Gomez-Gonzalez, J.E., Hirs-Garzon, J. ve Gomboa-Arbelaez, J. (2020). Dynamic relations between oil and stock market returns: a multicountry study. *North American Journal of Economics and Finance*, 51, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.101082>
- Gonzalez, J. (2021). *Volatility spillovers between oil and equity markets: an empirical analysis of the DAX stock index*. University of Greenwich, BA (Hons) Business Economics
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37 (3), 424-438. <https://doi.org/10.2307/1912791>
- Güneş, H. (2022). VIX, Dolar endeksi ve ABD 10 yıllık devlet tahvili faizi arasındaki nedensellik ilişkisi, *4th International Congress on Multidisciplinary Social Sciences (ICMUSS-2022)*, Ankara / TURKEY, May 10-11 2022, 174-183.
- Henriques, I. ve Sadorsky, P. (2008). Oil prices and the stock prices of alternative energy companies. *Energy Economics*, 30(3), 998-1010. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.11.001>
- Imarhiagbe, S. (2010). Impact of oil prices on stock markets: empirical evidence from selected major oil producing and consuming countries. *Global Journal of Finance and Banking Issues*, 4(4),15-31.
- Jiang, W. ve Liu, Y. (2021). The asymmetric effect of crude oil prices on stock prices in major international financial markets. *North American Journal of Economics and Finance*, 56, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2020.101357>
- Kaya, A. ve Binici, Ö. (2014). BIST kimya, petrol, plastik endeksi hisse senedi fiyatları ile petrol fiyatları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 383-395.
- Kilber, A. ve Let, B. (2022). Degree of connectedness and the transfer of news across the oil market and the european stocks. *Energy*, 239, 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.122171>
- Koçoğlu, Ş. ve Tannöven, C. (2016). Alman borsalarında işlem gören alternatif enerji firmalarının fiyatlarına etki eden faktörler. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 895-902.
- Mademlis, D.K. ve Dritsakis, N. (2020). Asymmetric volatility spillovers between world oil prices and stock markets of the G7 countries in the presence of structural breaks. *International Journal of Finance & Economics*, 26(3), 3930-3944. <https://doi.org/10.1002/ijfe.1997>
- Méndez-Carabajo, D. (2011). Energy dependence, oil prices and exchange rates: the Dominican economy since 1990. *Empir Econ*, 40, 509–520. <https://doi.org/10.1007/s00181-010-0340-4>
- Öner, S. ve Şarkaya İçelloğlu, C. (2018). ABD'nin geleneksel olmayan para politikası uygulamalarının gelişmekte olan ülke tahvil piyasaları üzerindeki etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), 1171-1188.
- Özcan, M. (2019). Enerji fiyat değişimleri ile borsa endeksleri arasındaki ilişki: OECD üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 82, 177-195. <https://doi.org/10.25095/mufad.536069>
- Özmerdivanlı, A. (2014). Petrol fiyatları ile BIST100 endeksi kapanış fiyatları arasındaki ilişki. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, 1-12.
- Öztürk, S. ve Sezen, S. (2018). Ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(41), 1-14.
- Park, J. ve Ratti, R.A. (2008). Oil price shocks and stock markets in the U.S. and 13 European countries. *Energy Economics*, 30(5), 2587-2608. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.04.003>
- Sandal, M., Çemrek, F. ve Yıldız, Z. (2017). BIST 100 endeksi ile altın ve petrol fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), 155-170.
- Sarı, S. S. (2021). Amerikan 10 yıllık tahvil faiz oranlarına dayanılarak BIST 100 endeks tahmininde Ağaç Tabanlı regresyon modelleri uygulaması. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 225-238. <https://doi.org/10.51945/cuiibfd.1000827>
- Shan Hu, J.W., Chung Hu, Y. ve Chien, J. (2016). Elucidating the relationship among EUA spot price, brent oil price and three european stock indices. *Universal Journal of Accounting and Finance*, 4(2), 53-72.
- Shayeganfar, F., Hölling, M., Peinke, J. ve Tabar, M.R.R. (2012). The level crossing and inverse statistic analysis of German stock market index (DAX) and daily oil price time series. *Physica A*, 391 (1-2), 209-216. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2011.07.037>
- Söylemez, Y. (2021). The causality relationship between energy prices and developed countries indices. *Busneson Review of Social Sciences*, 3(2), 2687-2285. <https://doi.org/10.36096/brss.v3i2.292>
- Tonkal, F. (2014). *Petrol piyasası ile BIST arasındaki ilişkinin analizi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Vatsa, P. ve Basnet, H.C. (2020). The dynamics of energy prices and the Norwegian economy: A common trends and common cycles analysis. *Resources Policy*, 68, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101791>
- Vuran, B. (2009). IMKB 100 endeksinin uluslararası hisse senedi endeksleri ile ilişkisinin eşbütünleşim analizi ile belirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1), 154-168.
- Vurur, N. ve Özen, E. (2020). Covid-19 salgınının cds primleri ile borsa endeksleri arasındaki ilişki üzerine etkileri: Başlıca Avrupa endeksleri için bir uygulama. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), 97-117. <https://doi.org/10.30784/epfad.810614>
- Wei, H., Kumail, S., Rizvi, A., Ahmad, F. ve Zhang, Y. (2020). Resource cursed or resource blessed? The role of investment and energy prices in G7 countries. *Resources Policy*, 67, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101663>
- Wen, X., Wei, Y. ve Huang, D. (2012). Measuring contagion between energy market and stock market during financial crisis: a copula approach. *Energy Economics*, 34(5), 1435–1446. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.06.021>
- Yavuz, A.E. ve Sağlam, A. (2020). Petrol şoklarının BIST 100 endeksi üzerine etkisi. *Journal of Economics and Financial Researches*, 2(2), 156-172.
- Yemelyanov, O., Symak, A. Petrushka, T. Lesyk, R. & Lesyk, L. (2018). Evaluation of the adaptability of the Ukrainian economy to changes in prices for energy carriers and to energy market risks. *Energies*, 11, 1-34. <https://doi.org/10.3390/en11123529>
- Yıldırım, E. (2016). Enerji fiyat şoklarının hisse senedi piyasasına etkisi: BIST örneğinde asimetrik nedensellik ve etki-tepki analizi kanıtları. *Uluslararası Yönetim, İktisat ve Ekonomi Dergisi*, 12(12), 187-200.
- Yıldırım, E. (2018). *Piyasalar arası etkileşim ve asimetrik nedensellik ilişkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Yıldırım, M., Baytar, Y. ve Kaya, A. (2014). Enerji fiyatlarının sanayi sektörü hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisi: Borsa İstanbul sanayi sektörü şirketleri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 4, 62-93.
- Yıldırım, H. ve Kesimal, M. (2019). Farklı büyüklükteki ekonomi ve finansal piyasalara sahip ülkelere ait borsa endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 249-259. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.538690>
- Zeren, F. ve Güngör, S. (2021). BRICS-T borsaları ile altın ve brent petrol fiyatları arasındaki ilişkinin zamanla değişen nedensellik testi ile incelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1453-1467. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.894863>
- Zhang, W., He, X., Nakajima, T. ve Hamori, S. (2020). How does the spillover among natural gas, crude oil, and electricity utility stocks change over time? Evidence from North America and Europe. *Energies*, 13(3), 1-26. <https://doi.org/10.3390/en13030727>

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Yapay zekâ ile gelişen ticaretin bankacılık sektörüne etkisi: e-ticaret ve ticari krediler ilişkisi

The effect of trade developed by artificial intelligence on the banking sector: the relationship of e-commerce and commercial loans

Hakan Eryüzlü^{a*}, Merve Sakallı^b

^a Doç. Dr., İskenderun Teknik Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi Bölümü, Hatay, Türkiye, hakan.eryuzlu@iste.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-3715-0021

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonomi ve Finans ABD, Hatay, Türkiye, mervesakalli.1@yandex.com,
ORCID: 0000-0001-5917-8055

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 01 Kasım 2022

Kabul: 15 Şubat 2023

Anahtar kelimeler:

E-Ticaret,

Ticari Krediler,

Yapay Zekâ

Makale türü:

Araştırma makalesi

ÖZET

Yapay zekâ teknolojisi günümüzde en hızlı gelişen teknolojilerdendir. İlk olarak McCarty tarafından kullanılan yapay zekâ kavramı, bilgisayar ve internet teknolojisinin gelişmesiyle günlük hayata her gün daha da entegre olmaktadır. Yapay zekâ ile ekonomik alanda firmaların ve müşterilerin beklentileri/istekleri değişmiş ve değişmeye devam etmektedir. Müşteriler önceden mağazaya giderek ürün veya hizmetlerini alırken, günümüzde bu işlem elektronik ortamda bir telefonla yapılabilmektedir. E-ticaret denilen bu yöntem; ürünlerin ve hizmetlerin internet ortamında satışınıdır. E-ticarette firmalar müşterilerin taleplerini yönlendirmede, maliyetlerini azaltmada, müşteri memnuniyetini arttırmada yapay zekâ teknolojisini kullanmaktadır. Firmalar gibi bankalar da bu gelişim ve değişim sürecine uyum sağlamaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de E-ticaretin gelişiminin ticari krediler ile ilişkileri incelenmiştir. Böylece yapay zekâ destekli E-ticaret gelişiminin, firmaların yeni yatırımlarında etkili olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 01 November 2022

Accepted: 15 February 2023

Keywords:

E-Commerce,

Commercial Loans,

Artificial Intelligence

Article type:

Research article

ABSTRACT

Artificial intelligence technology is one of the fastest technologies today. The concept of artificial intelligence, first used by McCarty, with the development of computer and internet technology, it is more and more integrated into daily life. With artificial intelligence, the expectations / demands of companies and customers in the economic field have changed and continue to change. While customers used to go to the store and buy their products or services, nowadays this can be done electronically over a phone. This method, called e-commerce; is the sale of products and services on the Internet. In e-commerce, companies use artificial intelligence technology to guide customers demands, reduce costs, and increase customer satisfaction. Companies use artificial intelligence technology to guide customers' demands, reduce costs and increase customer satisfaction. Likewise, banks adapt to this development and change process. In this study, the relationship between the development of e-commerce and commercial loans in Turkey has been examined. Thus, it has been tried to determine whether artificial intelligence supported e-commerce development is effective in new investments of companies.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: eryuzluhakan@gmail.com

Atf / Citation: Eryüzlü, H. ve Sakallı, M. (2023). Yapay zekâ ile gelişen ticaretin bankacılık sektörüne etkisi: e-ticaret ve ticari krediler ilişkisi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 34-38. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1197731>

1. Giriş

Günümüzde teknolojinin gelişmesi ile insanlar kendileri gibi hareket eden, kendisine verilen komutları yerine getiren, insan beyninden esinlenerek geliştirdikleri bu sistemlere yapay zekâ adı verilmektedir. İnsan beyninden esinlenerek geliştirilen bu sistemlere yapay zekâ adı verilmektedir. Yapay zekâ; insan zekâsının ileri teknolojiler ile kopyalanıp, matematiksel ve mantıklı olgular verebilen üretilmiş, minik ayrıntıları bile saklayabilen ve gerektiğinde ulaşılabilen sistemlerdir (Topakkaya ve Eyibaş, 2019: 85). Say'a (2018) göre yapay zekâ, insanların yapabildiği doğal bilişsel etkinliklerin robotlara yaptırılıp en yüksek düzeyde başarı elde etmeyi araştırarak bilim dalıdır. İnsanlar harika robotlardır ve gezegendeki varlıklarının nedenini anlamlandıran ilk canlılardır. Pirim'e (2006) göre yapay zekânın tanımı ise, insanların tasarladığı makineler, insanlar gibi zeki davranışlar ve kararlar veren teknolojik programlardır. Yani insan aklının nasıl işlediğini anlamlandırarak makinelere taklit ettirmesidir (Pirim, 2006: 83).

Yapay zekâ ile ilgili ilk çalışmaların 1940'lı yıllara kadar dayandığı görülmektedir. 1943 yılında McCulloch & Pitts, "Beynin Boolean devre modeli" ile insan beynindeki nöronların çalışma prensibini oluşturmuşlar ve bu çalışma aynı zamanda yapay zekânın da başlangıcı sayılmıştır. İlerleyen zamanlarda İngiliz matematikçi Alan Turing *Mind* felsefe dergisinde "Hesap makineleri ve zekâ" adlı makale yazmış ve yazısında Turing Testini tanıtmıştır. Yapay zekâ adı ise ilk olarak McCarty (1956) tarafından Dartmouth Koleji'ndeki konferansta kullanılmıştır. McCarty Yapay zekânın yazılmasında sık kullanılan yazılım dili olan Lips'i geliştirmiştir. Yapılan çalışmalarda yalnızca yapay zekâyâ verilen komutları yerine getirme özelliği vardı (Arslan, 2020).

Joseph Weizenbaum 1965 yılında herhangi bir konu hakkında İngilizce diyalog ile ilgilenen Eliza adlı programı geliştirdi (Sucu,2019). 1980 yılında yapay zekâ endüstri halini aldı ve gelişimler bilgisayar teknolojisi ile ivme kazandı. 1987 yılına gelindiğinde ise artık yapay zekâ bilimi halini aldı. 1997 yılında Deep Blue adı verilen yapay zekâ uygulaması, ünlü satranç ustası Garry Kasparov'u yenmiş ve bu durum yapay zekâ teknolojisinin popülerliğini arttırmıştır. 1998 yılında internetin de yaygınlaşmasıyla birçok geniş kitleye ulaşımı kolaylaştı. 2000 yılından itibaren birçok robotlar piyasaya sürülmüştür (Pirim, 2006: 83). Söz konusu yapay zekâ ve teknoloji gelişimi, ekonomik alanda ticaretinde değişimine/gelişimine olanak sağlamıştır. Önceleri mağazalara gidip fiziki olarak alınan ürünleri şimdilerde hiç evimizden çıkmadan kolaylıkla alabilmekteyiz. Bu süreç Elektronik ticaret (E-ticaret) olarak adlandırılmaktadır. E-ticaret; elektronik ortamlarda insanların hizmet veya ürün hatta fikir alıp sattığı işlemlerin hepsine denir (Demirdöğmez,2021). Özellikle 1990'lardan sonra yaşanan internet erişimine kolaylık, internet teknolojisinin gelişmesi, kullanılan akıllı telefonlar ve mobil bankacılığın e-ticaret hacmini/kullanımı daha da artmıştır.

E-ticaretin gelişmesine katkısı olan faktörler; internet kullanımı, cep telefonu kullanımı, bilgisayar kullanımı, işlem kolaylığı, ödeme kolaylığı, bir finans kurumunda hesabının olması, kredi kartı kullanımıdır (Deliçay, 2021). Yapay zekâyla bu maddelerin etkisi artmıştır. E-ticaret teknik olarak dört biçimde olmaktadır; Firmadan firmaya (Business to Business) E-ticaret, firmadan müşteriye (Business to Customer) E-ticaret, müşteriden müşteriye (Customer to Customer) E-ticaret, müşteriden firmaya (Customer to Business) E-ticaret (Lankarani, 2003: 133). E-ticaret, firmaların fiziksel olarak ulaşamadıkları müşterilerine ürettikleri ürünleri internet ortamında online olarak ulaşmalarına fırsat vermektedir (Tuncalı,2020). E-ticaret, elektronik ortamların dışında telekomünikasyon yoluyla açık ve kapalı ağlar üzerinden yapılan işlemleri de kapsamaktadır.

Ayrıca ticari işlemleri etkileyen/destekleyen (bilgi alış-verişi, reklam, hizmet kapasitesi, tanıtımının yapılması vb.) faaliyetleri de kapsamaktadır (Coşkun, 2004).

Değişen yaşam standartları tüketici istek ve ihtiyaçlarını sürekli farklılaştırmakta bu nedenle de E-ticaret uygulamaları gelişmektedir. Üretici, tüketicinin bu değişen taleplerini karşılayabilmek için maliyetleri azaltan, müşteri odaklı, hızlı e-ticaret gelişmelerini takip etmesi ve yenilerini eklemesi gerekmektedir (Demirdöğmez,2021). Son zamanlarda E-ticarette gözlemlenen gelişim ve uygulamalar şu şekildedir; Yeni taşımacılık yöntemleri ve Drone kuryelik, API (Uygulama Programları Arayüzü) teknolojilerinin gelişimi, Abonelik sistemi, Üç boyutlu görselleştirme, AR (arttırılmış gerçeklik) ve VR (sanal gerçeklik), Veri gizliliği ve korunması, Omnichannel (Çok Kanallı) alışveriş, (IoT) Nesnelerin interneti ve ticareti kişiselleşmesi, M-ticaret (mobil ticaret), yeni ödeme yöntemleri, QR kodları ve çok kanallı iletişim, ROBO/ROPO (çevrimiçi araştırılıp, çevrimdışı satın alınması), Blockchain Teknolojisi, Dropshipping (Stoksuz Satış) satış yöntemleri ve bilişsel teknolojiler (Şanlı,2020).

Hiç kuşkusuz yapay zekâ ve E-ticaret artık çok daha fazla yan yana kullanılmaktadır. Çünkü E-ticaret gelişimi içerisinde yapay zekâ teknolojisi önemli bir yer tutmaktadır. Hatta E-ticaret gelişiminin yapay zekâ gelişimi ile paralel seyrettiği literatürde de kabul edilen bir gerçektir. Song vd. (2019) yapay zekâ ve E-ticaret arasındaki ilişkiyi ortaya koyacak incelemeler yapmışlardır. Özellikle Dünyada E-ticaret devlerinin yapay zekâyı rekabet gücünü arttırmak için aktif olarak kullandıklarını ve kendi E-ticaret platformlarını oluşturduklarını örneğin lojistik alanda Alibaba, Jingdong ve Amazon akıllı servis robotunu ürettiklerini belirtmişlerdir. Song vd.'ne göre araştırma teknolojisi, derin öğrenme platformu, ses analizi teknolojisi, biyometri teknolojisi, görüntü tanıma teknolojisi, videonun hızlı gelişimi ve sürekli ilerlemesi ile analiz teknolojisi, robot otomatik işleme sistemi, metin analizi, doğal dil işleme ve diğer ana akım yapay zekâ teknolojileri istikrarlı bir şekilde gelişeceğini ve yapay zekâ gelecekte E-ticaretin gelişimini ve reformunu teşvik etmeye vurgulamaktadır. Demirdöğmez (2021) ise E-ticaretin gelişmesinde yapay zekânın etkileri giderek artacağı savunulmaktadır. Demirdöğmez'e göre üreticiler, üç boyutlu yazıcılar, makine öğrenmesi, yapay sinir ağlarını, derin öğrenme yapay zekâ tekniklerini etkin kullanacaklardır. Zengin (2021), şirketlerin ve büyük e-ticaret firmalarının pazar payını korumak ve arttırmak için yapay zekâyı aktif olarak uyguladıklarını ve kendi e-ticaret formlarını ürettiklerine dikkat çekmiştir. Zengin, ayrıca yapay zekâ kullanımının artmasıyla E-ticaretin daha fazla gelişeceğini ve firmalar ile tüketici arasındaki ilişkiyi olumlu yönden olacağını bunun sonucunda daha iyi müşteri ilişkileri, alternatif uygulamalar ile müşteri beklentilerini etkileyeceğini savunmuştur. Kumar (2019) da benzer şekilde firmaların pazar talebini karşılamak için yapay zekâyı müşteri kazanımı, müşteriye elde tutmak, müşterinin memnuniyeti ve verimliliği geliştirmek için kullandığını belirtmiştir.

İşletmeler yapay zekâyı E-ticarette kullanarak tüketicilerin taleplerini alternatif ürün reklamı yaparak, kampanyalardan haberdar ederek şekillendirmektedirler. İnternetin kullanımının artması E-ticaretin etki alanını arttırmaktadır. Yapay zekânın kullanımı özellikle E-ticaretteki etkisi müşterinin memnuniyeti ve elde tutulması yönünden çok önemlidir (Khrais, 2020). Bankacılık sektörü de yapay zekâ ve E-ticaret gelişimine ayak uydurmaktadır. Bankacılık alanında mobil bankacılık, müşteri risk yönetimi, tanıtım/reklam vb. alanlarda çokça yapay zekâ teknolojisi E-ticaret ile iç içe girmiştir. Bu çalışmada bir grup birbiri ile ilişkili hipotezin test edilmesi amaçlanmaktadır. Özellikle firmaların E-ticaret ile işlem hacmini genişletmeleri, bunun karşısında büyüyen firmaları için finans

kaynaklarının başında gelen ticari kredileri kullanmaları arasındaki ilişki ana araştırma konusudur. Ticari krediler, ticari ve sınai işletmeler ile diğer sektörlerin doğal faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan, uzun veya kısa vadeli finansman ihtiyacını karşılamak için nakit, mal, kefalet, teminat şeklinde niteliğinde, gerçek ya da tüzel kişilerin kefaleti veya rehin karşılığında verilen kredilerdir (Girginer, 2008).

Bu kapsamda araştırma hipotezi “E-ticaret işlem hacmi büyüdükçe, ticari kredi kullanım oranı da büyümektedir” ve/veya “E-ticaret ile ticari krediler arasında nedensellik mevcuttur” hipotezlerinin Türkiye ölçeğinde test edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla E-ticaret gelişimini temsilen (yapay zekânın da bu gelişimi desteklediği savı altında) Türkiye ölçeğinde E-ticaret işlem hacimleri ve ticari bankaların firmalara kullandığı ticari krediler arasındaki ilişkiler test edilmiştir.

2. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Çalışma da iki veri seti kullanılmıştır. Türkiye’de yerli ve yabancı kartlardan yapılan E-Ticaret işlem hacmi (veriler Bankalararası Kart Merkezi veri tabanından elde edilmiştir) ve Türkiye’de yerli ve yabancı paralarla kullanılmış ticari kredi hacmi (veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası veri tabanından elde edilmiştir). Seriler aylık frekansta olup 2013 Ocak – 2022 Haziran dönemini kapsamaktadır. Eşbütünlük analizi seriler mevcut yapıları ile kullanılırken, nedensellik analizinde seriler bileşenlerine ayrılmış ve her bir serinin pozitif ve negatif şokları elde edilmiştir.

Öncelikle serilerin durağanlık analizleri yapılmıştır. Durağanlık analizi için; Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve kırılmalı ADF yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerden ADF; genel kullanıma sahip olduğu için, PP; trend içeren serilerin durağanlığını test etmede daha güçlü olduğu için, KPSS; hipotezleri, ADF ve PP’nin tersi olup, ilk iki testin bir sağlaması durumunda olduğu ve Kırılmalı ADF de kırılmalı durağanlık durumlarının analizi için tercih edilmiştir. E-ticaret işlem hacmi (ETH) ve ticari kredi (TK) serileri durağanlık analizi sonuçları aşağıda özetlenmiştir:

Tablo 1. ETH ve TK durağanlık testleri sonuçları

	ADF	PP	KPSS	Kırılmalı ADF
			(0.065090)	
TK	-6.4781 (0.0000)	-6.5037 (0.0000)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-8,1112 (0.010)
Durağan Seviye	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)
			(0.129170)	
ETH	-4.7366 (0.0011)	12.0922 (0.0000)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-10.5978 (0.010)
Durağan Seviye	I(1)	I(2)	I(2)	I(1)

Analiz sonuçlarına göre TK serisi I(1) seviyesinde durağandır. ETH serisi ise ADF ve Kırılmalı ADF testlerine göre I(1); PP ve KPSS testlerine göre de I(2) seviyesinde durağan tespit edilmiştir. Bu aşamada ileri test aşamalarında kısıtlama yaşamamak için (farklı durağanlık seviyelerinde kullanılabilen testlerin kısıtlı olması) I(1) seviyesinde durağan kabul edilerek analize alınmıştır.

İki değişken ele aldığı için, serilerin eşbütünlük ilişkisi Engle-Granger eşbütünlük yöntemi ile test edilmiştir. Engle-Granger (1987) aynı derecede durağan olan iki serinin uzun dönemli (eşbütünlük) ilişkisini temelde iki aşamada incelenmektedir. Öncelikle seriler, denklem (1) deki gibi bir regresyon sistemine sokularak denklem (1)’in regresyon

kalıntıları elde edilir.

$$y_t = \beta x_t + e_t \quad (1)$$

Denklem (1)’den elde edilen kalıntıların durağanlığı bir daha test edilir. Söz konusu kalıntıların durağan olması halinde serilerin uzun dönemli ilişkisi olduğu yani eşbütünlük oldukları kabul edilir. ETH ve TK serileri Engle-Granger analizi sonuçları aşağıda özetlenmiştir:

Tablo 2. ETH ve TK Engle-Granger eşbütünlük analizi sonuçları

Bağımlı	tau-istatistiği	Anlamlılık*	z-istatistiği	Anlamlılık*
TK	-1.832647	0.6154	11.88360	1.0000
ETH	-1.318514	0.8259	5.879966	1.0000

* MacKinnon (1996) p değeri

Tablo 2’de elde edilen sonuçlara göre ETH ve TK serileri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcut değildir. Seriler arasında uzun dönemli ilişki olmaması hata düzeltme modeli kurulması gerektiği sonucunu da ortaya çıkarır.

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiler ise standart VAR modeli ile VAR Granger nedensellik yöntemiyle analiz edilmiştir. Vektör Otoregresif Model (VAR), 1980 yılında Sims tarafından geliştirilmiştir. Bu modelde seçilen tüm değişkenleri birlikte ele alan bir sistem bütünlüğü ile incelenmektedir. VAR modeli Tek değişkenli otoregresif (AR) modelinin çok değişkenli türüdür (Canova, 1999). Söz konusu VAR sisteminde optimal gecikme uzunlukları belirlenen seriler için klasik Granger nedensellik testi metotları uygulanarak VAR Granger nedensellik sonuçları elde edilir. VAR Granger nedensellik analizleri için ETH ve TK serileri pozitif ve negatif bileşenlerine ayrılmış ve bu bileşenlerinin karşılıklı analizleri yapılmıştır. Bu kapsamda ETH’den pozitif ETH (PETH) ve negatif ETH (NETH); TK’den ise, pozitif TK (PTK) ve negatif TK (NTK) serileri türetilmiştir.

PETH, NETH, PTK ve NTK serilerinin VAR sistemine sokulmadan önce durağanlık analizleri yapılmıştır. Durağanlık analizi sonuçları aşağıda özetlenmiştir:

Tablo 3. PETH, NETH, PTK, NTK durağanlık testleri sonuçları

	ADF	PP	KPSS	Kırılmalı ADF
			(0.057138)	
PTK	-6.3672 (0.0000)	-6.9419 (0.0000)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-8.7863 (0.0000)
Durağan Seviye	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)
			(0.074916)	
NTK	-6.0665 (0.0000)	-5.0127 (0.0004)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-6.1394 (0.0010)
Durağan Seviye	I(1)	I(1)	I(1)	I(0)
			(0.067978)	
PETH	NA*	11.5268 (0.0000)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-8.8186 (0.0010)
Durağan Seviye		I(1)	I(2)	I(1)
			(0.091523)	
NETH	-3.4556 (0.0497)	14.5333 (0.0000)	%1 0.216000 %5 0.146000 %10 0.119000	-13.0802 (0.0010)
Durağan Seviye	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)

* ADF testinde durağanlık seviyesi 2’den büyük çıkmaktadır.

Durağanlık testleri sonuçlarına göre, PETH, NETH, PTK ve NTK serileri I(1) düzeyinde durağan bulunmuşlardır.

Aynı seviyede durağan olan dört seri ikili nedensellik testlerine alınmış, optimal gecikme uzunlukları hesaplanmış ve sekiz nedensellik ilişkisi test edilmiştir. PETH, NETH, PTK ve NTK serileri arasındaki nedensellik analizi sonuçları aşağıda özetlenmiştir:

Tablo 4. VAR Granger nedensellik analizi sonuçları

Nedensellik İlişkisi Yönü	Optimal Gecikme	İstatistik Değeri (Olasılık Değeri)	Sonuç
PTK'den PETH'ye	6	9.857097 (0.1308)	Nedensellik yok
PTK'den NETH'ye	8	16.31763 (0.0381)	Nedensellik var
NTK'den PETH'ye	6	8.705201 (0.1908)	Nedensellik yok
NTK'den NETH'ye	8	5.672352 (0.6839)	Nedensellik yok
PETH'den PTK'ya	6	16.83967 (0.0099)	Nedensellik var
PETH'den NTK'ya	6	12.01015 (0.0617)	Nedensellik var
NETH'den PTK'ya	8	20.32175 (0.0092)	Nedensellik var
NETH'den NTK'ya	8	14.16114 (0.0777)	Nedensellik var

E-ticaret ve ticari krediler arasında, nedensellik analizleri sonucu aşağıdaki beş durumda nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir; Ticari kredilerdeki pozitif şoklardan, E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklara, E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklardan, ticari kredilerdeki pozitif şoklara, E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklardan, ticari kredilerdeki negatif şoklara, E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklardan, ticari kredilerdeki pozitif şoklara, E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklardan, ticari kredilerdeki negatif şoklara.

E-ticaret ve ticari krediler arasında, nedensellik analizleri sonucu aşağıdaki üç durumda nedensellik ilişkileri tespit edilmemiştir; Ticari kredilerdeki pozitif şoklardan, E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklara, Ticari kredilerdeki negatif şoklardan, E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklara, Ticari kredilerdeki negatif şoklardan, E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklara.

3. Sonuç ve Değerlendirme

1980'lerden sonra hızla gelişen bilgisayar teknolojisi ile evlere girmeye başlayan bilgisayarlar ardından 2000'li yıllardan sonra akıllı telefonlar ile her tüketicinin artık hayatının parçası sayılacak bir teknoloji haline gelmiştir. Serbest piyasa ekonomisi içerisinde de daha fazla müşteri hedefleyen firmalar söz konusu yaygınlaşan teknolojiyi yapay zekâ teknolojisi ile kullanmaktadır. Yapay zekâ firmalara, insan davranışlarını ve nihayet tüketici tercihlerini daha çabuk anlamaları hatta yönlendirmeleri konusunda yardım etmektedir. Bu yolla fiziksel ticaretin yönü E-ticarete evrilmiştir. E-ticareti doğru/verimli kullanan işletmeler hızlı büyüme göstermektedir. Firmaların büyümesi yeni yatırımları ardından getirmekte yeni yatırımlarda yeni finans kaynaklarının aranmasına yol açmaktadır. Bu aşamada ticari bankaların firmalara kullandırdıkları; ticari krediler ana finansman araçlarındandır.

Bu çalışmada E-ticaret gelişimi ile ticari krediler arasındaki olası ilişki Türkiye ölçeğinde analiz edilmiştir. Bu amaçla 2013 Ocak – 2022 Haziran dönemini kapsayan aylık frekanstaki E-ticaret işlem hacmi ve ticari kredi

kullanım hacmi bir grup zaman serilerine tabii tutulmuştur. Analizlerin ilk sonucu E-ticaret ve ticari krediler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığıdır. Tuncalı'nın E-ticaretin hala Türkiye'de gelişmekte olduğu ve firmaların büyümesi üzerinde sınırlı etkileri olabileceği savını desteklemektedir. Gerçekten de Türk tüketici profili, covid-19 pandemisi öncesi E-ticaret konusunda daha temkinli iken, pandemi döneminde biraz da zorunlulukla E-ticarete daha fazla yönelmiştir. Bankalararası kart merkezi verilerine göre Türkiye'de pandemi nedeniyle eve kapanmanın başladığı 2020 Mart ayında, E-ticaret işlem adedi 58.108.093 iken 2020 Aralık ayında 89.298.413 adede yükselmiş ve 2021 Aralık'ta bu rakam 138.563.131 adet olmuştur. Söz konusu hızlı artış eve kapanmaların azalması ile yavaşlamış ve 2022 Haziranda 159.062.570 adet olarak kaydedilmiştir.

Aralarında uzun dönemli ilişki bulunmayan E-ticaret ve ticari krediler arasında bu defa kısa dönemli ilişkiler analiz edilmiştir. Bu analizden önce de daha hassas sonuçları test edebilmek adına saklı nedensellik yönteminden yararlanılmıştır. Seriler pozitif ve negatif şoklarına ayrılmış ve nedensellik analizinde bu halleri kullanılmıştır. Nedensellik analizi sonuçlarına göre de toplam beş nedensellik tespit edilmiştir. Bu beş ilişkiden sadece ikisi çalışma hipotezleri olan "E-ticaret işlem hacmi büyüdükçe, ticari kredi kullanım oranı da büyümektedir" ve/veya "E-ticaret ile ticari krediler arasında nedensellik mevcuttur" hipotezlerini destekler niteliktedir. Söz konusu ilişkiler;

- E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklardan, ticari kredilerdeki negatif şoklara,
- E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklardan, ticari kredilerdeki pozitif şoklara Granger nedensellikler mevcuttur.
- Tespit edilen diğer üç nedensellik ilişkisi ise araştırma hipotezlerini desteklememektedir. Bunlar;
- E-ticaret işlem hacmindeki pozitif şoklardan, ticari kredilerdeki negatif şoklara,
- E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklardan, ticari kredilerdeki pozitif şoklara,
- Ticari kredilerdeki pozitif şoklardan, E-ticaret işlem hacmindeki negatif şoklara Granger nedensellikler mevcuttur.

Çıkan dengesiz nedensellik ilişkileri dolayısıyla araştırma hipotezlerini doğrulayacak yeterli kanıtlara ulaşılamamıştır. Bu durumun bazı nedenleri olabilir. İlk olarak uzun dönemli ilişkinin var olmaması nedenindeki gibi E-ticaretin hala Türkiye'de gelişmekte olduğu ve firmaların büyümesi üzerinde sınırlı etkileri olabileceğidir. Yine tüketici profili ve tüketici alışkanlıklarının hala değişmekte olduğu aşıkardır. Gerçekten literatürde Türkiye'de E-ticaret kullanımı bireysel kredi kullanımı arasında ilişki bulan çalışmalar mevcuttur (Eryüzlü ve Kurtoğlu, 2021). İkinci neden ise ticari kredi kullanımının yeni yatırımları finans sağlaması için olmayabileceğidir. Firmaların bu kredileri borç kapama ya da risk pozisyonu almada kullanabilirler. Bu sonuçlar dahilinde E-ticaretin doğru kullanımı ve yönlendirmesinin Türkiye'deki firmaların gelişimine olumlu katkılar sağlayabilecek şekilde geliştirmeye açık olduğu düşünülebilir. Bu durumda 11. Kalkınma planında yer alan "kalkınma ajanslarının E-ticaret ve dijital dönüşüm konularındaki projelere destek vermeleri", "E-ticarete yönelen firmalara ilave faiz desteği sağlanması", "E-ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik mevzuatsal önlemler alınması", "E-ticarete dayalı ihracata destek verilmesi" gibi politikalar bulunmaktadır. Hazırlanacak olan 12. Kalkınma planında da bu politikaların devam etmesi gerektiği önerilebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Merve Sakallı tarafından toplanmıştır. Analiz, Hakan Eryüzlü tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Merve Sakallı yapılmıştır. Metodoloji Hakan Eryüzlü tarafından yazılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Arslan, K. (2020). Eğitimde yapay zekâ ve uygulamaları. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71-88.
- Bankalararası Kart Merkezi, <https://www.bddk.org.tr/Veri/Detay/159> adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Canova, F. (1999). Vector autoregressive models: specification, estimation, inference, and forecasting. *Handbook of applied econometrics volume 1: Macroeconomics*, 53-110.
- Coşkun, N. (2004). Elektronik ticaretin gelişiminde temel dinamikler ve gelişimi önündeki engeller. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 243-258.
- Deliçay, M. (2021). *Perakende e-ticaretin yükselişi: fırsatlar, sorunlar ve öneriler*. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Eryüzlü, H. ve Kurtoglu, A. (2021). E-Ticaret ve bireysel kredilerin çok yönlü ilişkileri: Türkiye örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 277-238.
- Deliçay, M. (2021). Perakende e-ticaretin yükselişi: fırsatlar, sorunlar ve öneriler. TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü Yayın No: 0019.
- Demirdöğmez, M. (2021). E-ticaret mevcut durum ve gelecek projeksiyonları. *Güncel Dijital Pazarlama Paradigmaları*, 185-206
- Girginer, N. (2008). Ticari kredi taleplerinin değerlendirmesine çok kriterli yaklaşım: özel ve devlet bankası karşılaştırması. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, (37), 132 - 142
- Khrais, L. T. (2020). Role of artificial intelligence in shaping consumer demand in E-commerce. *Future Internet*, 12(12), 226.
- Kumar, T. ve Trakru, M. (2020). The colossal impact of artificial intelligence. E-commerce: statistics and facts. *Int. Res. J. Eng. Technol. (IRJET)*, 6, 570-572.
- Movahedi-Lankarani, S. J. (2003). Best of the web: e-commerce. *Journal Of Business & Finance Librarianship*, 8(3-4), 133-151.
- Pirim, A. G. H. (2006). Yapay Zekâ. *Journal Of Yaşar University*, 1(1), 81-93.
- Say, C. (2018). 50 soruda yapay zekâ. 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti.
- Sucu, İ. (2019). The effect of artificial intelligence on society and artificial intelligence the view of artificial intelligence in the context of film (I.A.), *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 203-215
- Song, X., Yang, S., Huang, Z. ve Huang, T. (2019). The application of artificial intelligence in electronic commerce. In *Journal of Physics: Conference Series*, Vol. 1302, No. 3, p. 032030. IOP Publishing.
- Şanlı. (2020). Küresel ekonomiye yön veren teknolojiler. Akçağ Yayınları.
- Topakkaya, A. ve Eyibaş, Y. (2019). Yapay zekâ ve etik ilişkisi. *Felsefe Dünyası*, 70(1), 81-99.
- Tuncalı, K. (2020). E-ticaret sektöründe son dönemde yaşanan gelişmeler. *Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü Sektör Raporları*.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*.
- Zengin, N. ve Ulu, F. (2021). Yapay zekâ teknolojileri ile elektronik ticarete marka değeri yaratmak. *Beykent Üniversitesi*

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruiibfdergisi>

Türk bankacılık sektöründe 2018-2022 dönemi sürdürülebilirlik performanslarının ENTROPI, TOPSIS ve ARAS yöntemleri ile analizi

The analysis of the sustainability performances in the Turkish banking sector between the period from 2018 to 2022 with the methods of ENTROPY, TOPSIS and ARAS

Hakan Yıldırım^{a*}, Bahri Ozan Yaman^b

^a Öğretim Görevlisi Dr., Amasya Üniversitesi, Gümüşhacıköy Hasan Duman MYO, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Amasya, Türkiye, hakan.yildirim@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3173-0247

^b Öğretim Görevlisi, Amasya Üniversitesi, Gümüşhacıköy Hasan Duman MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Amasya, Türkiye, bahri.yaman@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3078-7620

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 13 Nisan 2023

Kabul: 12 Mayıs 2023

Anahtar kelimeler:

Sürdürülebilir Finans,
Sürdürülebilirlik Performansı,
Çok Kriterli Karar Verme,
ARAS Yöntemi,
TOPSIS Yöntemi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 13 April 2023

Accepted: 12 May 2023

Keywords:

Sustainable Finance,
Sustainability Performance,
Multi-Criteria Decision Making,
ARAS Method,
TOPSIS Method

Article type:

Research article

ÖZET

Sürdürülebilirlik, diğer alanlarda olduğu gibi finans alanında da son yıllarda en çok tartışılan konulardan biri konumundadır. 1987 yılında yayımlanan Ortak Geleceğimiz adlı rapor ile bir politika konusu haline gelen sürdürülebilirlik, bugün küresel düzeyde dünya kamuoyunun birincil gündemleri arasında yer almaktadır. Finansal sistem ise sürdürülebilir kalkınma dinamiğinde çok önemli roller üstlenmektedir. Bu bağlamda finansal sektörün sürdürülebilirlik performansının araştırılması önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, 2018-2022 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik performanslarının araştırılmasıdır. Bu doğrultuda Entropi, Additive Ratio Assessment (ARAS) ve Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution (TOPSIS) yöntemleri ile analizler yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, bankaların sürdürülebilirlik performanslarının yıllar itibarıyla ve analiz yöntemine bağlı olarak değiştiği tespit edilmiştir.

ABSTRACT

Sustainability is one of the most discussed topics in finance, as in other fields, in recent years. It became a policy issue with the report Our Common Future published in 1987. Nowadays, sustainability is among the primary agendas of the world public opinion at the global level. The financial system plays very crucial roles for sustainable development. In this context, it is important to investigate the sustainability performance of the financial sector. The aim of this study is to investigate the sustainability performance of the banks operating in Turkey between the period from 2018 to 2022. In this direction, Entropy, Additive Ratio Assessment (ARAS) and Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution (TOPSIS) are used as analysis method. As a result of the analysis, the sustainability performances of the banks vary according to depending on time and analysis method.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: hakan_emin_yildirim@hotmail.com

Atıf / Citation: Yıldırım, H. ve Yaman, B. O. (2023). Türk bankacılık sektöründe 2018-2022 dönemi sürdürülebilirlik performanslarının ENTROPI, TOPSIS ve ARAS yöntemleri ile analizi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 39-48. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1282893>

1. Giriş

Mevcut küresel düzenin devam etmesi halinde dünya sürdürülebilir mi? sorusunun yanıtı uzun yıllardır birçok akademisyen, yönetici, politika yapıcı vb. tarafından tartışılmaktadır. Dünya genelinde yaşanan ekonomik, çevresel ve sosyal krizler bu sorunun gündeme gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1970'li yıllardan itibaren daha sık telaffuz edilmeye başlanan sürdürülebilirlik ve beraberinde ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma kavramlarının bir politika unsuru haline gelmeleri, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayımlanan *Ortak Geleceğimiz* adlı rapor ile olmuştur. Bu raporda Sürdürülebilir Kalkınma; "*bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların da kendi gereksinimlerini karşılama olanağından ödün vermeden karşılayan kalkınma*" olarak tanımlanmıştır (Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu [WCED], 1987).

Ortak Geleceğimiz adlı raporun yayımlanması ile birlikte sürdürülebilirlik konusu farklı alanlarda yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Çok boyutlu yapıya sahip olan sürdürülebilirlik kavramı, temel olarak üç boyutta değerlendirilmektedir. Bunlar; ekonomik, sosyal ve çevresel boyuttur. Dünyanın sürdürülebilirliği ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla tüm eylemlerin bu temel üç boyut açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu boyutlardan birinin denklem dışına itilmesi sürdürülebilirlik kavramının temel felsefesine aykırıdır.

Dünyanın geleceğine ilişkin ekonomik, çevresel ve sosyal tehditlerin giderek belirginleşmesi, başta Birleşmiş Milletler olmak üzere küresel ölçekli birçok otoritenin sürdürülebilirlik konusunu ana gündem haline getirmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda dünyanın geleceğe ilerlemesini sağlamak amacıyla birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri de Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında belirlenen "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" eylem çağrısıdır. Bu eylem çağrısı 170'den fazla ülke tarafından imzalanarak Ocak 2016'da yürürlüğe girmiştir. Bu eylem çağrısında dünya genelinde açlığı sona erdirmek, dünya barışını ve adaleti tesis etmek, iklim değişikliğinin önüne geçmek gibi sosyal, çevresel ve ekonomik hedefler doğrultusunda 17 temel hedef belirlenmiş ve bu hedeflerin 2030 yılına kadar tamamlanması öngörülmüştür.

Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen bu temel hedefler, daha yaşanabilir ve sürdürülebilir bir dünya için oldukça önemlidir. Ancak bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için köklü dönüşümlere ve ciddi miktarda yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreç içerisinde finansal sistemin rolü ve önemi tam olarak bu noktada oluşmaktadır. Ekonomik sistemde gereksinim duyulan sermayenin temin edicisi konumunda bulunan ve adeta bir lokomotif rolü üstlenen finansal sistem unsurlarının faaliyetlerini sürdürülebilirlik dinamiği doğrultusunda yürütmesi, sürdürülebilir kalkınmanın olmazsa olmazlarından biri olmaktadır. Bu önem kâr odaklı geleneksel finans sistemine alternatif çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç boyutlu değer yaratma odaklı bir sistemin geliştirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Literatürde, Sürdürülebilir Finans olarak adlandırılan ve henüz gelişim aşamasında olan bu sistemde, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için sosyal, çevresel ve ekonomik kriterler ışığında yeni finansal ürünler geliştirilmekte ve kaynak tahsisinde sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu bir süreç takip edilmektedir.

Özellikle Türkiye gibi finansal faaliyetlerin büyük bir kısmının bankalar tarafından yürütüldüğü ülkelerde, sürdürülebilir finanstan bahsedebilmek için bankaların faaliyetlerini sürdürülebilirlik doğrultusunda yürütmesi büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de özellikle son yıllarda Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Türkiye Bankalar Birliği gibi otoriteler sürdürülebilir bankacılık için birtakım

düzenlemeler yaparak sistemin benimsetilmesi için mücadele vermektedir. Sistemdeki bankalar da bu düzenlemeler ve hedefler doğrultusunda sürdürülebilir finans faaliyetlerini artırmakta ve bu faaliyetleri yıllık raporlarında açıklamaktadır. Ancak bankaların yıllar içerisinde nasıl bir performans sergilediklerinin araştırılması, sürdürülebilir sistemin gelişim süreci ve geleceği açısından önemlidir. Bu önemden hareketle çalışmanın amacı, 2018-2022 döneminde Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik performanslarını karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, ilgili bankaların sürdürülebilirlik ve faaliyet raporlarından temin edilen sosyal, çevresel ve ekonomik kriterler, Entropi yöntemiyle ağırlıklandırılarak ilgili dönemde seçili bankaların sürdürülebilirlik performansları Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden ARAS ve TOPSIS yöntemleriyle analiz edilmektedir.

2. Literatür Taraması

Performans, finans literatüründe en çok araştırılan konulardan biridir. Yerli ve yabancı çalışmalar incelendiğinde, performansın genellikle finansal boyutunun araştırıldığı çalışmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Sürdürülebilir finans anlayışında ise finansal boyut, performansın sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Bu sebeple sürdürülebilirlik temelinde düşünüldüğünde finansal performans; çevresel ve sosyal performans ile birlikte değerlendirildiğinde önem kazanmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde sürdürülebilir finans faaliyetlerinin araştırıldığı ve bankalarda performans ölçümü için ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı çalışmaların bir özeti sunulmaktadır.

Khan, İslam ve Ahmed (2011) çalışmalarında, 2008-2009 döneminde Dhaka Borsası'nda işlem gören, GRI G3 kılavuzu doğrultusunda rapor hazırlayan on iki bankanın sürdürülebilirlik faaliyetlerini araştırmışlardır. Yapılan içerik analizi neticesinde bankaların, kurumsal sürdürülebilirlik boyutları içerisinde en çok sosyal sürdürülebilirlik boyutuna odaklandıklarını ve en az açıklamanın insan hakları ve ürün sorumluluğu boyutlarında olduğunu ortaya koymuşlardır.

Rebai, Azaie ve Saidane (2012) çalışmalarında, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir banka kavramlarına odaklanarak beş Fransız bankasının sürdürülebilirlik performanslarını Çoklu Fayda Yöntemi ile araştırmışlardır. Sürdürülebilirlik performansları çok boyutlu bir şekilde (müşteri, hissedarlar, yöneticiler, çalışanlar, sivil toplum vb.) fayda fonksiyonları geliştirilmiş ve tüm paydaşlar açısından sürdürülebilirlik performanslarının ölçülmesine çalışılmıştır. Yapılan analiz sonucunda hissedar memnuniyeti açısından; BNP Paribas ilk sırayı alırken, onu Société Générale, Banques Populaires Caisses d'Epargne ve Crédit Mutuel bankaları takip etmiştir.

Sobhani, Amran ve Zainuddin (2012), geleneksel bankacılıkta ve katılım bankacılığında sürdürülebilirlik faaliyetlerini karşılaştırmalı olarak araştırmışlardır. Bu doğrultuda Bangladeş Borsası'nda faaliyet gösteren 29 banka tarafından açıklanan ekonomik, sosyal ve çevresel açıklamalar ile bu bankaların sürdürülebilirliklerini incelemiştir. Yapılan araştırmalara göre, katılım bankalarının diğer bankalara göre özellikle etik ilkeleri olmak üzere sürdürülebilirlik hakkında daha fazla açıklama yaptıklarını tespit etmişlerdir.

Koç ve Vatansver (2013) çalışmalarında, küresel mali kriz sonrası Türk bankacılık sisteminin finansal performansını ÇKKV yöntemlerinden Fuzzy TOPSIS ve Fuzzy Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yöntemleriyle araştırmışlardır. Araştırmanın örneklemini on iki mevduat bankası oluşturmaktadır. Bu bankaların performanslarını ölçmek için on yedi finansal oran kullanılmıştır. Çalışma kapsamında yapılan analizlere göre,

her iki yöntemde de Türk bankacılık sistemindeki bankaların performans sıralamasının birbirine oldukça yakın olduğunu ortaya koymuşlardır.

Özçelik ve Öztürk (2014) çalışmalarında; üçü ekonomik, ikisi sosyal ve dördü çevresel toplam dokuz göstere (sermaye yeterliliği, elektrik tüketimi, çalışan başına ortalama eğitim süresi vb.) üzerinden Türkiye’de faaliyet gösteren ve sürdürülebilirlik raporu yayımlayan bankaların sürdürülebilirlik performanslarını gri ilişkisel analiz yöntemi ile araştırmışlardır. Yapılan analiz sonucunda; 2011 yılında en başarılı sürdürülebilirlik performansının genel olarak Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası tarafından sergilendiğini tespit etmişlerdir. Garanti Bankası ikinci sırada Akbank ise üçüncü sırada yer almıştır. Ancak ana kriterler üzerinden bir performans sıralaması yapıldığında, ekonomik ve çevresel açıdan sonuçların değişmediğini ortaya koymuşlardır. Sosyal performans açısından Akbank birinci, Garanti Bankası ikinci ve TSKB üçüncü sırada yer almıştır.

Aras, Tezcan ve Kutlu Furtuna (2016) çalışmalarında, Türk bankacılık sektöründe katılım bankaları ve geleneksel bankaların sürdürülebilirlik performanslarını araştırmışlardır. Öncelikle içerik analizi yapılarak açıklamalar somutlaştırılmıştır. Entropi kriter ağırlıklandırma ve TOPSIS yönteminin kullanıldığı çalışmada yapılan analizler neticesinde; sürdürülebilirlik performansı noktasında geleneksel bankalar ile katılım bankalarının önemli düzeyde farklılaşmadıklarını ve tek boyutlu bir performans başarısının sürdürülebilir performans için yeterli olmadığını ortaya koymuşlardır.

Ömürbek, Aksoy ve Akçakanat (2017) çalışmalarında, Türk bankacılık sektöründeki yedi bankanın 2015 yılı verileri ile sürdürülebilirlik performanslarını; sosyal, çevresel ve ekonomik göstergeler ışığında ARAS, COPRAS, ENTROPI ve MOOSRA yöntemlerini kullanarak araştırmışlardır. Yapılan analizler neticesinde, 2015 yılında sürdürülebilirlik faaliyetleri noktasında en başarılı bankanın üç yöntemde de Ziraat Bankası olduğunu tespit etmişlerdir.

Aras, Tezcan ve Kutlu Furtuna (2018) çalışmalarında, 2009-2015 döneminde ikisi kamu olmak üzere toplam dokuz bankanın sürdürülebilirlik raporlarındaki veriler ile Türk bankacılık sektöründe kamu ve özel bankaların sürdürülebilirlik performanslarını içerik analizi yöntemiyle araştırmışlardır. Yapılan analiz neticesinde; kamu ve özel bankalarda sürdürülebilirlik doğrultusunda yapılan açıklamaların daha çok sosyal sürdürülebilirlik boyutuna yoğunlaştığını, kamu bankalarının sosyal sürdürülebilirlik hususunda özel bankalara kıyasla daha çok açıklama yaptıklarını gözlemlemişlerdir. Ayrıca kamu bankalarının çevresel ve topluma katkı açıklamalarının toplam açıklamalar içindeki payının özel bankalara oranla daha yüksek olduğunu tespit eden yazarlar bu durumu, kamu bankalarının sosyal, çevresel ve toplumsal duyarlılıklarının yüksek olması ile açıklamışlardır.

Şendurur ve Temelli (2018) çalışmalarında, 2016 yılı verileri ile beş katılım bankası olmak üzere toplam on iki bankanın sürdürülebilirlik faaliyetlerini araştırmışlardır. Çalışmada öncelikle bankaların sosyal ve çevresel açıklamaları ışığında sürdürülebilirlik puanları belirlenmiştir. Belirlenen bu puanlar ile kârlılık, sahiplik yapısı, likidite, kukla değişkenler vb. arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizler neticesinde; kârlılık, yaş, büyüklük, likidite ve sürdürülebilirlik puanları arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır.

Ecer (2019) çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren beş özel sermayeli bankanın sürdürülebilirlik performanslarını Entropi ve Aras yöntemiyle analiz etmiş ve önerdiği modelin anlamlılığını sınamak için duyarlılık analizi yapmıştır. Yapılan analizler neticesinde ortaya konulan bulgular şu şekildedir; özel bankaların sürdürülebilir performansları üzerinde en çok etkiyi sosyal boyut oluşturmaktadır. Sosyal boyutu

sırasıyla çevresel ve ekonomik boyut takip etmektedir. Sürdürülebilirlik performansı en iyi banka İş Bankası olup bu bankayı sırasıyla Akbank, Türkiye Ekonomi Bankası, Yapı ve Kredi Bankası ve Şekerbank izlemektedir.

Korzeb ve Samaniego-Medina (2019) çalışmalarında, 2015-2017 döneminde Polonya’da faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik performanslarını TOPSIS yöntemi ile araştırmışlardır. Polonya’da faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik noktasındaki eksiklerini vurgulayan yazarlar; ilgili dönemde sürdürülebilirlik faaliyetlerinin gerilediğini ve ulusal ve kamu bankalarının yabancı bankalara kıyasla sürdürülebilirlik faaliyetlerine daha çok ağırlık verdiklerini ortaya koymuşlardır.

Eş ve Kamacı (2020) çalışmalarında, 2014-2018 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren yedi bankanın sürdürülebilirlik performanslarını çevresel, sosyal ve ekonomik boyuttan toplam on bir göstere üzerinden Entropi, ARAS ve EDAS yöntemleri ile araştırılmıştır. Öncelikle Entropi yöntemiyle ilgili kriterlerin önem ağırlıkları belirlenmiş ve müteakiben ARAS ve EDAS yöntemleriyle analizler yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, performans sıralamasının yöntemlere göre farklılaştığını ancak her iki yöntemde de tüm yıllarda en iyi sürdürülebilirlik performansının İş Bankası tarafından sergilendiğini tespit etmişlerdir.

İlgili literatür birlikte değerlendirildiğinde; sürdürülebilirlik performansına ilişkin çalışma sayısının finansal performansa yönelik çalışma sayısına göre daha az olduğu, sürdürülebilir performansa ilişkin çalışmalara özellikle son yıllarda rağbet gösterilmeye başlandığı görülmektedir. Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise sürdürülebilirlik performansının belirlenmesine yönelik çalışmalarda yaygın olarak ÇKKV yöntemlerinin kullanılması ve bu yöntemlerin kullanılmasında kriter ağırlıklarının objektif kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden biri olan Entropi yönteminin tercih edilmesidir.

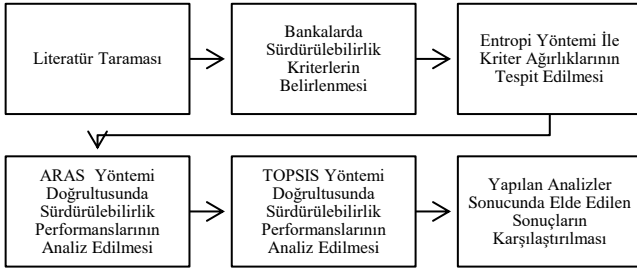
3. Metodoloji

Bu çalışmada; 2018-2022 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik performanslarının analizi amaçlanmaktadır. Ancak örneklemde tutarlık sağlamak için 2022 yılsonu verilerine göre aktif büyüklüklerine göre en büyük on bankanın verileri incelenmiştir. Çalışmada; sürdürülebilir performansı temsilen bankaların Sürdürülebilirlik Raporları ve Entegre Faaliyet Raporları’nda yer alan çevresel, sosyal ve ekonomik kriterler, konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalar (örn; Khan vd., 2011; Sobhani vd, 2012; Ömürbek vd., 2017; Aras vd. 2018; Eş ve Kamacı, 2020) ışığında belirlenmiştir. Kriter seçiminde analiz edilen tüm bankaların raporlarında eksiksiz bir şekilde yer alan kriterlerin olmasına özen gösterilmiş ve belirlenen kriterlere ilişkin verilerin doğrudan sunulmadığı bankalar analiz kapsamından çıkarılmıştır. Bu doğrultuda nihai olarak veri setini oluşturan alternatiflere ve kriterlere ait bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Alternatiflere ve kriterlere ilişkin bilgiler

Alternatifler		Kriterler		
Banka Adı	Kodu	Özellik	Kodu	Hesaplanma Yöntemi
Akbank	A1	MAK.	K1	Toplam Şube Sayısı
Garanti Bankası	A2	MAK.	K2	Toplam Çalışan Sayısı
İş Bankası	A3	MAK.	K3	Toplam ATM Sayısı
Vakıfbank	A4	MAK.	K4	Çalışan Başına Ortalama Eğitim Süresi
Yapı ve Kredi Bankası	A5	MAK.	K5	Kadın Çalışan Oranı
		MAK.	K6	Sermaye Yeterliliği
		MAK.	K7	Özkaynak Kârlılığı
		MAK.	K8	Aktif Kârlılığı
		MİN.	K9	Kapsam 1 (Emisyon)

Tablo 1’de analiz kapsamında bulunan karar alternatiflerine ve kriterlere ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bankaların sürdürülebilirlik ve entegre faaliyet raporlarında; K1, K2, K3, K4 ve K5 kriterleri sosyal; K6, K7 ve K8 kriterleri ekonomik; K9 kriteri ise çevresel boyut kapsamında sunulmaktadır. Kriterlere ilişkin özellikler ise fayda-maliyet esasına göre maksimum ve minimum olarak değerlendirilmektedir. Maksimum özellik ilgili kriterdeki artışın performans üzerinde fayda, minimum özellik ise maliyet oluşturacağını ifade etmektedir.

Şekil 1. Araştırmanın tasarımı

Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların 2018-2022 yılları arasında sürdürülebilirlik performanslarının araştırıldığı bu çalışmanın tasarımı Şekil 1’de yer almaktadır. Şekilde görüldüğü üzere süreçte öncelikle literatür araştırması neticesinde sürdürülebilirlik kriterleri belirlenmiştir. ÇKKV yöntemlerinde kriterlerin önem ağırlıklarının doğru bir şekilde belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu sebeple kriterlerin önem ağırlıkları, objektif kriter ağırlıklandırma yöntemi olarak çok sayıda çalışmada tercih edilen Entropi yöntemi ile hesaplanmıştır. Kriterlerin önem ağırlıkları belirlendikten sonra ARAS ve TOPSIS yöntemleri ile bankaların sürdürülebilirlik performansları analiz edilmiştir.

3.1. Entropi Yöntemi

Termodinamiğin kurucularından biri olarak kabul edilen Rudolf Clausius tarafından termodinamik literatürüne kazandırılan Entropi kavramı, olasılık teorisinde bilginin içerdiği belirsizliklerin ölçülmesi olarak tanımlanmaktadır. Uzman görüşlerine ihtiyaç duyulmaksızın kriterlerin önem ağırlıklarının objektif bir şekilde hesaplanmasına olanak tanıyan Entropi ağırlık yöntemi belirsizliğin ve düzensizliğin ölçülmesini ifade etmektedir (Perçin ve Sönmez, 2018:570; Eş ve Kamacı, 2020: 816). Bu sebeple kriter ağırlıklandırma noktasında literatürde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Yöntemin uygulanış aşamaları aşağıdaki şekildedir (Zhang vd, 2011: 444-445; Perçin ve Sönmez, 2018: 570; Eş ve Kamacı, 2020: 816);

Aşama 1: Bu aşamada karar matrisi (mxn) aşağıda gösterildiği gibi oluşturulmaktadır.

Z_{ij} , J kriterinin i alternatifindeki performansını ifade etmektedir.

$$E = [Z_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} Z_{01} & Z_{02} & Z_{03} & \dots & Z_{0n} \\ Z_{11} & Z_{12} & Z_{13} & \dots & Z_{1n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ Z_{m1} & Z_{m2} & Z_{m3} & \dots & Z_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Kriterlerin fayda-maliyet özelliklerine göre Eşitlik 2 ve Eşitlik 3 takip edilerek kriterler normalize edilmektedir;

$$r_{ij} = x_{ij} / \max_{ij} \quad (i=1, \dots, m; j=1, \dots, n) \quad (2)$$

$$r_{ij} = \min_{ij} / x_{ij} \quad \min_{ij} \neq 0 \quad (i=1, \dots, m; j=1, \dots, n) \quad (3)$$

Aşama 2: Ölçütler arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılması amacıyla normalizasyon işlemi yapılmakta ve eşitlik 4 takip edilerek P_{ij} değeri hesaplanmaktadır;

$$P_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^m r_{ij}}; \forall j \quad (i=1, \dots, m; j=1, \dots, n) \quad (4)$$

Eşitlik 4’te; i: kriterleri, m: karar alternatiflerini, a_{ij} : fayda değerlerini ve P_{ij} : normalize edilmiş değerleri göstermektedir.

Aşama 3: Eşitlik 5 takip edilerek Entropi değerleri (E_j) hesaplanmaktadır;

$$E_{ij} = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}]; \forall j \quad k = \frac{1}{\ln(m)} \quad (i=1, \dots, m; j=1, \dots, n) \quad (5)$$

Aşama 4: Bu aşamada eşitlik 6 takip edilerek D_j belirsizliği hesaplanmaktadır;

$$D_j = 1 - E_j; \forall j \quad (j=1, \dots, n) \quad (6)$$

Aşama 5: Bu aşamada son olarak Eşitlik 7 takip edilerek kriterlerin önem ağırlıkları (w_j) hesaplanmaktadır;

$$W_j = \frac{D_j}{\sum_{j=1}^n D_j}; \forall j \quad \sum_{j=1}^n W_j = 1; \quad (j=1, \dots, n) \quad (7)$$

Beşinci ve son aşamada her bir kriter için kriter ağırlıkları (W_j) hesaplanmaktadır. Bu kriterlerin toplamı Eşitlik 7’de gösterildiği üzere 1’dir. Entropi ağırlık değerleri, yararlı bilgi derecesini ifade ettiğinden büyük Entropi ağırlığına sahip kriterler, karar verme noktasında daha önemli olmaktadır (Perçin ve Sönmez, 2018: 571).

3.2. ARAS Yöntemi

ARAS (Additive Ratio Assessment) yöntemi, 2010 yılında Z. Turskis ve E. K. Zavadskas tarafından geliştirilmiştir. Bu yöntemde göre; bir projede muhtemel alternatiflerin görelî etkinliğini belirlemek için kullanılan fayda fonksiyonu, kriterlerin görelî etkileri ve ağırlıkları ile direkt orantılıdır. Alternatiflerin performanslarının saptanmasına yardımcı olan bu yöntemde beher alternatifin ideal alternatifine görelî benzerliğini ortaya koyulmaktadır. Bir kriterin optimal değerinin 10, alternatifler arasındaki en büyük skorun 9 olması varsayımında diğer ÇKKV yöntemlerinde optimallik değeri 1.0 kabul edilmektedir. Ancak bu yöntemde optimallik değeri 0.9 olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ARAS Yöntemi, farklı ÇKKV yöntemlerine göre oransal derecelendirme noktasında ideal bir yöntem olarak değerlendirilmektedir (Ecer, 2016: 91).

ARAS yönteminde de nihai sonuca ulaşmak adına birtakım aşamaların takip edilmesi gerekmektedir. Bu aşamalar (Dadelo, Turskis, Zavadskas ve Dadeliene, 2012: 79-81):

Aşama 1: Öncelikli olarak karar matrisi oluşturulur. Oluşturulan nmx boyutlu karar matrisinde, “m” alternatifleri “n” ise kriterleri göstermektedir. Bu matris aşağıdaki gibi gösterilebilir;

$$X = \begin{bmatrix} X_{01} & X_{02} & X_{03} & \dots & X_{0n} \\ X_{11} & X_{12} & X_{13} & \dots & X_{1n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & X_{m3} & \dots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 0, 1, \dots, m \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

Yukarıdaki matriste “m” alternatifleri, “n” kriterleri, ve “ x_{ij} ” j kriteri için i alternatifinin performans skorunu göstermektedir. J kriterinin optimal değeri ise x_{0j} ile gösterilmiştir. Şayet j kriterinin optimal değeri

bilinmemekte ise ilgili kriterin fayda-maliyet özelliği göz önünde bulundurularak Eşitlik 2'deki gibi hesaplanmaktadır;

$$\begin{aligned} X_{0j} &= \max X_{ij} \\ X_{0j} &= \min X_{ij} \end{aligned} \quad (2)$$

Aşama 2: Bu aşamada kriterler fayda-maliyet özelliklerine göre Eşitlik 3 ve 4 kullanılarak normalize edilerek 0-1 aralığında değerlere dönüştürülmekte ve normalize karar matrisi oluşturulmaktadır. Kriterler fayda özelliği taşıyor ve maksimum olması tercih ediliyor ise Eşitlik 3, maliyet özelliği taşıyor ve düşük olması tercih ediliyor ise Eşitlik 4 kullanılmaktadır.

$$\bar{X}_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=0}^m x_{ij}} \quad (3)$$

$$\bar{X}_{ij} = \frac{1/x_{ij}}{\sum_{i=0}^m 1/x_{ij}} \quad (4)$$

Aşama 3: Bu aşamada; Eşitlik 6 takip edilerek kriter ağırlıkları (w_j) ve normalize edilmiş değerler ile ağırlıklı normalize edilmiş karar matrisi oluşturulur.

$$\sum_{j=1}^n w_j = 1 \quad (5)$$

Eşitlik 5'te gösterildiği üzere, kriter ağırlıkları 0 ile 1 arasında değer almakta ve tüm kriterlerin ağırlıkları toplamı 1 olmaktadır.

$$X_{ij} = \bar{X}_{ij} \cdot w_j \quad 0,1, \dots, m=i \quad (6)$$

Eşitlik 6' da; j kriterinin normalize edilmiş değeri $\bar{X}_{ij}$ ile önem ağırlığı ise w_j ile ifade edilmektedir. Nihai olarak ağırlıklı normalize karar matrisi aşağıdaki gibi oluşturulur;

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & x_{03} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & x_{13} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad 0,1, \dots, m=i ; 1,2, \dots, n=j$$

Aşama 4: Bu aşamada Eşitlik 7 takip edilerek optimalite fonksiyon değeri (S_i) hesaplanmaktadır. S_i değerinin büyük olması beklenmektedir. En yüksek S_i en iyi, en düşük S_i ise en kötü şekilde değerlendirilmektedir.

$$S_i = \sum_{j=1}^n x_{ij} \quad 0,1, \dots, m=i \quad (7)$$

Aşama 5: Bu aşamada Eşitlik 8 takip edilerek S_i değerleri S_0 optimal fonksiyon değerine bölünerek tüm alternatiflerin fayda dereceleri (K_i) hesaplanmaktadır.

$$K_i = \frac{S_i}{S_0} \quad 0,1, \dots, m=i \quad (8)$$

K_i fayda dereceleri, tüm alternatifler için oluşturulduktan sonra alternatifler arasında büyükten küçüğe doğru bir sıralama yapılmakta ve karar alternatifleri değerlendirilmektedir.

3.3. TOPSIS Yöntemi

Hwang ve Yoon (1980) tarafından gerçekleştirilen çalışma doğrultusunda 1992 yılında Chen ve Hwang tarafından geliştirilen TOPSIS (The Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi, uzun yıllardır birçok alanda yaygın kullanılan bir ÇKKV Yöntemi'dir. Bu yöntemde, ideal pozitif ve negatif çözüm olmak üzere iki temel nokta bulunmaktadır. Negatif çözüm, maliyeti maksimize edip, fayda

ölçütünü minimize eden; pozitif ideal çözüm ise fayda ölçütünü maksimize edip, maliyet ölçütünü minimize eden çözüm olarak açıklanmaktadır. Karar vericiler yani alternatifler değerlendirilirken en iyi alternatifin, negatif ideal çözüm noktasına en uzak, pozitif ideal çözüm noktasına en yakın mesafede olacağı varsayılmaktadır. Buradan hareketle TOPSIS yönteminde öncelikle pozitif ve negatif ideal çözümler belirlenmekte, alternatiflerin bu çözüm noktalarına uzaklıkları belirlenerek ideal ve ideal olmayan çözümler ortaya çıkarılmaktadır (Demirelli, 2010: 104).

TOPSIS yönteminin işleyişi ve işlem aşamaları aşağıdaki gibidir (Gökdalay, 2009; Demirelli, 2010; Metin, 2020; Özkan, 2020; Kendirli, Çıtak & İşleyen, 2021:);

Aşama 1: TOPSIS yönteminde ilk adım karar matrislerinin oluşturulmasıdır. Bu matrislerde, alternatifler alt alta sıralanırken ($a_1, a_2, \dots, a_n$), kriterler (karar seçenekleri) ise sütunlarda ($k_1, k_2, k_3, \dots, k_m$) yer almaktadır ve $n \times m$ boyutlu bu matris aşağıdaki gibi gösterilebilir;

Alternatifler	Özellikler (Min-Max)				
	y_1	y_2	y_3	...	y_m
a_1					
a_2					
a_3					
...					
a_n					

Aşama 2: Bu aşamada, karar matrisleri Eşitlik 1 takip edilerek normalize edilmektedir;

$$Z_{ij} = \frac{y_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (y_{ij})^2}} \quad i=1, \dots, n; j=1, \dots, k \quad (1)$$

Aşama 3: Bu aşamada Eşitlik 2 takip edilerek her bir kriterin ağırlığı (w_j) ilgili normalize değerler ile çarpılarak ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulmaktadır;

$$X_{ij} = w_j \cdot Z_{ij} \quad i=1, \dots, n; j=1, \dots, k \quad (2)$$

Aşama 4: Bu aşamada Eşitlik 3 ve 4 takip edilerek ideal pozitif (m^+) ve negatif çözümler (m^-) tanımlanmaktadır;

$$M^+ \text{ (Beher Sütun için Maksimum Değerler)} = (x_1^*, x_2^*, x_3^*, \dots, x_k^*) \quad (3)$$

$$M^- \text{ (Beher Sütun için Minimum Değerler)} = (x_1^-, x_2^-, x_3^-, \dots, x_k^-) \quad (4)$$

Aşama 5: Bu aşamada Eşitlik 5 takip edilerek maksimum noktaya (m^+) uzaklıklar (S_i^+) hesaplanmaktadır;

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j^*)^2} \quad i=1, \dots, n \quad (5)$$

Aşama 6: Bu aşamada Eşitlik 6 takip edilerek minimum noktaya (m^-) uzaklıklar (S_i^-) hesaplanmaktadır;

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j^-)^2} \quad i=1, \dots, n \quad (6)$$

Aşama 7: Yukarıda yer alan aşamalar tamamlandıktan sonra son aşamada, Eşitlik 7 takip edilerek alternatiflerin skorları (C_i^*) pozitif ve negatif ideal noktadan uzaklıklara göre oluşturulmakta ve alternatifler mukayeseli olarak sıralanmaktadır;

$$(C_i^*) = \frac{S_i^-}{S_i^+ + S_i^-} \quad 0 \leq C_i^* \leq 1 \quad i = 1, \dots, n \quad (7)$$

Yukarıda açıklandığı üzere TOPSIS yönteminde birinci adım olarak karar matrisi oluşturulmakta müteakiben işlem aşamaları sırasıyla takip edilmekte ve son aşamada her bir alternatifin ideal olmayan minimum ve ideal maksimum noktalardan uzaklıklara yakınlık derecelerine göre önem dereceleri belirlenmektedir. Daha sonra karar alternatifleri önem derecelerine göre sıralanmaktadır (Kendirli vd., 2021: 2326).

4. Analiz

Bu çalışmada amaçlanan, 2018-2022 döneminde faaliyet gösteren beş bankanın sürdürülebilirlik performanslarının ölçülmesidir. Çalışmanın bu bölümünde bankaların sürdürülebilirlik performanslarının belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen analizler yer almaktadır.

4.1. Entropi Ağırlıklandırma Yönteminin Uygulanması

Daha öncede ifade edildiği gibi ÇKKV yöntemlerinin uygulanabilmesi için öncelikle Kriter ağırlıklarının belirlenmesi gerekmektedir. Entropi yöntemine ile kriterlerin önem ağırlıklarının belirlenmesi için ilk aşamada oluşturulan karar matrisi Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. 2018 yılına ilişkin entropi karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
A1	780	13367	4900	46	52.7	18.2	13.4	1.6	6.970
A2	934	18338	5210	47	58	18.3	14.8	1.8	12.933
A3	1355	24570	6560	23.1	56	16.5	14.5	1.7	20.472
A4	951	16767	4173	42	51	17	15.7	1.3	12.156
A5	854	17577	4330	44	63	16.1	12.6	1.4	14.665

Karar matrisi oluşturulduktan sonra Eşitlik 4 takip edilerek değerler normalize edilmiş ve bu değerler ile oluşturulan Normalize Edilmiş Karar Matrisi Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. 2018 yılına ilişkin normalize edilmiş karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
A1	0.1600	0.1475	0.1946	0.2276	0.1877	0.2113	0.1887	0.2051	0.1037
A2	0.1916	0.2023	0.2069	0.2325	0.2066	0.2125	0.2084	0.2307	0.1924
A3	0.2780	0.2711	0.2605	0.1142	0.1995	0.1916	0.2042	0.2179	0.3046
A4	0.1951	0.1850	0.1657	0.2078	0.1816	0.1974	0.2211	0.1666	0.1809
A5	0.1752	0.1939	0.1720	0.2177	0.2244	0.1869	0.1774	0.1794	0.2182

Normalizasyon işlemi yapıp normalize edilmiş karar matrisi oluşturulduktan sonra sırasıyla Eşitlik 5, 6 ve 7 takip edilerek kriterlere ilişkin Entropi skorları (E_j), farklılaşma dereceleri (D_j) ve Entropi ağırlıkları (w_j) hesaplanmıştır. 2018 yılına ilişkin bulgular Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. 2018 yılına ilişkin entropi hesaplamaları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
E_j	0.9878	0.9878	0.9915	0.9832	0.9983	0.9992	0.9982	0.9956	0.9667
D_j	0.0122	0.0122	0.0085	0.0168	0.0017	0.0008	0.0018	0.0044	0.0333
w_j	0.1331	0.1328	0.0929	0.1826	0.0189	0.0090	0.0199	0.0483	0.3626

Tablo 4’te görüldüğü üzere kriterlerin önem ağırlıkları birbirlerinden oldukça farklıdır. 2018 yılı için önem ağırlıkları en yüksek üç kriter

sırasıyla; K9 (Kapsam 1 Emisyon), K2 (Toplam Çalışan Sayısı) ve K3 (Toplam ATM Sayısı) dir. Yukarıda 2018 yılı için Entropi ağırlıklarının hesaplanma süreci detaylıca anlatılmıştır. Aynı süreç 2019, 2020, 2021 ve 2022 yılları için takip edilerek bu yıllarda kriterlerin Entropi ağırlıkları hesaplanarak Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. 2019-2022 yıllarına ilişkin entropi ağırlıkları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
2019	0.1046	0.1419	0.0850	0.2553	0.0156	0.0230	0.0454	0.2320	0.0968
2020	0.1110	0.1441	0.0780	0.2426	0.0170	0.0289	0.0067	0.1304	0.2409
2021	0.0777	0.0892	0.0573	0.0507	0.0125	0.0426	0.1669	0.4199	0.0829
2022	0.0701	0.1127	0.0594	0.0516	0.0149	0.0781	0.1246	0.3728	0.1153

Tablo 5 incelendiğinde, kriter ağırlıklarının yıllar içerisinde farklılaştığı görülmektedir. 2019 ve 2020 yıllarında K4 (Çalışan Başına Ortalama Eğitim Süresi) en fazla önem ağırlığına sahip kriterdir. 2021 ve 2022 yıllarında ise en yüksek önem ağırlığına sahip kriter K8 (aktif kârlılığı) olarak değişmektedir. Entropi yöntemi ile kriterlerin önem ağırlıkları hesaplandıktan sonra TOPSIS ve ARAS ÇKKV yöntemleri kullanılarak 2018-2022 döneminde alternatiflerin mukayeseli sürdürülebilirlik performansları analiz edilmektedir.

Değeri olduğu üzere ARAS yönteminde öncelikle Eşitlik 2 kullanılarak hesaplanan optimal değerlerin de yer aldığı karar matrisi oluşturulmaktadır. Oluşturulan karar matrisi Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. 2018 yılına ilişkin karar matrisi

	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Min.
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
OPT. D	1355	24570	6560	47	63	18.3	15.7	1.8	6.970
A1	780	13367	4900	46	52.7	18.2	13.4	1.6	6.970
A2	934	18338	5210	47	58	18.3	14.8	1.8	12.933
A3	1355	24570	6560	23.1	56	16.5	14.5	1.7	20.472
A4	951	16767	4173	42	51	17	15.7	1.3	12.156
A5	854	17577	4330	44	63	16.1	12.6	1.4	14.665

Karar matrisi oluşturulduktan sonra kriter özelliklerine göre Eşitlik 3 ve Eşitlik 4 kullanılarak normalizasyon işlemi yapılmakta normalize karar matrisi oluşturulmaktadır. Normalize Karar Matrisi Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. 2018 yılına ilişkin normalize edilmiş karar matrisi

	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Min.
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
Ağırlıklar	0.1331	0.1328	0.0929	0.1826	0.0189	0.0090	0.0199	0.0483	0.3626
Opt.D	0.2175	0.2133	0.2067	0.1887	0.1833	0.1753	0.1811	0.1875	0.2546
A1	0.1252	0.1160	0.1544	0.1847	0.1533	0.1743	0.1546	0.1667	0.2546
A2	0.1499	0.1592	0.1642	0.1887	0.1688	0.1753	0.1707	0.1875	0.1372
A3	0.2175	0.2133	0.2067	0.0927	0.1629	0.1580	0.1672	0.1771	0.0867
A4	0.1527	0.1456	0.1315	0.1686	0.1484	0.1628	0.1811	0.1354	0.1460
A5	0.1371	0.1526	0.1365	0.1766	0.1833	0.1542	0.1453	0.1458	0.1210

Normalize karar matrisi oluşturulduktan sonra Eşitlik 6 takip edilerek normalize edilen değerler, Entropi yöntemiyle elde edilen kriter ağırlıkları ile çarpılarak ağırlıklı normalize edilmiş karar matrisi oluşturulmaktadır. Oluşturulan bu matris Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. 2018 yılına ilişkin ağırlıklı normalize karar matrisi

	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Mak.	Min.
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
Ağırlıklar	0.1331	0.1328	0.0929	0.1826	0.0189	0.0090	0.0199	0.0483	0.3626
Opt.D	0.0289	0.0283	0.0192	0.0345	0.0035	0.0016	0.0036	0.0090	0.0923
A1	0.0167	0.0154	0.0143	0.0337	0.0029	0.0016	0.0031	0.0080	0.0923
A2	0.0200	0.0211	0.0152	0.0345	0.0032	0.0016	0.0034	0.0090	0.0498
A3	0.0289	0.0283	0.0192	0.0169	0.0031	0.0014	0.0033	0.0085	0.0314
A4	0.0203	0.0193	0.0122	0.0308	0.0028	0.0015	0.0036	0.0065	0.0529
A5	0.0182	0.0203	0.0127	0.0323	0.0035	0.0014	0.0029	0.0070	0.0439

Ağırlıklı normalize edilmiş karar matrisi oluşturulduktan sonra Eşitlik 7 ve 8 takip edilerek alternatiflerin optimal değerleri (S_i) ve fayda dereceleri (K_i) hesaplanmaktadır. 2018 yılına ilişkin alternatiflerin optimal değerleri ve fayda dereceleri Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. 2018 yılına ilişkin S_i ve K_i değerleri

	S_i	K_i
S_i	0.22093	0.18803
K_i	1.00000	0.85110

Tablo 9'da 2018 yılına ilişkin S_i ve K_i değerleri yer almaktadır. Yukarıda yer alan ARAS yöntemi aşamaları 2019, 2020, 2021 ve 2022 yılları içinde tekrarlanmış ve K_i değerleri hesaplanarak Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10. 2018-2022 dönemi alternatiflere ilişkin K_i değerleri

	A1	A2	A3	A4	A5
2018	0.85110	0.71405	0.63914	0.67887	0.64313
2019	0.757637	0.821299	0.786161	0.753307	0.666921
2020	0.765087	0.834571	0.722249	0.780605	0.676065
2021	0.867375	0.905385	0.858887	0.49444	0.82661
2022	0.86582133	0.822791	0.869093	0.579714	0.849986

ARAS yönteminin son aşamasında alternatifler K_i değerlerine göre sıralanmakta ve en yüksek değere sahip alternatif en yüksek performansa sahip kabul edilmektedir.

Tablo 11. ARAS yöntemine göre 2018-2022 döneminde bankaların performans sıralamaları

Yıl	Sıralama	Yıl	Sıralama
2018	1. AKBANK	2021	1. GARANTİ BANKASI
	2. GARANTİ BANKASI		2. AKBANK
	3. VAKIFBANK		3. İŞ BANKASI
	4. YAPI VE KREDİ BANKASI		4. YAPI VE KREDİ BANKASI
	5. İŞ BANKASI		5. VAKIFBANK
2019	1. GARANTİ BANKASI	2022	1. İŞ BANKASI
	2. İŞ BANKASI		2. AKBANK
	3. AKBANK		3. YAPI VE KREDİ BANKASI
	4. VAKIFBANK		4. GARANTİ BANKASI
	5. YAPI VE KREDİ BANKASI		5. VAKIFBANK
2020	1. GARANTİ BANKASI		
	2. VAKIFBANK		
	3. AKBANK		
	4. İŞ BANKASI		
	5. YAPI VE KREDİ BANKASI		

Tablo 11'de ARAS yöntemine göre 2018-2022 yılları arasında Türkiye'de faaliyet gösteren beş bankanın görece sürdürülebilirlik performanslarına ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Bu sonuçlara göre; 2018

yılında en yüksek performansa sahip banka Akbank'tır. Akbank'ı sırasıyla; Garanti Bankası, Vakıfbank, Yapı ve Kredi Bankası ve İş Bankası takip etmektedir.

2019 yılında Garanti Bankası sürdürülebilirlik performansını yükselterek ilk sırayı almıştır. Garanti Bankasını sırasıyla; İş Bankası, Akbank, Vakıfbank, Yapı ve Kredi Bankası takip etmiştir. Bir önceki yılda beş banka arasında son sırayı alan İş Bankası'nın ikinci sıraya yükselmesi de dikkat edilmesi gereken bir husustur.

2020 yılında da Garanti Bankası sıralamasını koruyarak en yüksek performans gösteren banka olmuştur. Garanti Bankası'nı sırasıyla; Vakıfbank, Akbank, İş Bankası ve Yapı ve Kredi Bankası takip etmiştir. Ayrıca 2018-2020 yılları arasında Vakıfbank'ın sürdürülebilir performansını artırarak her yıl bir üst sıraya yerleştiği görülmektedir.

Garanti Bankası 2021 yılında da konumunu muhafaza ederek ilk sırada yer almıştır. Garanti Bankası'nı sırasıyla; Akbank, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Vakıfbank takip etmişlerdir. 2022 yılına geldiğinde ise İş Bankası bir önceki yıla göre iki basamak yükselerek ilk sıraya yerleşmiştir. İş Bankasını sırasıyla; Akbank, Yapı ve Kredi Bankası, Garanti Bankası ve Vakıfbank takip etmişlerdir.

ARAS yöntemine ilişkin analiz bulguları birlikte değerlendirildiğinde 2022 yılı sıralamasındaki konumuna rağmen 2018-2022 döneminde en başarılı sürdürülebilirlik performansının Garanti Bankası tarafından sergilendiği söylenebilir. Ancak bu başarıyı gösteren bankanın 2022 yılındaki sıralaması dikkat çekmektedir.

4.2. TOPSIS Yönteminin Uygulanması

TOPSIS yönteminde daha öncede ifade edildiği gibi ilk olarak karar matrisi oluşturulmaktadır. Oluşturulan karar matrisi Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 12. 2018 yılına ilişkin karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
A1	780	13367	4900	46	52.7	18.2	13.4	1.6	6.970
A2	934	18338	5210	47	58	18.3	14.8	1.8	12.933
A3	1355	24570	6560	23.1	56	16.5	14.5	1.7	20.472
A4	951	16767	4173	42	51	17	15.7	1.3	12.156
A5	854	17577	4330	44	63	16.1	12.6	1.4	14.665

Karar matrisi oluşturulduktan sonra Eşitlik 1 takip edilerek normalizasyon işlemi yapılmaktadır. Yapılan bu işlemde sonra normalize edilmiş karar matrisi oluşturulmaktadır.

Tablo 13. 2018 yılına ilişkin normalize edilmiş karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
A1	0.3506	0.3234	0.4292	0.4972	0.4186	0.4720	0.4208	0.4555	0.2207
A2	0.4198	0.4436	0.4563	0.5080	0.4607	0.4746	0.4648	0.5124	0.4094
A3	0.6090	0.5944	0.5746	0.2497	0.4448	0.4279	0.4553	0.4839	0.6481
A4	0.4274	0.4056	0.3655	0.4540	0.4051	0.4409	0.4930	0.3701	0.3848
A5	0.3838	0.4252	0.3793	0.4756	0.5005	0.4176	0.3957	0.3985	0.4643
Ağırlık	0.1331	0.1328	0.0929	0.1826	0.0189	0.0090	0.0199	0.0483	0.3626

Normalizasyon işlemi yapıldıktan sonra Eşitlik 2 takip edilerek ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulmaktadır.

Tablo 14. 2018 yılına ilişkin ağırlıklı normalize edilmiş karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
A1	0.0466	0.0429	0.0399	0.0908	0.0079	0.0042	0.0084	0.0220	0.0800
A2	0.0559	0.0589	0.0424	0.0928	0.0087	0.0043	0.0092	0.0247	0.1485
A3	0.0810	0.0789	0.0534	0.0456	0.0084	0.0038	0.0091	0.0234	0.2350
A4	0.0569	0.0539	0.0339	0.0829	0.0077	0.0040	0.0098	0.0179	0.1396
A5	0.0511	0.0565	0.0352	0.0868	0.0095	0.0038	0.0079	0.0192	0.1684

Ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulduktan sonra Eşitlik 3 ve 4 takip edilerek ideal pozitif ve negatif çözüm (m-) değerleri hesaplanmaktadır. İdeal çözüm değerleri Tablo 15'te yer almaktadır.

Tablo 15. 2018 yılına ilişkin ideal çözüm değerleri

	İdeal Çöz. Değ.	0.0810	0.0789	0.0534	0.0928	0.0095	0.0043	0.0098	0.0247	0.0800
Negatif Çöz. Değ.	0.0466	0.0429	0.0339	0.0456	0.0077	0.0038	0.0079	0.0179	0.2350	

İdeal ve negatif çözüm kümesi oluşturulduktan sonra sırasıyla Eşitlik 5 ve Eşitlik 6 takip edilerek ideal çözüm değerine ve negatif çözüm değerine uzaklıklar (S_i^+ ve S_i^-) hesaplanmaktadır. Sonrasında Eşitlik 7 takip edilerek alternatiflerin skorları (C_i^*) hesaplanmaktadır. 2018 yılına ilişkin alternatiflerin ideal çözüme göreceli yakınlıkları Tablo 16'da yer almaktadır.

Tablo 16. 2018 yılı ideal çözüm yakınlıkları

	S_i^+	S_i^-	C_i^*
A1	0.0517	0.1616	0.7575
A2	0.0764	0.1009	0.5689
A3	0.1620	0.0537	0.2490
A4	0.0727	0.1036	0.5877
A5	0.0980	0.0797	0.4486

2018 yılına ilişkin TOPSIS analiz süreci yukarıda yer alan aşamalar takip edilerek detaylıca açıklanmıştır. Aynı işlemler; 2019, 2020, 2021 ve 2022 yılları içinde uygulanarak 2018-2022 dönemine ilişkin C_i^* değerleri Tablo 17'de sunulmuştur.

Tablo 17: 2018-2022 dönemi c_i^* değerleri

	2018	2019	2020	2021	2022
A1	0.7575	0.4919	0.5383	0.7065	0.8092
A2	0.5689	0.6108	0.6066	0.8220	0.7580
A3	0.2490	0.4480	0.3302	0.4523	0.7466
A4	0.5877	0.5552	0.6815	0.2317	0.1776
A5	0.4486	0.3030	0.3674	0.4221	0.7685

Tablo 17'de TOPSIS yöntemi ile yapılan analizlere ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Bu sonuçlar doğrultusunda 2018-2022 döneminde bankaların sürdürülebilirlik performans sıralamaları Tablo 18'de sunulmuştur.

Tablo 18. TOPSIS yöntemine göre 2018-2022 döneminde bankaların performans sıralamaları

Yıl	Sıralama	Yıl	Sıralama
2018	1. AKBANK	2021	1. GARANTİ BANKASI
	2. VAKIFBANK		2. AKBANK
	3. GARANTİ BANKASI		3. İŞ BANKASI
	4. YAPI VE KREDİ BANKASI		4. YAPI VE KREDİ BANKASI
	5. İŞ BANKASI		5. VAKIFBANK
2019	1. GARANTİ BANKASI	2022	1. AKBANK
	2. VAKIFBANK		2. YAPI VE KREDİ BANKASI
	3. AKBANK		3. GARANTİ BANKASI
	4. İŞ BANKASI		4. İŞ BANKASI
	5. YAPI VE KREDİ BANKASI		5. VAKIFBANK
2020	1. VAKIFBANK	2020	1. VAKIFBANK
	2. GARANTİ BANKASI		2. GARANTİ BANKASI
	3. AKBANK		3. AKBANK
	4. YAPI VE KREDİ BANKASI		4. YAPI VE KREDİ BANKASI
	5. İŞ BANKASI		5. İŞ BANKASI

Tablo 18'de TOPSIS yöntemine göre 2018-2022 yılları arasında Türkiye'de faaliyet gösteren beş bankanın göreceli sürdürülebilirlik performanslarına ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Bu sonuçlara göre; 2018 yılında en yüksek performansa sahip banka Akbank'tır. Akbank'ı sırasıyla; Vakıfbank, Garanti bankası, Yapı ve Kredi Bankası ve İş Bankası takip etmektedir.

2019 yılında Garanti Bankası sürdürülebilirlik performansını yükselterek ilk sırayı almıştır. Garanti Bankasını sırasıyla; Vakıfbank, Akbank, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası takip etmektedir. 2020 yılında da Garanti Bankası yerini Vakıfbank'a kaptırarak ikinci sıraya düşmüştür. Bu bankaları sırasıyla; Akbank, Yapı ve Kredi Bankası ve İş Bankası takip etmiştir. Garanti Bankası 2021 yılında da tekrar birinci sıraya yükselmiştir. Garanti Bankası'nı sırasıyla; Akbank, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Vakıfbank takip etmiştir. 2022 yılına geldiğinde ise Akbank bir önceki yıla göre bir basamak yukarı çıkarak ilk sıraya yerleşmiştir. Akbank'ı sırasıyla; Yapı ve Kredi Bankası, Garanti Bankası ve Vakıfbank takip etmiştir.

ARAS yöntemine ilişkin analiz bulguları birlikte değerlendirildiğinde 2022 yılı sıralamasındaki konumuna rağmen 2018-2022 döneminde en başarılı sürdürülebilirlik performansının Garanti Bankası tarafından sergilendiği söylenebilir. Ancak bu başarıyı gösteren bankanın 2022 yılındaki sıralaması dikkat çekmektedir.

ARAS ve TOPSIS yöntemleri ile yapılan analizler sonucunda ilgili bankaların sürdürülebilirlik performans sıralamaları Tablo 19'da sunulmuştur.

Tablo 19. ARAS ve TOPSIS yöntemi sonuçlarının karşılaştırılması

Yıl	TOPSIS Yöntemine Göre Performans Sıralaması	Yıl	ARAS Yöntemine Göre Performans Sıralaması
2018	1- AKBANK	2018	1- AKBANK
	2- VAKIFBANK		2- GARANTİ BANKASI
	3- GARANTİ BANKASI		3- VAKIFBANK
	4- YAPI VE KREDİ BANKASI		4- YAPI VE KREDİ BANKASI
	5- İŞ BANKASI		5- İŞ BANKASI
2019	1- GARANTİ BANKASI	2019	1- GARANTİ BANKASI
	2- VAKIFBANK		2- İŞ BANKASI
	3- AKBANK		3- AKBANK
	4- İŞ BANKASI		4- VAKIFBANK
	5- YAPI VE KREDİ BANKASI		5- YAPI VE KREDİ BANKASI
2020	1- VAKIFBANK	2020	1- GARANTİ BANKASI
	2- GARANTİ BANKASI		2- VAKIFBANK
	3- AKBANK		3- AKBANK
	4- YAPI VE KREDİ BANKASI		4- İŞ BANKASI
	5- İŞ BANKASI		5- YAPI VE KREDİ BANKASI

	1- GARANTİ BANKASI		1- GARANTİ BANKASI
	2- AKBANK		2- AKBANK
2021	3- İŞ BANKASI	2021	3- İŞ BANKASI
	4- YAPI VE KREDİ BANKASI		4- YAPI VE KREDİ BANKASI
	5- VAKIFBANK		5- VAKIFBANK
	1- AKBANK		1- İŞ BANKASI
	2- YAPI VE KREDİ BANKASI		2- AKBANK
2022	3- GARANTİ BANKASI	2022	3- YAPI VE KREDİ BANKASI
	4- İŞ BANKASI		4- GARANTİ BANKASI
	5- VAKIFBANK		5- VAKIFBANK

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada; Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren beş mevduat bankasının 2018-2022 dönemindeki sürdürülebilirlik performansları sosyal, çevresel ve ekonomik göstergeler doğrultusunda araştırılmıştır. Öncelikle kriterlerin önem ağırlıkları Entropi yöntemi ile hesaplanmış Mütakiben ARAS ve TOPSIS yöntemleri kullanılarak ilgili dönemde bankaların sürdürülebilirlik performansları analiz edilmiştir.

Entropi yöntemi bulgularına göre, kriterlerin önem ağırlıkları zaman içerisinde değişmektedir. Örneğin 2018 yılında, kapsam 1 en yüksek önem ağırlığına sahip kriter iken sermaye yeterliliği en düşük önem ağırlığına sahip kriterdir. 2019 yılında çalışan başına ortalama eğitim süresi, 2020 yılında kapsam 1, 2021, 2022 yıllarında ise aktif kârlılığı en yüksek önem ağırlığına sahip kriter olmuştur.

ARAS ve TOPSIS yöntemleri ile yapılan analizler neticesinde elde edilen bankaların sürdürülebilirlik performans sıralamaları Tablo 2'de karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Analiz sonuçları incelendiğinde, her iki yönteme ilişkin ortak sonuçlar bulunmakla birlikte farklı sıralamaların oluşabileceği görülmektedir. Bu farklılaşma analizin tek bir yöntem yerine iki farklı yöntem doğrultusunda yapılmasının doğruluğunu da ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda her iki yöntem ile ulaşılan ortak sonuçların yorumlanmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.

2018 yılı için sürdürülebilirlik performansı en yüksek banka Akbank olmuştur. Yapı ve Kredi Bankası dördüncü ve İş Bankası ise son sırada yer almaktadır. 2019 yılında ise Garanti Bankası sürdürülebilirlik performansını yükselterek ilk sıraya yerleşmiştir. Akbank ise önceki yıldaki performansının gerisinde kalarak üçüncü sıraya düşmüştür. Yapı ve Kredi Bankası ise bir önceki yıldaki sıralamasını devam ettirerek son sırada yer almıştır. 2020 yılı sonuçları da Akbank'ın önceki yıldaki performansını devam ettirerek üçüncü sırada kaldığını göstermektedir.

2021 yılı için her iki yöntemde de aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre en yüksek sürdürülebilir performans Garanti Bankası tarafından sergilenmiştir. Garanti Bankası'nı sırasıyla Akbank, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası ve Vakıfbank takip etmiştir. Bu sonuçlar, Yapı ve Kredi Bankası'nın sürdürülebilirlik performansındaki nispi artışı da göstermektedir. 2022 yılı sonuçlarına göre ise Vakıfbank 2021 yılındaki sıralamasını sürdürerek beş banka arasında son sırada yer almıştır.

Bu bilgiler ışığında ilgili dönemde sürdürülebilirlik performansı açısından ortalama başarı da en iyi performansın Garanti Bankası tarafından sergilendiği söylenebilir. Bu sonuçlar ışığında düşük performans sergileyen bankalara; sosyal, çevresel ve ekonomik temelde sürdürülebilirlik faaliyetlerini artırmaları tavsiye edilmektedir. İlerleyen çalışmalarda, kamu, özel ve yabancı bankalar arasında karşılaştırmalı bir şekilde sürdürülebilirlik performansının araştırılması önerilebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veriler, Bahri Ozan Yaman tarafından toplanmıştır. Analiz ve literatür taraması Hakan Yıldırım tarafından gerçekleştirilmiştir. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akbank A.Ş., Sürdürülebilirlik Raporu (2018). 11 Mart 2023 tarihinde <https://www.akbankinvestorrelations.com/tr/surdurulebilirlik/yil-liste/Surdurulebilirlik-Raporlari/323/0/0> adresinden erişilmiştir.
- Akbank A.Ş., Faaliyet Raporu (2019-2022). <https://www.akbankinvestorrelations.com/tr/yayinlar/yil-liste/Faaliyet-raporlari/317/0/0> adresinden 10 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Aras, G., Tezcan, N. ve Kutlu Furtuna, Ö. (2016). Geleneksel bankacılık ve katılım bankacılığında kurumsal sürdürülebilirlik performansının topsis yöntemiyle karşılaştırılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 27(81), 58-81.
- Aras, G., Tezcan, N. ve Furtuna Kutlu, Ö. (2018). Çok boyutlu kurumsal sürdürülebilirlik yaklaşımı ile Türk bankacılık sektörünün değerlemesi: kamu - özel banka farklılaşması. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 47-62.
- Dadelo, S., Turskis, Z., Zavadskas, E. & Dadeliene, R. (2012). multiple criteria assessments of elite security personal on the basis of aras and expert methods. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 46(4), 65-88.
- Demirelli, E. (2010). TOPSIS çok kriterli karar verme sistemi: Türkiye'deki kamu bankaları üzerine bir uygulama. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 101-112.
- Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) (1987). Ortak Geleceğimiz, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> adresinden 10 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ecer, F. (2016). ARAS yöntemi kullanılarak kurumsal kaynak planlaması yazılımı seçimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 89- 98.
- Ecer, F. (2019). Özel sermayeli bankaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesine yönelik çok kriterli bir yaklaşım: entropi-ARAS bütünlük modeli. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(2), 365-390. DOI: 10.17153/oguiibf.470336
- Eş, A. ve Kamacı, T. B. (2020). Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının EDAS ve ARAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 807-831. DOI: 10.11616/basbed.v20i58861.809533
- İş Bankası A.Ş., Sürdürülebilirlik Raporu (2018). <https://www.isbank.com.tr/bankamizi-taniyin/raporlarimiz> adresinden 12 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- İş Bankası A.Ş., Faaliyet Raporu (2019-2022). <https://www.isbank.com.tr/bankamizi-taniyin/finansal-bilgiler> adresinden 12 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kendirli, S., Çıtak, F. ve İşleyen, A. (2021). Finansal performansın topsis yöntemi ile belirlenmesi: BIST elektrik gaz ve buhar şirketlerinde uygulanması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(4), 2321-2334.
- Khan, Md.H., Islam, M. A., Fatima, J. K. ve Ahmed, K. (2011). Corporate sustainability reporting of major commercial banks in line with gri: Bangladesh evidence. *Social Responsibility Journal*, 7(3), 347-352.
- Koç, S. ve Vatanserver, K. (2013). Fuzzy performance evaluation with ahp and topsis methods: evidence from Turkish banking sector after the global financial crisis. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 6(11), 53-74.
- Korzeb, Z. ve Samaniego-Medina, R. (2019). Sustainability performance: a comparative analysis in the polish banking sector. *Sustainability*, 11(3),

- 653-668. <https://doi.org/10.3390/su11030653>
- Metin, İ. (2020). Türkiye'deki firmaların uluslararasılaşmasında en çok kullanılan modellerin topsis yöntemi ile belirlenmesi. *Turkish Studies - Economy*, 15(4), 2255-2269.
- Ömürbek, V., Aksoy, E. ve Akçakanat, Ö. (2017), Bankaların sürdürülebilirlik performanslarının aras, moosra ve copras yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(19), 14-32.
- Özçelik F. ve Öztürk B. (2014). evaluation of banks' sustainability performance in Turkey with grey relational analysis. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 63, 189-210.
- Özkan, T. (2020). Türk bankacılık sektöründe finansal performans ölçmede topsis yönteminin kullanımı: katılım bankaları üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, (113), 47-64. DOI: 10.33203/mfy.566714
- Perçin, S. ve Sönmez, Ö. (2018). Bütünleşik entropi ağırlık ve topsis yöntemleri kullanılarak Türk sigorta şirketlerinin performansının ölçülmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 18. EYİ Özel Sayısı, 565-582. DOI: 10.18092/ulikidince.347924
- Rebai, S., Azaiez, M. ve Saidane, D. (2012). Sustainable performance evaluation of banks using a multi-attribute utility model: an application to french banks. *Procedia Economics and Finance*, 2 (2012), 363-372. DOI:10.1016/S2212-5671(12)00098-6
- Sobhani, F. A., Zainuddin, Y. ve Amran, A. (2011). Religion as an emerging institutional factor behind sustainability disclosure practices in Bangladesh: the case of an Islamic bank. *World Journal of Social Sciences*, 1(1), 69-85.
- Şendurur, U. ve Temelli, F. (2018). Türkiye'de faaliyet gösteren geleneksel bankalar ve katılım bankalarının sürdürülebilirlik açısından karşılaştırılması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(2), 330-346. DOI: 10.31460/mbdd.344785
- Türkiye Garanti A.Ş., Entegre Faaliyet Raporu (2018-2022). <https://www.garantibbvainvestorrelations.com/tr/kutuphane/faaliyet-raporlari/Entegre-Faaliyet-Raporlari/666/0/0> adresinden 14 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Vakıflar Bankası A.Ş., Sürdürülebilirlik Raporu (2018). <https://www.vakifbank.com.tr/surdurulebilirlik-raporlari.aspx?pageID=1254> adresinden 13 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Vakıflar Bankası A.Ş., Entegre Faaliyet Raporu (2019-2022). <https://www.vakifbank.com.tr/faaliyet-raporlari.aspx?pageID=2532> adresinden 13 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Faaliyet Raporu (2019-2022). https://www.yapikrediinvestorrelations.com/tr/finansal-bilgiler/finansal-bilgiler-yil-dokuman-liste/Faaliyet-Raporlar%C4%B1/298/0/0#Menu_2019 adresinden 10 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Sürdürülebilirlik Raporu (2018). <https://www.yapikredi.com.tr/yapi-kredi-hakkinda/surdurulebilirlik/raporlar-ve-oduller/surdurulebilirlik-raporlari> adresinden 10 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Zhang, H., Gu, C. L., Gu, L.W. ve Zhang, Y. (2011). the evaluation of tourism destination competitiveness by topsis & information entropy - a case in the yangtze river delta of China. *Tourism Management*, 32, 443-451.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruuiibfdergisi>

Firmalarda nakit kâr payı dağıtım tutarını etkileyen mikro faktörler: BİST sınai endeks firmaları üzerine bir çalışma*

Micro factors affecting cash dividend distribution amount in firms: an analysis on the companies in the BIST industrial index

Metin Seyhan^{a**}, Ramazan Akbulut^b

^a Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi, Şırnak Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, Şırnak, Türkiye, mseyhan@sirnak.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1722-1104

^b Prof. Dr., Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye, r.akbulut@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5275-4152

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 24 Mart 2023

Kabul: 26 Nisan 2023

Anahtar kelimeler:

Nakit Kâr Payı Politikası,

BİST Sınai Endeksi,

Panel Veri Analizi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 24 March 2023

Accepted: 26 April 2023

Keywords:

Cash Dividend Policy,

BIST Industry Index,

Panel Data Analysis

Article type:

Research article

ÖZET

Bu çalışmanın amacı BİST Sınai Endeksi'ne kayıtlı firmalarının nakit kâr payı dağıtım politikalarına etki eden mikro faktörleri ve bu faktörlerin etki gücünü tespit etmektir. Çalışmanın bağımlı değişkeni net nakit kâr payı dağıtım tutarıdır. Modelin bağımsız değişkenleri aktif kârlılık oranı, hisse başına kâr, Tobin Q Oranı, piyasa değeri/defter değeri, büyüklük, likidite oranı, cari oran, finansal kaldıraç, yabancı kaynak vade yapısı, uzun vadeli finansal kaldıraç, kısa vadeli finansal kaldıraç, beta, halka açıklık oranı, firmanın faiz oranı, varlık yapısı, vergi kalkanı, finansal başarısızlık oranı, sahiplik yoğunlaşması, net satışlar, vergi ve nakit dönüşüm süresidir. Bu çalışmada 2010-2020 yılları arasında BİST Sınai Endeksi'nde düzenli yer alan ve istikrarlı kâr payı dağıtan firmalardan elde edilen veriler panel veri regresyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre aktif kârlılık oranı, yabancı kaynak vade yapısı oranı ve vergi değişkenleri nakit kâr payı dağıtım tutarını pozitif yönde etkilerken Tobin Q oranı, likidite oranı ve firmanın faiz oranı değişkenleri bağımlı değişkeni negatif yönde etkilemektedir. Aktif kârlılık oranı nakit kâr payı dağıtım tutarını en çok etkileyen faktör olarak ön plana çıkmaktadır.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the micro factors affecting the cash dividend distribution policies of the companies registered in the BIST Manufacturing Industry Index and the impact power of these factors. The dependent variable of the study is the net cash dividend distribution amount. The independent variables of the model are return on assets ratio, earnings per share, Tobin Q Ratio, market value/book value, size, liquidity ratio, current ratio, financial leverage, foreign resource maturity structure, long financial leverage, short financial leverage, beta, free float ratio, the firm's interest rate, asset structure, tax shield, financial failure rate, concentration of ownership, net sales, tax and cash conversion cycle. In this study, the data obtained from the companies that regularly take place in the BIST Industry Index and distribute stable dividends between the years 2010-2020 were analyzed by panel data regression method. According to the findings, while the return on assets ratio, foreign resource maturity structure ratio and tax variables affect the cash dividend distribution amount positively, the Tobin Q ratio, liquidity ratio and the firm's interest rate variables affect the dependent variable negatively. The return on assets ratio stands out as the factor that most affects the cash dividend distribution amount.

* Çalışma, Metin Seyhan'ın 2023 yılındaki doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: metinseyhan4716@gmail.com

Atıf / Citation: Seyhan, M. ve Akbulut, R. (2023). Firmalarda nakit kâr payı dağıtım tutarını etkileyen mikro faktörler: BİST sınai endeks firmaları üzerine bir çalışma. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 49-61. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1270401>

1. Giriş

Türkiye'nin iktisadi olarak gelişmesinde itici güç olan firmalar, gelişimlerini destekleyecek birçok stratejik amaç belirlemektedir. Firmaların özellikle sürdürülebilir büyüme, yüksek kârlılık ve piyasa değerini maksimize etmek gibi amaçları ön plandadır. Bu amaçların yerine getirilmesi için firmalar finansman, yatırım ve kâr payı dağıtım kararları alırlar. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar göz önüne alındığında firmalarda finansman ve yatırım kararlarında fikir birliğine varılmasına rağmen temettü dağıtım kararlarında büyük ölçüde uzlaşma sağlanamadığı söylenebilir. Kâr payı dağıtımını tüm firmalarda kurumsal finansman süreçlerinin 'birincil bulmacası' olarak görülmektedir. Kârın hissedarlara dağıtılıp dağıtılmayacağı, dağıtılacak ise bunun ne kadarının dağıtılacağı ve dağıtılacak kârın hangi yöntemle dağıtılacağı bu bulmacanın özünü oluşturmaktadır.

Kâr payı; anonim şirkete konulan sermaye payı için dönem sonu dağıtılabilir net dönem kârından veya serbest yedek akçelerden ayrılan ve her ortağa nakden ödenecek paradır (Karayalçın, 1988). Kâr dağıtım politikası ise elde edilen net kârın ne kadarının firmada tutulacağı ne kadarının da dağıtılacağı konusundaki kararların bütünüdür. Firmalar için en ideal olan kâr payı politikası, pay senedi fiyatlarını maksimum yapan, ekonomik büyümeyi ve ortakların servetini artırandır.

Merton Miller ve Franco Modigliani (MM) 1961 yılında yazdıkları 'Kâr Payı Politikası, Büyüme ve Pay Senetlerinin Değerlenmesi' adlı makalede pay senedi değerinin, firmanın temettü ödeme politikasını etkilemediğini savunmuştur. Bu Modigliani ve Miller'ın İlintisizlik Teorisi'nin temelini oluşturur. MM'e göre firma değeri, varlıkların kazanma gücü ya da yatırım politikası tarafından belirlenir. Myron Gordon ve John Lintner Eldeki Kuş Teorisi'nde ise bu görüşe katılmamaktadır. Gordon ve Millere göre kâr payı dağıtım politikası firmanın değerini etkilemektedir. Kâr payı dağıtımını sermaye kazancına göre daha az risk taşıdığından yatırımcılar kâr payı almayı tercih edeceklerdir. Vergi Etkisi Teorisi firmanın temettü ödemesi sermaye kazancına göre daha çok vergilendirildiğinden bu durum hem firma için hem de ortaklar için dezavantajlıdır. Firmanın ödediği vergi, likiditesi ve firma değeri azalmaktadır.

Temettü politikalarını etkileyen birden çok faktör vardır. Firmalar kâr payı dağıtım politikalarını oluştururken bu değişkenlerin birçoğunu göz önünde bulundurmalıdır. Bu faktörler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı olabildiği gibi firmadan firmaya da değişebilmektedir. Ayrıca, firmalar için bu değişkenler zaman içinde de farklılık gösterebilir.

Bu çalışmada, Türkiye'de imalat sanayi sektöründe yer alan öncü firmalar seçilerek, bu firmaların nakit kâr payı dağıtım tutarına hangi değişkenlerin etki ettiği araştırılmıştır. Bunun için Borsa İstanbul'a kayıtlı firmalarının nakit kâr payı dağıtım tutarına etki eden değişkenler literatür taraması sonucu belirlenerek panel veri analizi ile test edilmiştir.

Çalışmanın veri seti, payları Borsa İstanbul'a kote olmuş, 2010-2020 yılları arasında BİST Sınai Endeksi'nde düzenli yer alan, istikrarlı bir şekilde kâr payı dağıtan, kamu hizmeti ve mali sektörde yer almayan 20 imalat sanayi firmasından oluşmaktadır. Firmaların 2008 yılındaki küresel ekonomik krizin olumsuz etkilerinden yeterince uzaklaştığı varsayımından hareketle 2010 yılı başlangıç yılı olarak seçilmiştir. Firmaların net nakit temettü politikalarını oluşturan faktörlere ilişkin veriler, Borsa İstanbul, Kamuyu Aydınlatma Platformu ve Financial Information News Network (FİNNET) Analiz Expert veri tabanından elde edilmiştir. Bu veriler yardımı ile oluşturulan panel veri setine ilişkin istatistiksel modelin test edilmesinde Eviews ve Gauss paket programları kullanılmıştır. Çalışmanın literatürdeki konu ile ilgili yapılmış diğer çalışmalardan farkı, net nakit kâr payı dağıtım

tutarına odaklanması, kâr dağıtım politikasına etki eden 22 mikro faktörün bir arada incelenmesidir.

2. Literatür Taraması

Bu bölümde, firmaların kâr payı dağıtım politikalarını etkileyen değişkenlerin tespit edilmesine yönelik Türkiye'de, gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde yapılan araştırmalar incelenecektir. Bu araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular, analizde yapılacak modellerde kullanılacaktır. Kâr payı dağıtım politikalarını etkileyen mikro faktörlere ilişkin yapılmış olan bazı ampirik çalışmalar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Kâr payı dağıtımını etkileyen faktörlere ilişkin yapılmış olan bazı ampirik çalışmalar

Yazar	Ülke	Dönem	Yöntem	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	Sonuç
Juma'h vd. (2008)	ABD	1994-2003	Panel veri analizi	Nakit ödenen temettü tutarı	Genişleme ve yatırım, kârlılık oranları, firma büyüklüğü, likidite oranları, firma riski ve yatırımçı alguları.	Analiz sonucunda elde edilen bulgularda nakit kâr payı dağıtım kararı için likidite, kârlılık ve firma büyüklüğünün çok önemli değişkenler olduğu belirlenmiştir
Andres vd. (2009)	Almanya	1984-2005	Panel veri analizi	Hisse başına temettü	Hisse başına kazanç, hisse başına nakit akışıdır ve zaman.	Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre Alman firmaları İngiliz firmalarına nispeten nakit akışlarının daha düşük bir kısmını ödüyor.
Adjaoud vd. Ben-Amar (2010)	Kanada	2002-2005	Sabit Etkiler ve Tobit Regresyon yöntemi	Temettü ödemesi	Hisse ve tazminat konuları, kurumsal yönetim politikası, serbest nakit akışı, risk, çapraz liste, yönetim kurulu kompozisyonu (kurumsal yönetim endeksi), gecikmiş temettü ödemesi, finansal kaldıraç oranı, hissedar hakları, kârlılık, firma büyüklüğü ve büyüme fırsatları	Çalışmada hissedar hakları politikası, kurumsal yönetim endeksi, kârlılık, serbest nakit akışı ve firma büyüklüğü ile kâr payı ödemesi arasında pozitif bir ilişki olmasına rağmen büyüme fırsatı, finansal kaldıraç oranı, risk ve çapraz liste arasında negatif ilişki olduğu belirlenmiştir.
Gill vd. (2010)	ABD	2007	En küçük kareler yöntemi	Kâr payı dağıtım oranı	Kârlılık, nakit akışı, kurumlar vergisi, satışların büyüklüğü, piyasa değeri/defter değeri ve firma riski.	Test sonucunda elde edilen bulgulara göre imalat sektöründe kârlılık ile kâr payı dağıtım oranı arasında pozitif ilişki bulunmasına rağmen hizmet sektöründe bu ilişkinin negatif olduğu sonucuna varılmıştır. Nakit akışı, firma riski ve piyasa değeri/defter değeri ile bağımlı değişken arasında anlamlı bir ilişki ortaya konulamamıştır.
Komrattanapanya ve Suntrarak (2014)	Tayland	2006-2010	En küçük kareler yöntemi	Temettü dağıtım oranı	Firma büyüklüğü, firma riski, satışların büyüklüğü, likidite oranı, finansal kaldıraç oranı ve kârlılık.	Analiz sonucunda firma büyüklüğü ile kâr payı dağıtım oranı arasında anlamlı ve pozitif, satışların büyüklüğü, yatırım fırsatları ve finansal kaldıraç oranı arasında ise anlamlı ve negatif bir ilişki ortaya çıkmıştır. Bunun yanında likidite oranı, kârlılık ve firma riski değişkenlerinin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir.
Yıldız vd. (2014)	İstanbul	2003-2010	En küçük kareler yöntemi	Nakit kâr payı dağıtım oranı	Likidite, kârlılık, finansal kaldıraç oranı, serbest nakit akışı, halka açıklık oranı, yatırım fırsatları, vergi yükümlülüğü, büyüme fırsatları, yönetim bağımsızlığı, şirket büyüklüğü ve faaliyet riski.	Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre firmaların nakit kâr payı dağıtım politikaları üzerinde vergi, likidite, kârlılık, firma büyüklüğü ve büyüme fırsatlarının pozitif yönde etkili oldukları görülürken finansal kaldıraç oranının ise negatif yönde etkili olduğu belirlenmiştir.
Almeida vd. (2015)	Portekiz	1997-2011	Çoklu regresyon yöntemi	Hisse başına ödenen temettü tutarı	Yatırım fırsatları, temettü kârlılık endeksi, hisse başına varlık, geçmiş yıl temettü ödemesi, kârlılık, faaliyet gelirleri, borç ve risk seviyesini değerlendiren finansal özerklik, temettü ödeme oranı, temettü getirisi, firma büyüklüğü, fiyat-borsa kapitalizasyonu, hisse başına ciro, temettü verimi, büyüme fırsatları ve hisse başına net kâr.	Analiz sonucunda elde edilen bulgular, daha yüksek düzeyde hisse başına net gelir ve kârlılık gösteren firmaların temettü ödeme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermiştir. Borcu yüksek olan firmaların ise daha az temettü ödeme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir.
Kuzucu (2015)	İstanbul	2006-2013	Panel veri analizi	Temettü dağıtım oranı	Kârlılık, likidite, aile kontrolü, finansal kaldıraç oranı, yabancı mülkiyet, büyüme oranı, piyasa değeri/defter değeri oranı, şirket yaşı, şirket büyüklüğü, fiyat/kazanç oranı ve endüstri	Çalışmanın sonunda temettü ödeme oranı ile finansal kaldıraç oranı, büyüme oranı, aile kontrolü ve kârlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki bulunmaktadır.
Cengiz vd. (2016)	İstanbul	2011-2014	Panel veri analizi	Kâr payı dağıtım oranı	Firma büyüklüğü, aktif kârlılık oranı ve kaldıraç/borçlanma	Yapılan analiz sonucuna göre temettü dağıtım politikasının kazanç yönetimine ait uygulamalar üzerinde istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir sonuca varılamamıştır.
Hung vd. (2018)	Vietnam	2006-2017	En küçük kareler yöntemi	Temettü dağıtım oranı	Finansal kaldıraç oranı, kârlılık, büyüme fırsatları ve firma büyüklüğü	Yapılan analiz sonucunda büyüme fırsatları ile kâr payı ödeme oranı arasında anlamlı ve negatif; kârlılık değişkeni ile bağımsız değişken arasında anlamlı ve pozitif ilişki olduğu belirlenmiştir.
Barros vd. (2020)	Fransa, Hollanda ve Belçika	2000-2017	Panel veri analizi	Ödeme ve getiri, nakit temettü ve temettü getirisi	Halka açıklık oranı, firma büyüklüğü, vergi öncesi kazanç, finansal kaldıraç, arazi, tesis ve ekipman, likidite, stok devir hızı, piyasa değeri/defter değeri oranı, gelirin büyüme oranı, özsermaye kârlılığı ve vergi öncesi kazancın büyüme oranı.	Bulgular, verginin, temettü dağıtımına ya da dağıtmama kararını etkilediğini ortaya koymuştur. Ancak verginin politikamın istikrarı ve ödenen tutar üzerindeki etkili olduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Ayrıca daha yüksek halka açıklık oranının, müşteri hipotezi ile tutarlı olarak temettü ödeme olasılığını arttırdığı belirlenmiştir.
Paramita (2020)	Endonezya	2015-2018	Çoklu doğrusal regresyon yöntemi	Kâr payı dağıtım oranı	Serbest nakit akışı, kârlılık, likidite ve finansal kaldıraç	Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre serbest nakit akışı, likidite ve finansal kaldıraç değişkenleri ile temettü politikası arasında anlamlı bir ilişki ortaya konulamamıştır.
Ali (2022)	G-12 ülkeleri	2015-2020	Logit regresyon analizi	Temettü ihmalleri, temettü azalışı, temettü artışı ve temettü değişmemesi	Aktif kârlılık oranı, kazançlardaki değişim, kazanç tahminlerindeki büyüme oranı, varlık devir hızı, finansal kaldıraç, firma büyüklüğü, likidite, piyasa değeri/defter değeri oranı, firmanın bulunduğu ülke ve firmanın faaliyette bulunduğu sektör.	Çalışma, COVID-19 döneminin nispeten daha fazla temettü indirime ve temettü ihmaline tanık olduğunu göstermektedir. Çalışmada, firma yöneticilerinin gelecekteki kazançlar hakkında kötü haberlerin sinyalini vermekten kaçınmak için temettüleri azaltma veya ihmal etme konusunda özellikle isteksiz olduklarının gözlemlendiği belirtilmiştir.
Ben Salah ve Ben Amar (2022)	Fransa	2008-2018	En küçük kareler yöntemi	Kâr payı dağıtım oranı	Kurumsal sosyal sorumluluk, çevre boyutu, sosyal boyut, kurumsal yönetim boyutu, ekonomik boyut, firma büyüklüğü, finansal kaldıraç, özsermaye kârlılığı, likidite, satışların büyüklüğü, firma riski, nakit akışları ve kazanç yönetimi	Analiz sonucunda ekonomik, sosyal ve kurumsal yönetim boyutu değişkenleri firmayı daha fazla temettü ödemeye yönlendiren önemli faktörler oldukları belirlenmiştir.

3. Metodoloji

Araştırmanın temel amacı, mikro faktörlerin firmaların net nakit temettü tutarı üzerinde etkili olup olmadığının ve varsa etki yönünün ve kuvvetinin belirlenmesidir. Bağımlı değişken olan net nakit temettü tutarının; aktif kârlılık oranı, hisse başına kâr, Tobin Q Oranı, piyasa değeri/defter değeri, büyüklük, likidite oranı, cari oran, finansal kaldıraç, yabancı kaynak vade yapısı, uzun vadeli finansal kaldıraç, kısa vadeli finansal kaldıraç, beta, halka açıklık oranı, firmanın faiz oranı, varlık yapısı, vergi kalkanı, finansal başarısızlık oranı, sahiplik yoğunlaşması, net satışlar, vergi ve nakit dönüşüm süresi gibi mikro faktörler ile ilişkisi araştırılmıştır. Bu bağlamda hem firma yöneticileri için hem de yatırımcılar için mikro faktörlerin net nakit temettü üzerindeki etkilerinin yönü ve gücünün tahmin edilmesi gerekir. Bu sayede firmalar daha doğru kâr payı dağıtım politikaları oluşturabilecekken yatırımcılar da bu değişkenleri göz önünde bulundurarak rasyonel yatırım kararları verebileceklerdir. Araştırmada, net nakit temettü tutarı ile mikro faktörler arasındaki ilişkiler 2010-2020 dönemi arasında incelenmiştir. Çalışmanın bulgularının kriz etkilerinden arındırılmak istenmesi nedeniyle çalışmanın başlangıç dönemi 2010 yılı olarak belirlenmiştir. Araştırmanın son yılının 2020 olmasının nedeni, veri setinde yer alan firmalardan ADEL, AKCNS ve ALCAR'ın 2021 yılında net nakit temettü dağıtmamış olmasıdır. Bu kapsamda analize dahil edilen 20 imalat firması Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan İmalat Firmaları

Sıra	Kod	Firma Adı
1	ADEL	Adel Kalemcilik Ticaret ve Sanayi A.Ş.
2	AEFES	Anadolu Efes Biraçılık ve Malt Sanayi A.Ş.
3	AKCNS	Akçansa Çimento Sanayi ve Tic. A.Ş.
4	AKSA	Aksa Akrilik Kimya Sanayi A.Ş.
5	ALCAR	Alarko Carrier Sanayi ve Tic. A.Ş.
6	ALKIM	Alkim Alkali Kimya A.Ş.
7	AYGAZ	Aygaz A.Ş.
8	CCOLA	Coco-Cola İçecek A.Ş.
9	EGEEN	Ege Endüstri ve Ticaret A.Ş.
10	ERBOS	Erbosan Erciyas Boru Sanayi ve Tic. A.Ş.
11	EREGL	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları
12	FMIZP	Federal Mogul İzmit Piston ve Pim Ürtm A.Ş.
13	FROTO	Ford Otomotiv Sanayi A.Ş.
14	GENTS	Gentaş Dekoratif Yüzeyler Sanayi ve Tic. A.Ş.
15	NUHCM	Nuh Çimento Sanayi A.Ş.
16	OTKAR	Otokar Otomotiv ve Savunma Sanayi A.Ş.
17	PETUN	Pınar Entegre Et ve Un Sanayii A.Ş.
18	PNSUT	Pınar Süt Mamülleri Sanayi A.Ş.
19	SARKY	Sarkuysan Elektrolitik Bakır San. ve Tic. A.Ş.
20	TOASO	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.

Çalışma, pay senetleri Borsa İstanbul'a kote olan, sürekli olarak BİST Sınai Endeksi'nde yer alan ve verilerine düzenli olarak ulaşılabilen, imalat sektöründe yıllar içinde istikrarlı bir şekilde net nakit temettü dağıtan firmalardan oluşmaktadır. Çalışmada firmaların net nakit temettü tutarı ile mikro faktörler arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın bağımlı değişkeni net nakit temettü tutarıdır. Bağımsız değişkenler ise

teorik çerçevede ve literatürde yer alan çalışmalar incelenerek oluşturulan mikro faktörlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin hesaplanış şekli Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Değişkenler ve hesaplama yöntemleri

Değişkenler	Hesaplama Yöntemi	Notasyon
Nakit Temettü Miktarı	Net Nakit Temettü Toplamı (Log)	LNTEM
Kârlılık	Aktif Kârlılık Oranı (ROA) = Net Kâr / Toplam Varlıklar	ROA
	Hisse Başına Kâr = Net kâr/Hisse Senedi Sayısı	HBK
Piyasa Değeri	Tobin Q Oranı = Piyasa Değeri / Yerine Koyma Maliyeti	TQ
	Yatırım Fırsatı= PD/DD Oranı	PDDD
Büyüklik	Büyüklik = Toplam Varlıkların Doğal Logaritması	BUY
	Likidite Oranı = (Dönen Varlıklar-Stoklar) / Kısa Vadeli Borçlar	LKDT
	Cari Oran = Dönen Varlıklar Toplamı / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	CO
	Borçluluk Oranı = Toplam Yabancı Kaynaklar / Toplam Varlıklar	FIKD
Finansal Kaldıraç Oranı	Yabancı Kaynaklar Vade Yapısı Oranı = KVKYK / Toplam Borçlar	YKVV
	Uzun Vadeli Fin. Kal. = Uzun Vadeli Borçlar / Toplam Varlıklar	UFIKD
Beta	Kısa Vadeli Fin. Kal. = Kısa Vadeli Borçlar / Toplam Varlıklar	KFIKD
	Pazar Getirisi ve Hisse senedi Getirisi Kovaryansı / Pazar Getirisinin Varyansı	BETA
Sahiplik Yapısı	Halka Açıklık Oranı = İşlem Gören Hisse Senedi Sayısı / Toplam Hisse Senedi Sayısı	HAO
Firmanın Faiz oranı	Finansman Giderleri / Faiz oranının Tüm Borçlar Toplamı	FO
Maddi Varlık Yapısı	Sabit Varlıklar / Toplam Varlıklar	VY
Borç Dışı Vergi Kalkanı	Amortisman Gideri / Toplam Varlıklar	VK
Finansal Başarısızlık Oranı	Altman Z Skoru	ZSKOR
	Sahiplik Yoğunlaşması	En büyük İki Ortağın Toplam Sermeye Payı Oranı (%)
Net Satışlar	Brüt Satışlar – (Ürün İadeleri + Hasarlı veya Eksik Mallar + İndirimler) (Log)	LNSAT
	Brüt Satışlar – (Ürün İadeleri + Hasarlı veya Eksik Mallar + İndirimler (% Değişim))	SAT
Vergi	Toplam Yıllık Vergi (% Değişim)	VER
Nakit Dönüşüm Süresi	Kısa Vade Alacak / Net Satışlar - Ticari Borç / Satışların Maliyeti + Stoklar / Satışların Maliyeti (% Değişim)	NDS

3.1. Araştırma Modeli

Çalışmada, firmaların kâr payı dağıtımına etki eden mikro faktörler arasında ilişkinin belirlenmesi için bir model oluşturulmuştur. BİST Sınai Endeksi'nde listelenen firmaların net nakit kâr payı dağıtım politikalarını etkileyen mikro faktörlerin analizi için aşağıdaki panel regresyon modeli oluşturulmuştur. Oluşturulan regresyon modeli ile bağımsız değişkenlerin net nakit kâr payı dağıtım tutarı üzerindeki etkisinin ölçülmesi hedeflenmektedir.

$$LNTEM_{it} = \beta_{0it} + \beta_1 ROA_{it} + \beta_2 HBK_{it} + \beta_3 TQ_{it} + \beta_4 PDDD_{it} + \beta_5 BUY_{it} + \beta_6 LKDT_{it} + \beta_7 CO_{it} + \beta_8 FIKD_{it} + \beta_9 YKVV_{it} + \beta_{10} UFIKD_{it} + \beta_{11} KFIKD_{it} + \beta_{12} BETA_{it} + \beta_{13} HAO_{it} + \beta_{14} FO_{it} + \beta_{15} VY_{it} + \beta_{16} VK_{it} + \beta_{17} ZKOR_{it} + \beta_{18} SY_{it} + \beta_{19} LNSAT_{it} + \beta_{20} SAT_{it} + \beta_{21} VER_{it} + \beta_{22} NDS_{it} + \epsilon_{it}$$

3.2. Araştırma Yöntemi

Çalışmada veriler panel veri analizi ile araştırılmış olup varsayımlar doğrultusunda ilk olarak Spearman korelasyon testi ve varyans ayrıştırma faktörü (VIF) ile bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığı araştırılmıştır. İçsellik testinde, modelde yer alan bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyonu incelenmiştir. Daha sonra Breusch-Pagan (1980) (Lagrange Multiplier-LM) ve Pesaran (2004) (Crosssection Dependence-CD) testleri ile paneli oluşturan yatay kesitler arasındaki bağımlılık, panel ve değişken bazında incelenmiştir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Homogeneity testi ile değişkenlerin katsayılarının yatay kesitler arasındaki değişkenliği araştırılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008) delta ve düzeltilmiş delta (Delta adj.) testleri ile serilerdeki homojenlik ve heterojenlik durumuna bakılmıştır. Serilerdeki durağanlıkta yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Bai ve Ng (2004) PANIC ikinci nesil birim kök testi kullanılmıştır. Aynı şekilde serilerdeki durağanlıkta yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan homojen seriler Levin, Lin ve Chu (2002) LLC birinci nesil birim kök testi ve heterojen seriler Im, Pesaran ve Shin (2003) IPS birinci nesil birim kök testi ile analiz edilmiştir. F testi, Breuch-Pagan LM (1980) ve Honda (1985) testleri modelin hangi yöntem kullanılarak tahmin edileceği belirlenmiştir. Modelde hata terim varyansının tüm gözlemler için aynı olmama durumunu ifade eden değişen varyans, Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity LM ile incelenirken, hata terimlerinin birbirini izleyen değerleri arasında anlamlı ilişki olması durumunu gösteren otokorelasyon için ise Baltagi ve Li (1991) ve Born ve Bretuing (2016) LM testi kullanılmıştır. Model tahmini ise Driscoll ve Kraay (1998) tarafından geliştirilen panel standart hataları düzelten, White Period Yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

3.3. Bulgular

Çalışmanın bu kısmında net nakit temettü tutarını etkileyen mikro faktörler arasındaki ilişkileri incelemek üzere yapılan analizlere ilişkin bulgular yer almaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri

	LNTEM	BETA	BUY	CO	FIKD	HAO	HBK	NDS	ROA
Ortalama	7.728	0.831	4.89E	2.564	43.289	30.390	3.753	-0.151	11.064
Medyan	7.671	0.848	1.28E	1.744	39.22	27.000	1.169	-0.028	8.892
Maksimum	9.741	1.569	6.15E	17.635	94.452	100.000	110.323	8.129	71.899
Minimum	6.121	0.195	23.359	0.978	5.431	11.000	0.000	-26.512	-4.099
Std. Sap.	0.728	0.277	9.46E	2.229	19.402	16.435	11.583	2.184	10.139
Çarpıklık	0.279	0.084	3.431	3.172	0.418	1.682	6.802	-9.465	2.618
Basıklık	2.497	2.393	16.332	16.337	2.416	6.545	53.671	110.459	12.367
Jarque-Bera	5.182	3.631	2.181	199.8	9.540	219.015	252.40	109.9	105.754
Olasılık	0.074*	0.162	0.000	0.000***	0.008***	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Gözlem	220	220	220	220	220	220	220	220	220

	SY	TQ	VY	VER	YKVV	SAT	VER	FO
Ortalama	59.369	1.860	44.066	2.950	70.468	16.753	0.890	4.662
Medyan	66.760	1.416	46.282	2.822	72.661	13.582	0.139	0.183
Maksimum	86.760	25.118	78.596	6.238	99.390	116.565	71.027	546.288
Minimum	7.910	0.547	7.901	0.000	24.846	-25.500	-0.964	-3.088
Std. Sap.	22.145	2.0479	19.890	1.303	15.897	18.732	5.030	42.825
Çarpıklık	-0.995	7.627	-0.160	0.152	-0.723	1.733	12.511	11.186
Basıklık	2.823	79.481	1.677	2.483	3.266	9.196	173.513	131.841
Jarque-Bera	36.618	557.17	16.983	3.299	19.847	462.136	272.7	156.5
Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.192	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Gözlem	220	220	220	220	220	220	220	220

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 4'te yer alan bağımlı değişkenin ortalama sonucu incelendiğinde, 2010-2020 yılları arasında firmaların kâr payı dağıtımının göstergesi konumundaki net nakit temettü ortalama değerinin %7,72 olması firmaların her yıl düzenli olarak yaklaşık %8 oranında nakit kâr payı dağıttığını göstermektedir. Mikro değişkenlerin içinde ortalama değeri en yüksek olan YKVV'nin %70,46 olması; firmaların toplam borçlar içinde kısa vadeli yabancı kaynak oranının yüksek olduğunu ve yeteri kadar uzun vadeli yabancı kaynak kullanmadığını göstermektedir. En düşük ortalamaya sahip NDS değişkeninin %-0.15 olması firmaların hammaddeyi alıp alacaklarını tahsil edinceye kadar geçen sürenin kısa olduğunu göstermektedir. Diğer değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri incelendiğinde, BETA değişkeninin $0 < \beta < 1$ aralığında 0,83 olması firmaların finansal varlıklarının düşük sistematiğe riskte sahip olduğu ve beklenen getirilerinin düşük yatırımlar olduğunu ve BUY'da firmaların toplam varlıklarının ortalaması 489 milyar lira olması firmaların nakit kâr payı ödemesi için yeterli likiditeye sahip olduğunu göstermektedir. CO'da firmaların toplam borçlar içindeki dönen varlık toplamının ortalamasının 2.56 olması firmaların net çalışma sermayesinin pozitif olduğunu ve ihtiyaçtan fazla dönen varlıklarının olduğunu belirtmektedir. FIKD değişkeninin 43,28 olması firmaların toplam varlıkların yarısına yakınının yabancı kaynaklarla finanse edildiği ve firmaların borçlarını ödeyememe riskinin bulunmadığını ve HAO değişkeninin %30,39 olması firmaların toplam pay senetlerinin yaklaşık üçte birinin borsada işlem gördüğünü göstermektedir. HBK değişkeninin 3,75 olması firmaların güçlü olduğunu, ellerinde yeni yatırımlar yapmak ve temettü dağıtmak için yeterli nakit bulunduğunu ve ROA değişkeninin 11,06 olması firmaların varlıklarının kârlılığın oluşmasında başarılı olduğunu göstermektedir. SY değişkeninin %59,36 olması firmaların en büyük iki ortağının sermaye payı, toplam sermayenin yarısından fazlasını oluşturduğunu ve TQ değişkeninin 1,86 olması firmaların varlıklarının etkin yönetildiğini, kârlı yatırım fırsatı ve büyüme potansiyelleri olduğu görülmektedir. VY değişkeninin %44,6 olması firmaların toplam varlıklarının yarısına yakınının sabit varlıklardan meydana geldiğini ve VK değişkeninin %2,95 olması firmaların yeterli düzeyde duran varlıklara sahip olduğunu göstermektedir. SAT değişkeninin %16,75 olması firmaların net satışlarının artış eğiliminde

olduğunu ve VER değişkeninin %0,89 olması firmaların yıllar itibarıyla ödediği vergi tutarının artış eğiliminde olduğu görülmektedir. FO değişkeninin 4,66 olması firmaların faiz oranı tüm borçlar toplamının içinde finansman giderlerinin düşük paya sahip olduğunu göstermektedir. Değişkenlerin standart sapmaya ait tanımlayıcı istatistik sonuçları incelendiğinde, faiz oranı (FO) değişkeninin 42,82 ile en yüksek değere sahip olduğu görülmektedir. Faktörlerin çarpıklığa ait tanımlayıcı istatistik sonuçları incelendiğinde, negatif değerlere sahip olan NDS (-9,46), VY (-0,16) ve YKVY (-0,72) değişkenlerinin sola çarpık, pozitif değere sahip olan LNTEM, BETA, BUY, CO, FIKD, HAO, HBK, ROA, SY, TQ, SAT, VER, FO ve VK faktörlerin sağa çarpık olduğu görülmektedir.

Değişkenlerin ortalama, medyan, çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılıma uyum sağlamamaktadır. Jargue-Bera istatistikleri ve olasılık değerleri incelendiğinde, CO, FIKD, HAO, HBK, NDS, ROA, SY, TQ, VY, YKVY değişkenlerinin yüksek istatistik değere ve 0.05'ten düşük olasılık değerlerine sahip oldukları, BETA, BUY, VK değişkenlerinin ise düşük istatistik değere ve 0.05'ten yüksek olasılık değerlerine sahip olduğu görülmektedir. Bundan dolayı değişkenlerin bazıları normal dağılıma uyum sağlarken bazıları ise normal dağılıma uyum sağlamamaktadır.

Faktörlerin basıklığa ait tanımlayıcı istatistik sonuçları incelendiğinde, tüm değişkenler pozitif değerlere sahip olduğundan sivri dağılıma sahip olduğu söylenebilir.

Çoklu doğrusal bağlantı, panel veri analizinde modelde yer alan bağımsız değişkenler arasında gözükten güçlü ilişkilerdir. Analizde çoklu doğrusal sorunun çıkması istenilen bir durum değildir (Gujarati, 2004). Başka bir ifadeyle çoklu doğrusal bağlantı sorunu bağımsız değişkenler arasında ortaya çıkan yüksek korelasyondur. Spearman korelasyon analizi için farklı çalışmalarda farklı kritik değerler kullanılabilir (Albayrak, 2005). Bu çalışmada kritik değer $-0.90 < p < 0.90$ 'dır. Çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açabilecek kritik değerlerin üzerinde değer alan değişkenler analizden çıkarılmıştır. Bu çalışmada VIF testi için kritik değerimiz $p > 10$ ve $p < -10$ 'dır. Dolayısıyla 10'dan yüksek ve -10'dan düşük değerlere sahip faktörlerin bir arada kullanılmamasına dikkat edilmiştir. Faktörlerin Spearman korelasyon analiz sonuçları Tablo 5'te VIF değerleri Tablo 6'da yer almaktadır.

Faktörler arasında kritik değeri aşan yatırım fırsatı (PDDD), likidite oranı (LKDT) uzun vadeli finansal kaldıraç (UFIKD), kısa vadeli finansal kaldıraç (KFIKD), finansal başarısızlık oranı (ZSKOR) ve net satışların logaritması (LNSAT) olan değişkenler çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açtığı için analiz kapsamından çıkarılmışlardır. Çalışmada kullanılan değişkenler arasında en yüksek korelasyon katsayısı finansal kaldıraç (FİKD) ve büyüklük (BUY) arasında olup bu değer 0,55 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 5. Faktörlerin Spearman korelasyon analiz sonuçları

	BETA	BUY	CO	FIKD	HAO	HBK	NDS	ROA	SY	TQ	VY	VK	YKVY	SAT	VER	FO
BETA	1.000 ----- -----															
BUY	[0.115] 1.720 (0.086)	1.000 ----- -----														
CO	[0.165] (2.480)	[-0.589] (-10.782)	1.000 ----- -----													
FIKD	[0.084] 1.259 (0.209)	[0.554] 9.848 (0.000)	[-0.689] -14.064 (0.000)	1.000 ----- -----												
HAO	[-0.037] -0.552 (0.580)	[0.059] 0.874 (0.3829)	[-0.153] -2.291 (0.022)	[0.195] 2.949 (0.003)	1.000 ----- -----											
HBK	[0.137] 2.047 (0.041)	[-0.099] -1.477 (0.1411)	[0.095] 1.421 (0.156)	[0.086] 1.287 (0.199)	[-0.155] -2.329 (0.020)	1.000 ----- -----										
NDS	[-0.148] -2.211 (0.028)	[-0.179] -2.691 (0.007)	[0.117] 1.749 (0.081)	[-0.098] -1.464 (0.144)	[0.041] 0.610 (0.542)	[0.058] 0.864 (0.388)	1.000 ----- -----									
ROA	[0.050] 0.749 (0.454)	[-0.345] -5.438 (0.000)	[0.388] 6.220 (0.000)	[-0.401] -6.472 (0.000)	[-0.2468] -3.762 (0.000)	[0.544] 9.574 (0.000)	[0.049] 0.731 (0.465)	1.000 ----- -----								
SY	[0.145] 2.164 (0.031)	[0.088] 1.306 (0.192)	[-0.076] -1.132 (0.258)	[-0.005] -0.078 (0.937)	[-0.636] -12.17 (0.000)	[0.251] 3.830 (0.000)	[-0.123] -1.837 (0.067)	[0.210] 3.182 (0.001)	1.000 ----- -----							
TQ	[0.223] 3.388 (0.000)	[-0.054] -0.809 (0.418)	[0.117] 1.743 (0.082)	[0.101] 1.509 (0.132)	[-0.471] -7.896 (0.000)	[0.412] 6.687 (0.000)	[-0.061] -0.908 (0.364)	[0.427] 6.978 (0.000)	[0.442] 7.290 (0.000)	1.000 ----- -----						
VY	[-0.174] -2.624 (0.009)	[0.501] 8.547 (0.000)	[-0.409] -6.627 (0.000)	[-0.090] -1.342 (0.180)	[-0.026] -0.386 (0.699)	[-0.363] -5.765 (0.000)	[-0.147] -2.195 (0.029)	[-0.221] -3.350 (0.001)	[-0.013] -0.201 (0.840)	[-0.230] -3.502 (0.000)	1.000 ----- -----					
VK	[0.087] 1.296 (0.196)	[0.398] 6.409 (0.0009)	[-0.276] -4.244 (0.000)	[0.205] 3.103 (0.002)	[-0.445] -7.349 (0.000)	[-0.2029] -3.057 (0.002)	[-0.195] -2.948 (0.003)	[-0.116] -1.735 (0.084)	[0.202] 3.056 (0.002)	[0.319] 4.985 (0.000)	[0.429] 7.018 (0.000)	1.000 ----- -----				
YKVY	[-0.1579] -2.357 (0.019)	[-0.653] -12.74 (0.000)	[0.171] 2.576 (0.010)	[-0.252] -3.848 (0.000)	[0.107] 1.593 (0.112)	[0.089] 1.330 (0.184)	[0.160] 2.401 (0.017)	[0.270] 4.144 (0.000)	[-0.044] -0.650 (0.515)	[-0.034] -0.509 (0.611)	[-0.543] -9.569 (0.000)	[-0.432] -7.073 (0.000)	1.000 ----- -----			
SAT	[0.071] 1.064 (0.288)	[-0.012] -0.183 (0.854)	[0.026] 0.394 (0.693)	[0.084] 1.251 (0.212)	[0.064] 0.954 (0.340)	[0.186] 2.802 (0.005)	[-0.080] -1.193 (0.234)	[0.238] 3.622 (0.000)	[-0.010] -0.154 (0.877)	[0.070] 1.037 (0.300)	[-0.154] -2.304 (0.022)	[-0.048] -0.722 (0.470)	[0.046] 0.686 (0.492)	1.000 ----- -----		
VER	[0.167] 2.511 (0.012)	[-0.013] -0.202 (0.839)	[0.079] 1.174 (0.241)	[0.028] 0.427 (0.669)	[0.079] 1.173 (0.242)	[0.067] 1.005 (0.316)	[-0.015] -0.227 (0.820)	[0.069] 1.032 (0.302)	[-0.067] -0.993 (0.321)	[-0.038] -0.561 (0.574)	[-0.118] -1.755 (0.080)	[-0.064] -0.957 (0.339)	[0.024] 0.363 (0.716)	[0.275] 4.237 (0.000)	1.000 ----- -----	
FO	[-0.132] -1.967 (0.050)	[-0.063] -0.932 (0.352)	[-0.064] -0.952 (0.341)	[-0.000] -0.008 (0.993)	[0.314] 4.897 (0.000)	[0.132] 1.977 (0.049)	[-0.002] -0.038 (0.969)	[0.027] 0.400 (0.689)	[-0.297] -4.604 (0.000)	[-0.191] -2.877 (0.004)	[-0.009] -0.137 (0.891)	[-0.183] -2.761 (0.006)	[0.153] 2.287 (0.023)	[0.103] 1.538 (0.125)	[0.072] 1.068 (0.286)	1.000 ----- -----

[ ] Korelasyon değerlerini, ( ) Olasılık değerlerini gösterir.

Tablo 6. Faktörlerin varyans şişirme faktör (VIF) değerleri

Değişken	Varyans Katsayısı	Merkezi Olmayan VIF	Merkezi VIF
BETA	0.003956	12.94511	1.295093
BUY	0.001483	528.1890	3.456343
CO	0.000200	9.830768	4.221194
FIKD	2.66E-06	25.44920	4.241187
HAO	2.62E-06	13.31347	3.002008
HBK	2.78E-06	1.750133	1.583188
NDS	5.20E-05	1.056899	1.051805
ROA	7.23E-06	6.921403	3.151294
SY	1.31E-06	22.37724	2.722346
TQ	9.93E-05	3.228295	1.765383
VY	2.85E-06	28.33588	4.777914
VK	0.000291	12.86693	2.093237
YKVY	2.39E-06	53.06042	2.558547
SAT	8.44E-07	2.263991	1.255313
VER	1.01E-05	1.115974	1.081934
FO	1.44E-07	1.133167	1.119831
C	0.158978	676.9708	NA

Tablo 5'te yer alan faktörlerin VIF değerleri incelendiğinde, çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlerin hiçbirinin kritik değeri aşmadığı görülmektedir. Bu durum bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığını gösterir. Bu bulgular, korelasyon analizinden elde edilen sonuçları desteklemektedir.

Veri setinde içsellik sorunun olup olmadığı kritik değere bakarak anlaşılır. Kritik değer +0,90 ve -0,90'dır (Tabachnick ve Fidell). Kritik değeri aşan faktörler yüksek korelasyona sahiptir ve içsellik sorunu vardır. Kritik değer altında kalan faktörler düşük korelasyona sahiptir ve içsellik sorunu yoktur. Faktörlerimizin içinde kritik değeri aşan ve içsellik sorununa yol açan bir değer yoktur.

Çalışmada yatay kesit bağımlılığı Pesaran (2004) CD testi ile incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır. Pesaran (2004) CD testi için kritik değer 0.05'tir (Pesaran vd., 2008).

Tablo 7. Faktörlerin değişken bazında yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

Değişken	Pesaran CD		Değişken	Pesaran CD	
	İstat.	Olasılık D.		İstat.	Olasılık D.
	-1.340	0.180	NDS	4.609	0.000***
LNTEM	16.851	0.000***	ROA	-0.200	0.841
BETA	10.598	0.000***	TOBİNQ	13.050	0.000***
BUY	43.145	0.000***	VY	10.449	0.000***
CO	2.313	0.020**	VK	4.286	0.000***
FO	3.785	0.000***	YKVY	-0.723	0.469
FIKD	14.980	0.000***	SAT	12.284	0.000***
HBK	9.136	0.000***	VER	0.750	0.452

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Pesaran (2004) CD testi sonucunda LNTEM, BETA, BUY, FAİZ ORANI, FIKD, HBK, NDS, TOBİNQ, VY, VK, SAT ve CO değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığı içerdiği tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu değişkenlerde durağanlık sınaması için ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. ROA, YKVY ve VER değişkenleri ise yatay kesit bağımlılığı içermemektedir. SY ve HAO değişkenlerine ilişkin verilerin birbirine çok yakın ve aynı değerlere sahip olmasından dolayı benzer matris sorunu (near singular matrix) ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bu değişkenlerin panel regresyon analizine göstermiş oldukları duyarlılıktan dolayı yatay kesit bağımlılığı testine ve analiz sürecinin ilerleyen aşamalarına dahil edilmemiştir.

Çalışmada serilerde homojenlik/heterojenlik durumu Pesaran ve Yamagata (2008) delta ve düzeltilmiş delta (Delta adj.) testleri ile test edilmiştir. Analizde Delta adj. ($\tilde{\Delta}_{adj}$) testi sonuçları yorumlanmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008) Delta adj. testi için kritik değer 0.05'tir (Pesaran ve Yamagata, 2008). Homojenlik/heterojenlik test sonuçları Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Faktörlere ilişkin homojenite testi sonuçları

Değişken	$\tilde{\Delta}$	Olasılık Değeri	$\tilde{\Delta}_{adj}$	Olasılık Değeri
Mikro Model	1043.775	0.000***	-1807.872	[0.000]***
LNTEM	1.667	0.048**	1.954	[0.025]**
BETA	-1.300	0.903	-1.524	[0.936]
BUY	0.748	0.227	0.878	[0.190]
CO	2.253	0.012**	2.642	[0.004]***
FO	2.547	0.005***	2.987	[0.001]***
FIKD	3.313	0.000***	3.885	[0.000]***
HBK	5.420	0.000***	6.356	[0.000]***
NDS	1.455	0.073*	1.706	[0.044]**
ROA	2.791	0.003***	3.273	[0.001]***
TQ	1.489	0.068*	1.746	[0.040]**
VY	1.482	0.069*	1.738	[0.041]**
VK	1.834	0.033**	2.150	[0.016]**
YKVY	0.824	0.205	0.967	[0.167]
SAT	-0.759	0.776	-0.890	[0.813]
VER	0.046	0.482	0.054	[0.479]

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Yapılan analiz sonucuna göre, LNTEM, NDS, TQ, VY, CO, FO, FIKD, HBK ve ROA değişkenleri heterojen özellik göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenlerde durağanlığın test edilmesi için heterojeniteyi dikkate alan birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. BETA, BUY, YKVY, SAT ve VER faktörleri de homojen özellik göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenlerde durağanlığın test edilmesi için homojeniteyi dikkate alan birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir.

Çalışmanın durağanlığın sınaması için yatay kesit bağımlılığı içermeyen heterojen seriler için Im, Pesaran ve Shin (2003) testi ve yatay kesit bağımlılığı içermeyen homojen seriler için Levin, Lin ve Chu (2002) testi kullanılmıştır. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığı içeren serilerde durağanlık sınaması Bai ve Ng (2004) PANIC testi kullanılarak gerçekleştirilecektir. Üç durağanlık testinde de kritik değer olarak 0,05 değeri kabul edilmiştir. Panel birim kök testleri sonucunda çıkan olasılık değerleri kritik değer olan 0,05'ten yüksek ise seriler durağan değildir. PANIC testi sonuçları Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. PANIC birim kök testi sonuçları

Seviye	SABİT		SABİT VE TREND		Seviye	SABİT		SABİT VE TREND	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LNTEM					VK				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.683	0.003***	4.911	0.000***	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.569	0.715	-1.716	0.957
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	64.001	0.009***	83.930	0.000***	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	34.903	0.698	24.645	0.973
BETA					YUZBUYSAY				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	1.1662	0.121	1.467	0.071*	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	3.143	0.000***	2.794	0.002***
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	50.430	0.124	53.122	0.080*	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	68.115	0.003***	64.992	0.007***
BUY					Birinci Fark				
BUY					BETA				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.883	0.811	-1.272	0.898	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	4.637	0.000***	2.642	0.004***
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	32.101	0.808	28.615	0.910	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	81.479	0.000***	63.633	0.010*
CO					BUY				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	0.832	0.202	1.052	0.146	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	3.841	0.000***	1.7724	0.038**
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	47.442	0.195	49.411	0.146	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	74.360	0.000***	55.8531	0.049**
FO					CO				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.264	0.011**	3.164	0.000***	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	1.832	0.033**	3.098	0.001***
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	60.252	0.020**	68.305	0.003***	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	56.393	0.044**	67.716	0.004***
FIKD					FIKD				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-1.121	0.869	0.487	0.313	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.532	0.005***	2.440	0.007***
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	29.968	0.876	44.355	0.293	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	62.652	0.012**	61.826	0.015**
HBK					HBK				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.885	0.812	0.999	0.158	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	1.848	0.032**	1.906	0.028**
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	32.076	0.809	48.936	0.157	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	56.530	0.043**	57.052	0.039**
NDS					TQ				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.077	0.018**	2.403	0.008***	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	3.065	0.001***	2.109	0.017**
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	58.584	0.029**	61.497	0.016**	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	67.419	0.004***	58.871	0.027**
TQ					VY				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	1.185	0.117	1.241	0.107	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	1.945	0.025**	1.908	0.028**
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	50.607	0.121	51.101	0.112	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	57.396	0.036**	57.072	0.039**
VY					VK				
$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	-0.413	0.660	0.376	0.353	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	2.567	0.005***	3.387	0.000***
$P_{\hat{\epsilon}}^c$	36.298	0.637	43.368	0.329	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	62.964	0.011**	70.300	0.002***

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

PANIC testi sonuçlarına göre, LNTEM, FO, NDS ve SAT değişkenlerinin düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir. BETA, BUY, CO, FIKD, HBK, TQ, VY, VK değişkenlerinin olasılık değerleri kritik değerin üzerinde yer aldığı sabit ve sabit+trend'de düzeyde durağan olmadıkları tespit edilmiştir. Bu durumda değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri gözlemlenmiştir.

Yatay kesit bağımlılığı içeren ve homojen özellik gösteren BETA, BUY ve SAT değişkenleri ve yatay kesit bağımlılığı içeren ve heterojen özellik gösteren LNTEM'in ve CO, FO, FIKD, HBK, NDS, TQ, VY, VK değişkenlerinin durağanlık sınaması için ikinci nesil birim kök testi olan Bai ve Ng (2004) PANIC testi kullanılmıştır.

Yatay kesit bağımlılığı içermeyen ve heterojen özellik gösteren ROA değişkeninin durağanlık sınaması için birinci nesil birim kök testi olan Im, Pesaran ve Shin (2003) testi kullanılmıştır. YKVV ve VER değişkenlerinin. Aktif kârlılık oranının (ROA) IPS birim kök testi sonuçları Tablo 10'da gösterilmektedir. Yabancı kaynak vade yapısı (YKVV) ve vergi (VER) LLC birim kök testi sonuçları Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 10. IPS panel birim kök testi sonuçları

Sabit		
Seviye	ROA	
	İstatistik	Olasılık
IPS	-2.40307	0.0081***
Sabit + Trend		
Seviye	ROA	
	İstatistik	Olasılık
IPS	-2.13356	0.0164**

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Birim kök testi sonucu incelendiğinde ROA faktörünün düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11. LLC panel birim kök testi sonuçları

Sabit			
	YKVV		VER
	İstatistik	Olasılık	İstatistik
LLC	-3.77058	0.000***	-12.1488
Sabit + Trend			
Seviye	YKVV		VER
	İstatistik	Olasılık	İstatistik
LLC	-5.63453	0.000***	-10.2885

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

LLC birim kök testi sonuçları incelendiğinde bu değişkenlerin düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Sabit etkiler modelinde tahminleme yapılmadan önce oluşturulan modelde sabit parametrelerdeki farklılaşmanın zaman boyutunda mı, yatay kesit boyutunda mı yoksa hem zaman hem de yatay kesit boyutunda mı olduğuna bakılması gerekir. Sabit etkiler sadece zaman boyutunda ya da sadece yatay kesit boyutunda ise Tek Yönlü Sabit Etkiler Modeli geçerlidir. Ancak sabit etkiler hem zaman boyutunda hem de yatay kesit boyutunda ise İki Yönlü Sabit Etkiler Modeli geçerlidir. Bu çalışmanın veri seti belirli bir dönem ve firma setini kapsadığı için tahminlemede sabit etkiler modeli

esas alınır. Sabit etkiler modeli için F testi, rassal etkiler modeli için Breuch-Pagan LM (1980) ve Honda (1985) testleri sonuçlarına bakılır. Tahmin modeli belirleme test sonuçları Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 12. Tahmin Modeli Belirleme Testi Sonuçları

Test Adı	İstatistik	Olasılık
F-Test		
F-grup_sabit	75.029	0.000***
F-zaman_sabit	12.442	0.000***
F-iki yönlü_sabit	56.152	0.000***
Breusch ve Pagan LM Tst		
LM-grup_rassal	354.033	0.000***
LM-zaman_rassal	1.108	0.292
LM-iki yönlü_rassal	355.141	0.000***
Honda (1985) Test		
Honda-grup_rassal	18.815	0.000***
Honda-zaman_rassal	1.053	0.146
Honda-iki yönlü_rassal	14.049	0.000***

Not: *** işaretleri %1, ** işaretleri %5 ve * işaretleri %10 anlamlılık düzeyini

F testinde kritik değer 0.05'tir. F testinin olasılık değerleri 0,05'ten yüksek çıkarsa havuzlanmış model kullanılması gerekir ve değişkenler birimlere göre farklı değerler almaz. Olasılık değerleri 0,05'ten düşük çıkarsa sabit etkiler modeli kullanılması gerekir ve değişkenler birimlere göre farklı değerler alır. Breuch-Pagan LM (1980) ve Honda (1985) testlerinde bireysel heterojenliğin varlığı test edilmekle birlikte havuzlanmış model ile rassal etkiler modeli arasında tercih yapılmasını sağlamaktadır. Tesadüfî birim etkilerine ait varyansların sıfıra eşit olup olmadığını test etmek için Breuch-Pagan LM (1980) testi kullanılır.

Breuch-Pagan LM (1980) testi için kritik değer 0.05'tir. Breuch-Pagan LM (1980) testinin sonuçları 0,05'ten yüksek çıkarsa havuzlanmış model kullanılması gerekir ve hata terimleri varyanslarının sıfıra eşittir. Olasılık değerleri 0,05'ten düşük çıkarsa rassal etkiler modeli kullanılması gerekir ve hata terimleri varyansları sıfıra eşit değildir. Rassal etkiler modeli ile havuz modeli arasında tercih yapılmasına imkân veren bir diğer test ise Honda (1985) testidir. Bu test Breuch-Pagan LM (1980) testinde varyans bileşenlerinin genellikle pozitif olmasından dolayı iki yönlü olacak şekilde kurulan testlerin tek yönlü olacak şekilde formüle edildiği bir testtir (Baltagi, 2005).

F testi olasılık değerleri hem zaman boyutunda hem de yatay kesit boyutunda sabit etkiler içermektedir. Ayrıca değişkenler birimlere göre farklı değerler almaktadır. Dolayısıyla modelde çift yönlü sabit etkiler modeli ile tahminleme gerçekleştirilmiştir.

Breuch-Pagan LM (1980) testi sonuçlarına göre, değişkenlerin yatay kesit boyutuna ait olasılık değerleri anlamlı, zaman boyutuna ait olasılık değerleri ise anlamsızdır. Zaman boyutunun olasılık değeri kritik değerin üzerindedir ve havuzlanmış model kullanılması gerekmektedir. Ayrıca hata terimleri varyansları da sıfıra eşittir. Bundan dolayı yatay kesit boyutunda sabit etkiler bulunurken zaman boyutunda sabit etkiler bulunmamaktadır.

Honda (1985) testi sonuçlarına değişkenlerin yatay kesit boyutuna ait olasılık değerleri anlamlı, zaman boyutuna ait olasılık değerleri ise anlamsızdır. Yatay kesit boyutunun olasılık değerleri kritik değerden düşük çıktığından rassal etkiler modeli kullanılması gerekmektedir ve hata terimleri varyansları sıfıra eşit olmamaktadır. Zaman boyutunun olasılık değeri kritik değerin üzerinde çıktığından havuzlanmış model kullanılması gerekir ve

hata terimleri varyansları sıfıra eşittir. Bundan dolayı yatay kesit boyutunda sabit etkiler bulunurken zaman boyutunda sabit etkiler yer almamaktadır.

Breusch, Pagan ve Godfrey (1979) LMh testi ile değişen varyans varsayımı incelenmiştir. Bu test, bağımsız değişkenlerin katı dışsal olduğu varsayımının ihlalinde yüksek seviyeden otokorelasyonu test etmek için kullanılır. Breusch, Pagan ve Godfrey (1979) LMh testi için kritik değer 0.05'tir. Breusch, Pagan ve Godfrey (1979) LMh testinin olasılık değerleri 0,05'ten yüksek çıkarsa modelde değişen varyans sorunu yoktur. Değişkenlerin olasılık değerleri 0,05'ten düşük çıkarsa modelde değişen varyans sorunu vardır. Değişen varyans testi sonucunda, modelde değişen varyans sorununun olduğu tespit edilmiştir.

Baltagi ve Li (1991) LMP, Born ve Breitung (2016) LMP testleri ile otokorelasyon varsayımı incelenecektir. Baltagi ve Li (1991) LMP, Born ve Breitung (2016) LMP testleri için kritik değer 0.05'tir. Baltagi ve Li (1991) LMP, Born ve Breitung (2016) LMP testlerinin olasılık değerleri 0,05'ten yüksek çıkarsa modelde otokorelasyon sorunu yoktur. Değişkenlerin olasılık değerleri 0,05'ten düşük çıkarsa modelde otokorelasyon sorunu vardır. Otokorelasyon testi sonucunda, modelde otokorelasyon sorununun olduğu tespit edilmiştir.

3.4. Panel

Çalışmada modeller tahmin edilirken otokorelasyon ve değişen varyans problemlerine sahip olup olmamaları durumlara dikkate alınarak dirençli tahminci kullanılmıştır. Modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının giderilebilmesi için White Period Yöntemi dirençli tahminci olarak kullanılmıştır. Modelin panel veri analizi sonuçları Tablo 13'te gösterilmektedir.

Tablo 13. Modele ilişkin panel veri analizi sonuçları

Bağımlı Değişken		Yöntem		Örneklem
LNTEM		White Period Yöntemi		2010-2020
Açıklayıcı Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
BETA	0.016	0.056	0.287	0.776
BUY	-0.154	0.462	-0.334	0.741
CO	-0.038	0.008	-4.298	0.000***
FO	-0.000	0.000	-2.834	0.010**
FIKD	0.002	0.004	0.607	0.550
HBK	-0.004	0.002	-1.547	0.138
NDS	-0.005	0.003	-1.448	0.163
TQ	-0.022	0.005	-3.863	0.001***
VY	-0.000	0.004	-0.068	0.945
VK	0.004	0.015	0.297	0.769
SAT	-0.000	0.000	-0.700	0.491
ROA	0.025	0.004	6.237	0.000***
YKVY	0.007	0.001	5.044	0.000***
VER	0.001	0.000	1.925	0.069*
C	6.982	0.100	69.301	0.000

Ağırlaştırılmış İstatistikler			
R ²	0.935	MSE Kök	0.181
Düzeltilmiş R ²	0.917	Ortalama dependent var	7.766
Reg. Stan. Hata	0.204	S.D. dependent var	0.714
Artık kareler toplm.	6.585	Akaike ölçütü	-0.145
Olabilirlik tahmini	57.563	Schwarz kriteri	0.563
F-istatistik	53.979	Hannan-Quinn kriteri	0.141
		F-Olasılık	0.000***

Not: *** işaretli %1, ** işaretli %5 ve * işaretli %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Panel veri analizi sonuçları incelendiğinde, modelin bir bütün olarak anlamlılığını gösteren F-olasılık değeri 0.01'den düşük çıktığından dolayı modelin %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını gösteren F-istatistik değeri 53.979 güven düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bulunan bu değer anlamlılığını gösteren F istatistiğinin p olasılık değeri 0.000 bulunmuştur. Bu sonuç, bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi büyük bir ölçüde açıklamaktadır. Ayrıca modelin istatistiksel olarak da anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Modelin düzeltilmiş R2 değeri 0.917'dir. Bu durum modelde yer alan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan net nakit temettü tutarındaki değişimin %91,7'sini açıkladığı tespit edilmiştir.

Firmanın cari oranı (CO), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan çalışmada, modelinin test sonuçlarına göre olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde (p=0.000) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, CO firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü (-0.038) etkilemektedir. CO'un negatif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile ters yönlü bir ilişkisi olduğunu gösterir. CO'da meydana gelen 1 birimlik artış, nakit kâr payı dağıtım tutarını 0.038 birim azaltmaktadır. Firmalar faaliyetlerinden elde ettiği geliri ortaklarına dağıtmak yerine ilerde yapacağı yatırımlar için içerde tutmayı tercih etmiş olabilir. Vekalet sorunları açısından düşünüldüğünde, yöneticiler oluşabilecek kayıpların tamamından sorumlu tutulmaktadır. Bu sebeple geleceğe ilişkin belirsizlikler arttığında kâr dağıtımına gitmeyebilir.

Firmanın faiz oranı (FO), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan çalışmada, modelinin test sonuçlarına göre, olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde (p=0.000) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, FO firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü (-0.001) etkilemektedir. FO'nun negatif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile ters yönlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. FO'da meydana gelen 1 birim artış nakit kâr payı dağıtım tutarını 0.000615 birim azaltmaktadır. Firmaların borçlanma faiz oranı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı azalmaktadır. Çünkü firmalar yabancı kaynaklardan daha çok borçlandıkça faiz giderleri artmaktadır. Bundan dolayı yatırımcılara daha az tutarda nakit kâr payı dağıtmış olabilir.

Firmanın piyasa değerini gösteren Tobin Q Oranı (TQ), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan çalışmada, modelinin test sonuçlarına göre, olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde (p=0.001) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, TQ firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü (-0.022) etkilemektedir. TQ'nun negatif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile ters yönlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. TQ'da meydana gelen 1 birimlik artış nakit kâr payı dağıtım tutarını 0.022 birim azaltmaktadır. Firmaların piyasa değerini gösteren TQ arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı azalmaktadır. Hızlı büyüyen ve Tobin Q oranı 1'den büyük olan firmalar nakit kâr payı dağıtmak yerine potansiyel olarak yüksek büyüme fırsatları olan projelere

yatırım yapmayı tercih etmektedirler. Veri setindeki firmaların Tobin Q oranı 1,86'dır. Bu sonuç firmaların varlıklarını etkin kullandığını ve nakit temettü ödemek yerine yüksek büyüme fırsatları olan projelere yatırım yapmayı tercih etmiş olabileceğini göstermektedir.

Firmanın aktif kârlılık oranı (ROA), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan araştırmada, modelinin test sonuçlarına göre olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde ($p=0.000$) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, ROA firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü (0.025) etkilemektedir. ROA'nın pozitif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile doğru yönlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. ROA'da meydana gelen 1 birim artış nakit kâr payı dağıtım tutarını 0.025 birim artırmaktadır. Diğer koşullar sabitken kârlılığı artan firmalar daha fazla nakit kâr payı dağıtabilmektedir. Ayrıca yatırımcılarda, kârlılığı artan firmaların daha fazla temettü ödeyeceği beklentisi olduğundan firmalar bu beklentileri karşılamak isterler. Yöneticiler de firma hakkında olumlu sinyaller vermek için daha fazla nakit kâr payı dağıtmaktadırlar.

Firmanın yabancı kaynak vade yapısı (YKVY), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan araştırmada, modelinin test sonuçlarına göre olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde ($p=0.000$) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, YKVY, firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü (0.007) etkilemektedir. YKVY'nin nakit kâr payı dağıtımı üzerinde etkisinin pozitif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile doğru yönlü bir ilişkisi olduğunu gösterir. YKVY'de meydana gelen 1 birim artış nakit kâr payı dağıtım tutarını 0.007 birim artırmaktadır. Firmaların toplam borçlar içindeki kısa vadeli yabancı kaynak payı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı artmaktadır. Veri setinde yer alan firmalar, Lintner (1956) tarafından belirtildiği gibi kâr payı dağıtım kararlarını sermaye yapısı kararından ayırmış olabilir. Ayrıca firmalar, nakit kâr payı ödeme tutarını azaltma yerine yeni yatırımlar için fonlar toplamış olabilir. Firmalar genellikle uzun vadeli finansman kaynağı bulamadığında, uzun vadeli finansman kaynağının maliyeti çok yüksek olduğunda ya da risk almayı göze aldığıda kısa vadeli yabancı kaynak kullanır. Kısa vadeli borcun yatırımların finansmanındaki payının artması firmanın finansman politikasının agresifleştiğini göstermektedir. Bu strateji ile firmalar verimini artırarak yüksek kâr elde etmeyi amaçlamaktadır. Firmaların yatırımların finansmanında agresif politikayı izlemiş olabilir. Aldığı riskin karşılığında yüksek gelir elde eden firmalar daha fazla nakit kâr payı dağıtabilir.

Firmanın vergisi (VER), firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını etkilemektedir hipotezi üzerine kurulan araştırmada, modelinin test sonuçlarına göre olasılık değeri %10 anlamlılık düzeyinde ($p=0.069$) anlamlıdır. Araştırma verilerine göre, VER firmaların nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü (0.001) etkilemektedir. VER'in pozitif olması, nakit kâr payı dağıtımı ile doğru yönlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. VER'de meydana gelen %1'lik artış nakit kâr payı dağıtım tutarını %0,1 artırmaktadır. Firmaların ödediği vergi tutarı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı artmaktadır. Bu sonuç, esas faaliyetlerinden elde ettikleri kazancı yüksek tutarda olan firmaların istikrarlı likidite ve nakit akışı sağlamlarının verdiği özgüven ile izah edilebilir. Ayrıca vergi teorisinde olduğu gibi devlet sermaye kazancını teşvik etmek için nakit kâr payı dağıtımından daha fazla vergi alır. Firmalar daha çok nakit kâr dağıttıkça daha fazla vergi öderler. Diğer taraftan Beta (BETA), büyüklük (BUY), finansal kaldıraç (FIKD), hisse başına kâr (HBK), nakit dönüşüm süresi (NDS), maddi varlık yapısı (VY), vergi kalkanı (VK) ve net satışlar (SAT) ile nakit kâr payı dağıtım tutarı arasında incelenen yıllar içerisinde anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

4. Sonuç

Kâr payı; anonim şirkete konulan sermaye payı için dönem sonu dağıtılabilir net dönem kârından veya serbest yedek akçelerden ayrılan ve her ortağa nakden ödenecek paradır (Karayalçın, 1988). Kâr dağıtım politikası, elde edilen net kârın ne kadarının firmada tutulacağı ne kadarının da dağıtılacağı konusundaki kararların bütünüdür (Böyük, 2015). Kâr dağıtım politikası firmanın pay senetlerinin borsada alınıp satılmasını ve yeni hissedarların firmaya katılmasını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu çalışmada, 2010-2020 yılları arasında pay senetleri Borsa İstanbul'a kote olmuş, sürekli olarak BİST Sınai Endeksi'nde yer alan ve verilerine düzenli olarak ulaşılabilen, imalat sektöründe yer alan ve istikrarlı bir şekilde temettü dağıtan firmaların nakit kâr payı dağıtım tutarı belirleyen mikro faktörlerin etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir. Veri setinde kamu hizmeti ve finans sektöründe yer almayan, sadece imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren 20 firmanın toplam 220 gözlemine ait verileri yer almaktadır. BİST Sınai Endeksi'nde faaliyet gösteren firmaların net nakit temettü dağıtım tutarını etkileyen faktörlerin analizi için bir regresyon modeli oluşturulmuştur. Çalışmanın bağımlı değişkeni net nakit kâr payı dağıtım tutarıdır. Modelin bağımsız değişkenleri aktif kârlılık oranı, hisse başına kâr, Tobin Q Oranı, piyasa değeri/defter değeri, büyüklük, likidite oranı, cari oran, finansal kaldıraç, yabancı kaynak vade yapısı, uzun vadeli finansal kaldıraç, kısa vadeli finansal kaldıraç, beta, halka açıklık oranı, firmanın faiz oranı, varlık yapısı, vergi kalkanı, finansal başarısızlık oranı, sahiplik yoğunlaşması, net satışlar, vergi ve nakit dönüşüm süresidir.

Analiz sonucuna göre, firmanın cari oranı nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü etkilemektedir. Bu durum firmaların faaliyetlerinden elde ettiği geliri ortaklarına dağıtmak yerine ilerde yapacağı yatırımlar için içerde tutmayı tercih etmiş olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca yöneticilerin keyfi uygulamalarından dolayı temsil maliyetlerinin yükselmesinden kaynaklanış olabilir. Firmanın faiz oranı nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü etkilemektedir. Firmaların borçlanma faiz oranı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı azalmaktadır. Çünkü firmalar yabancı kaynaklardan daha çok borçlandıkça faiz giderleri artmaktadır. Bundan dolayı yatırımcılara daha az tutarda nakit kâr payı dağıtmak zorunda kalmış olabilir. Firmanın piyasa değerini gösteren Tobin Q oranı nakit kâr payı dağıtım kararlarını negatif yönlü etkilemektedir. Hızlı büyüyen ve Tobin Q oranı 1'den büyük olan firmalar nakit kâr payı dağıtmak yerine potansiyel olarak yüksek büyüme fırsatları olan projelere yatırım yapmayı tercih etmektedirler. Veri setindeki firmaların Tobin Q oranı 1,86'dır. Bu sonuç firmaların varlıklarını etkin kullandığını ve nakit temettü ödemek yerine yüksek büyüme fırsatları olan projelere yatırım yapmayı tercih etmiş olabileceğini göstermektedir. Firmanın aktif kârlılık oranı nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü etkilemektedir. Diğer koşullar sabitken kârlılığı artan firmalar daha fazla nakit kâr payı dağıtabilmektedir. Ayrıca yatırımcılarda, kârlılığı artan firmaların daha fazla temettü ödeyeceği beklentisi olduğundan firmalar bu beklentileri karşılamak isterler. Yöneticiler de firma hakkında olumlu sinyaller vermek için daha fazla nakit kâr payı dağıtmaktadırlar. Firmanın yabancı kaynak vade yapısı nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü etkilemektedir. Firmaların toplam borçlar içindeki kısa vadeli yabancı kaynak payı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı artmaktadır. Veri setinde yer alan firmalar, Lintner (1956) tarafından belirtildiği gibi kâr payı dağıtım kararlarını sermaye yapısı kararlarından ayırmış olabilir. Ayrıca firmalar, nakit kâr payı ödeme tutarını azaltma yerine yeni yatırımlar için fonlar toplamış olabilir. Firmalar genellikle uzun vadeli finansman kaynağı bulamadığında, uzun vadeli finansman kaynağının maliyeti çok yüksek olduğunda ya da risk almayı göze aldığıda kısa vadeli yabancı kaynak kullanır. Kısa vadeli

borcun yatırımların finansmanındaki payının artması firmanın finansman politikasının agresifleştiğini göstermektedir. Bu strateji ile firmalar verimini artırarak yüksek kâr elde etmeyi amaçlamaktadır. Firmaların yatırımların finansmanında agresif politikayı izlemiş olabilir. Aldığı riskin karşılığında yüksek gelir elde eden firmalar daha fazla nakit kâr payı dağıtabilir. Firmanın vergisi nakit kâr payı dağıtım kararlarını pozitif yönlü etkilemektedir. Firmaların ödediği vergi tutarı arttıkça nakit kâr payı dağıtım tutarı artmaktadır. Bu sonuç, esas faaliyetlerinden elde ettikleri kazancı yüksek tutarda olan firmaların istikrarlı likidite ve nakit akışı sağlamalarının verdiği özgüven ile izah edilebilir. Ayrıca vergi teorisinde olduğu gibi devlet sermaye kazancını teşvik etmek için nakit kâr payı dağıtımından daha fazla vergi alır. Firmalar daha çok nakit kâr dağıttıkça daha fazla vergi ödemektedirler.

Çalışmanın literatürdeki konu ile ilgili yapılmış diğer çalışmalardan farkı, net nakit kâr payı dağıtım tutarına odaklanması, kâr dağıtım politikasına etki eden 22 tane mikro faktörün bir arada incelenmesidir. Bu çalışma, net nakit kâr payı dağıtım tutarına etki eden diğer mikro faktörlerin analize dahil edilmesi, farklı dönemlerin ve endekslerin incelenmesi, farklı ekonometrik yöntemlerin kullanılması, gelişmiş ve gelişmekte olan diğer ülkelerin endeksleri ile kıyaslama yapılması ile ilerde yapılacak çalışmalarda geliştirilebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç yazarlar tarafından ortak olarak yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adjaoud, F. ve Ben-Amar, W. (2010). Corporate governance and dividend policy: shareholders' protection or expropriation? *Journal Of Business Finance & Accounting*, 37(5-6), 648-667.
- Ali, H. (2022). Corporate dividend policy in the time of COVID-19: evidence from the G-12 countries. *Finance Research Letters*, 46.
- Almeida, L. A. G., Teixeira Pereira, E. ve Oliveira Tavares, F. (2015). Determinants of dividend policy: Evidence from Portugal. *Review of Business Management*, 17(54), 701-719.
- Albayrak, A. S. (2005). Çoklu doğrusal bağlantı halinde en küçük kareler tekniğinin alternatif yanlı tahmin teknikleriyle bir uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 105-126.
- Andres, C., Betzer, A., Goergen, M. ve Renneboog, L. (2009). Dividend policy of German firms. A panel data analysis of partial adjustment models. *Journal of Empirical Finance*, 16(2), 175-187.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72 (4), 1127-1177.
- Baltagi, B. H., Bratberg, E. ve Holmås, T. H. (2005). A panel data study of

- physicians' labor supply: the case of Norway. *Health Economics*, 14(10), 1035-1045.
- Baltagi, B. ve Li, Q. (1991). A joint test for serial correlation and random individual effects. *Statistics and Probability Letters*, 11, 277-280.
- Barros, V., Verga Matos, P. ve Miranda Sarmiento, J. (2020). What firms' characteristics drive the dividend policy? a mixed-method study on the euronext stock exchange. *Journal of Business Research*, 115, 365-377.
- Ben Salah, O. ve Ben Amar, A. (2022). Does corporate social responsibility affect dividend policy? empirical evidence in the French context. *Journal of Global Responsibility*, 13(3), 268-289.
- Born, B. ve Breitung, J. (2016). Testing for serial correlation in fixed-effects panel data models. *Econometric Reviews*, 35(7), 1290-1316.
- Bölük, Ş. (2015). *Anonim şirketlerde kâr dağıtımı*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Okan Üniversitesi.
- Breusch, T. ve Pagan, A. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47, 1287-1294.
- Cengiz, S., Dilsiz, M. Ş. ve Aslanoğlu, S. (2016). Kâr dağıtım politikasının kazanç yönetimi uygulamaları üzerindeki etkisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 70, 39-54.
- Gill, A., Biger, N. ve Tibrewala, R. (2010). Determinants of dividend payout ratios: evidence from united states. *The Open Business Journal*, 3(1), 8-14.
- Gujarati, D.N. (2004). *Basic econometrics*. The Companies.
- Honda, Y. (1985). Testing the error components model with non-normal disturbances. *Review of Economic Studies*, 52, 681-690.
- Hung, D. N., Ha, N. V. ve Binh, D. T. (2018). Factors influencing the dividend policy of Vietnamese enterprises. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 10(2), 16-29.
- Im, K., Pesaran, H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Juma'h, A. H., Juan, S., Carlos, R. ve Olivares Pacheco, J. (2008). The financial factors influencing cash dividend policy: A sample of U.S. manufacturing companies. *Inter Metro Business Journal*, 4(2), 23-43.
- Komrattanapanya, P. ve Suntrarak, P. (2014). Factors influencing dividend payout in Thailand: a tobit regression analysis. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 3(2), 255-268.
- Karayalçın, Y. (1988). *Muhasebe hukuku*. Ankara: Bankacılık ve Ticaret Hukuku Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kuzucu, N. (2015). Determinants of dividend policy: a panel data analysis for Turkish listed firms. *International Journal of Business and Management*, 10(11), 149.
- Levin, A., Lin, C. ve Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Paramita, R. W. D. (2020). Determinants of dividend policy. *Jurnal Ilmu Manajemen Advantage*, 4(1), 1-5.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Tabachnick, B. G. ve L. S. Fidell (2001). *Using multivariate statistics*. Needham Heights, MA, Allyn ve Bacon.
- Yıldız, B. (2014). Firmalarda temettü politikalarını etkileyen unsurlar: BİST sanayi işletmeleri üzerine bir panel veri uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(10), 185-206.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Ulusal güvenlik karar problemlerinde karşıtsal risk analizi: Doğu Akdeniz problemi örnek modelleme*

Adversarial risk analysis in national security decision problems: a hypothetical case of Eastern Mediterranean conflict

Gülşah Bozcu^a, Esmâ Nur Çinicioğlu^{b**}

^a Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, gulsah.bozcu@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2894-6036

^b Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, esmanurc@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4465-495X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 04 Şubat 2023

Kabul: 23 Mart 2023

Anahtar kelimeler:

Karşıtsal Risk Analizi,
Etki Diyagramları,
Doğu Akdeniz Problemi,
Savunma-Saldırı Modeli

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 04 February 2023

Accepted: 23 March 2023

Keywords:

Adversarial Risk Analysis,
Influence Diagrams,
Eastern Mediterranean Conflict,
Defense-Attack Problem

Article type:

Research article

ÖZET

Karşıtsal risk analizi (KRA) akıllı rakipleri barındıran problemlerde karar vericiye sağladığı, rakibin karar verme sürecini ve düşünme sistematüğünü analiz etme, rakibin atması muhtemel adımları öngörme ve bu doğrultuda beklenen faydasını maksimize edecek karar seçeneğini belirleme gibi özellikleri ile stratejik karar problemlerine başarılı bir şekilde uygulanabilecek etkin bir modelleme yöntemidir. KRA'nın, klasik oyun teorisinin aksine ortak bilgi varsayımını benimsememesi ve rakip tarafın karar ve faydaları için öznal bir olasılık dağılımı kullanması, KRA ile modellenen problemlerin gerçekçi bir şekilde çözümüne imkân tanımaktadır. Milli güvenliği ilgilendiren stratejik karar problemlerinde sistematik bir bakış açısı ve değerlendirme imkânı sağlayan analitik modellerin kullanılması önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türkiye'nin Doğu Akdeniz problemi ele alınmış ve konu çerçevesinde oluşturulan hipotetik bir örneğin KRA ile modellemesi ve çözümü yapılmıştır. Oluşturulan model, hem rakip tarafın düşünce sistematüğünün analiz edilmesine imkân vermekte hem de model çerçevesinde gözlemler dâhilinde senaryo analizlerini mümkün kılmaktadır. Stratejik bakımdan önemi büyük, milli güvenliğe dair problemlerin değerlendirilmesi için, farklı, etkin analitik modellerin uygulanabilirliğinin gösterilmesi önemlidir. Bu çalışma, bir ulusal güvenlik stratejik karar problemi olan Doğu Akdeniz meselesini konu alması ve çalışmada oluşturulan alan hipotetik modeli KRA ile çözmesi bakımından bir ilk niteliğindedir.

ABSTRACT

Adversarial risk analysis (ARA), with its capabilities to analyze the opponent's decision-making process, predict the possible steps that the opponent may follow and choose the decision choice to maximize the analyst's expected utility, is an effective model to be used in strategic decision problems involving an intelligent opponent. In contrast to classical game theory adversarial risk analysis does not employ the common knowledge assumption and instead uses a subjective probability distribution over the opponent's decisions and the utilities. Consequently, problems modelled using ARA can be solved realistically. In strategic decision problems concerning national security, using analytical models which can offer a systematic view and evaluation process becomes important. In this work, a hypothetical problem regarding Turkey's Eastern Mediterranean conflict is modeled and solved using ARA. The ARA model exemplified in this work has the capability both to analyze the opponent's decision-making process and also to make scenario analyses based on the evidence observed on the model. This research is the first to theme the Eastern Mediterranean conflict, a strategically important decision-making problem concerning national security and to solve its hypothetical model created using the Adversarial Risk Analysis.

* Çalışma, Gülşah Bozcu'nun 2023 yılındaki doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: esmanurc@gmail.com

Atf / Citation: Bozcu, G. ve Çinicioğlu, E. N. (2023). Ulusal güvenlik karar problemlerinde karşıtsal risk analizi: Doğu Akdeniz problemi örnek modelleme. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 62-73. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1247679>

1. Giriş

Geleneksel risk analizi incelendiğinde çalışma konularının çoğunlukla nükleer tehlike, sigorta ve doğal afetler gibi akıllı bir rakibi barındırmayan problemleri konu aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda geleneksel risk analizindeki baskın yaklaşım; problem içeriğinin akıllı rakip barındırıp barındırmamasından bağımsız bir şekilde, risk analizini sadece riske maruz kalan kişinin seçimleri ve ilgili risk düzeyi değerlendirmesi açısından sınırlamaktır. Oysaki güvenlik, terör, stratejik karar gibi üst seviyede risk yaratan birçok problem akıllı rakip ya da rakipleri barındırmaktadır. Bu sebeple rakibi pasif olarak konumlandıran problemlerin ve bu doğrultuda oluşturulacak modellerin gerçekçi değerlendirmeler yapması beklenemez. 2008’de yayınlanan Amerika Ulusal Araştırma Konseyi’nin (National Research Council, 2008) raporunda terörizm ile olan savaş için oluşturulacak analiz, tahmin, karar verme ve risk modellerinin, doğal afetlerde kullanılan model ve tekniklerden farklılaşması gerektiği vurgulanmıştır. Aynı durum ülkelerin alacağı stratejik kararlar ve bu kararların doğrultusunda yapılacak olan risk analizi için de geçerlidir.

Akıllı rakip ve akıllı rakibin hareketlerinin yaratacağı olası sonuçların modelleme ve risk analizine dâhil edilmesi oyun teorisinin kapsamı içerisinde olsa da oyun teorisindeki ortak bilgi varsayımının öngördüğü şekilde oyundaki tüm bilginin, rakibin olası hareketleri ve bunun yaratacağı fayda fonksiyonunun taraflar tarafından bilinmesi gerçek hayat koşullarında mümkün değildir ve bu nedenle de gerçekçi bir modellemeyi mümkün kılmaz. Bu kapsamda Karşıtsal Risk Analizi (KRA), sonucu belirsiz olan ve bir veya daha fazla rakip barındıran karar problemlerinde, karar vericinin olasılık dağılımları yoluyla rakibin stratejisini belirlemek için model oluşturmasını amaçlayan bir yaklaşımdır (Banks vd., 2016). Bu çalışmanın amacı rakip stratejisini ve bu stratejinin içerdiği belirsizliği göz önüne alan KRA modelini tanıtmak ve bu ve bunun gibi analitik modellerin ulusal güvenlik problemlerini konu alan stratejik karar ve durum analizlerinde uygulanabilirliğini ortaya koymaktır. Bu amaçla örnek bir stratejik karar problemi olarak ilk önce Türkiye’nin güncelliğini koruyan Doğu Akdeniz problemi ortaya konacak ve bu problemin içerebileceği olası hipotetik bir durum KRA aracılığıyla modellenerek, çözüm aşamaları ve sonuçları incelenecektir. Makalenin ikinci bölümünde KRA ve etki diyagramları hakkında bilgi verilmekte, üçüncü bölümünde KRA ile ilgili geniş bir literatür taraması yer almaktadır. Bölüm 4’te Doğu Akdeniz bölgesi ve stratejik önemi ele alınmakta ve Bölüm 5’te oluşturulan hipotetik modelin KRA çerçevesiyle incelenmesine yer verilmektedir. Makalenin son bölümü çalışmanın sonuçlarına dair sonuç ve tartışmaları ortaya koymaktadır. Şekil 1 makalenin akış şemasını göstermektedir.

Şekil 1. Makale akış şeması

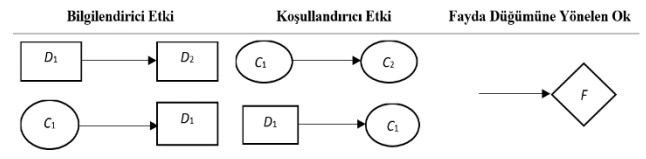
2. Karşıtsal Risk Analizi ve Etki Diyagramları

Karşıtsal risk analizi kavramı ilk olarak Insua vd. (2009) tarafından ortaya atılmıştır. KRA rakibin eylem seçenekleri üzerinde olasılıksal bir dağılım yaratılması ve bu doğrultuda karar vericinin beklenen faydasını en iyileyen seçeneği belirlemesi esasına dayanır. Bu model oyun teorisine dayanan ya da Bayes Nash dengesini barındıran bir modeldir. Karşıtsal risk analizinin geleneksel oyun teorisinden temel farkı ortak bilgi varsayımının benimsenmemesidir. Yani bir karar problemindeki rakip tarafların yalnızca

kendi tercih ve inançlarını bilebileceği ve de bu tercih ve inançların karşı tarafça bilinmeyeceği varsayılır. Bu yaklaşım doğrultusunda karar problemi iki rakip arasından desteklenen taraf açısından çözülür ve bu doğrultuda beklenen faydayı eniyileyen seçenek uyarınca ilerlemesi amaçlanır (Banks vd., 2016). Normal hayat şartlarında her sorun sistematik olarak kurallara uygun değildir ve rakipler karşılaştıkları sorunlarla ilgili bütün bilgilere sahip olamaz. Bu nedenle gerçek dünya problemlerinde rakipler belirsizlik içindedir. KRA’nın karşı tarafın fayda ve olasılıkları için kullandığı özel olasılık dağılımları geleneksel oyun teorisinin bakış açısını esnetmektedir. KRA’nın uygulamasında modelleme aracı olarak etki diyagramları kullanılmaktadır. Etki diyagramları ise karar problemlerinin gösterimi ve çözümünü amacıyla kullanılan grafiksel modellerdir (Banks vd., 2016). Etki diyagramları karar verme probleminin yapısını belirlemekte ve problemi basitleştirerek karar analizi yapılması için etkili bir model oluşturmaktadır. Etki diyagramları, ilk olarak Miller vd. (1976) tarafından ortaya atılmış ve daha sonra Howard ve Matheson (1984) tarafından geliştirilmiştir. Bu yöntem ile kurulan karar problemlerinde amaç beklenen maksimum kazancı sağlayacak karar alternatifini seçmektir. Etki diyagramları aracılığıyla karar problemlerinin karar ağaçlarına kıyasla dallanmaya ihtiyaç duymadan, daha yalın bir şekilde gösterimi mümkündür. Böylelikle özellikle simetrik karar problemlerinde karar probleminin çok daha az adım ve hesaplama ile çözümü mümkün olmaktadır.

Etki Diyagramlarında karar değişkeni, rassal değişken ve fayda değişkeni olmak üzere üç tip düğüm vardır ve bunların grafiksel sunumu sırasıyla dikdörtgen, oval ve de düzgün dörtgenler (veya altgenler) aracılığıyla yapılır. Düğümler arasında yer alan yönlü oklar oluşturdukları etkilere göre bilgilendirici ve koşullandırıcı olmak üzere ikiye ayrılır. Tablo 1’de sunulduğu üzere, rassal değişkenlere yönelen oklar koşullandırıcı, karar düğümlerine yönelen oklar ise bilgilendirici etkiye sahiptirler. Fayda düğümlerine giden oklar ise fayda fonksiyonunun tanım kümesini belirtmektedir.

Tablo 1. Etki diyagramlarında okların yönelindikleri düğüme göre etkisi

Etki diyagramlarında karar verme her bir karar alternatifi için beklenen faydanın hesaplanması esasına dayanır. X bir karar değişkeni ve X^* in seçenekleri $x_1, x_2, \dots, x_m$ ($i = 1, 2, \dots, m$) olsun. $h_1, h_2, \dots, h_n$ ($j = 1, 2, \dots, n$) H hipotezinin durumlarını, gözlemler sonucu elde edilmiş ε ise kanıtı ifade etsin. Buna göre $U(x_i, h_j)$ her karar hipotez kombinasyonu ile ilgili faydayı gösterirken, $P(h_j | \varepsilon)$ ise ε gözlemi yapıldığında H hipotezinin alacağı olasılığı gösterir. Bu doğrultuda beklenen fayda (BF) aşağıdaki formül aracılığıyla hesaplanmaktadır (Kjaerulff ve Madsen, 2008):

$$BF(x_i) = \sum_{j=1}^n U(x_i, h_j)P(h_j | \varepsilon) \quad (1)$$

Ayrıca x^* optimum karar olmak üzere;

$$x^* = \underset{x \in X}{\text{arg maks}} BF(x) \quad (2)$$

KRA’da, karar verme problemleri çok ajanlı etki diyagramları aracılığıyla modellenmektedir. Etki diyagramları Bayes ağlarına karar

değişkenleri ve fayda fonksiyonlarının eklenmesiyle oluşturulmakta ve olasılıksal çıkarımın yanı sıra karar problemi modellemesi ve çözümü de yapabilen genelleştirilmiş bir olasılıksal grafiksel model olarak tanımlanmaktadır. Bayes ağları rassal değişkenler arasındaki ilişkileri, etki diyagramları ise rassal süreçler ve bu süreçler arasındaki ilişkilerin karar değişkenlerine etkisini incelemekte ve karar vericinin en fazla kâr elde edebileceği karar değişkenini seçmesini amaçlamaktadır (Howard ve Matheson, 1984). Bir modelleme aracı olarak KRA'nın başlıca avantajları, rakibi barındıran karar verme problemlerinde karar verme sürecini risk analizine dâhil etmesi ve problem kümesindeki değişkenler arasındaki nedenselliği resmederek karmaşık problemlerin anlaşılabilmesini kolaylaştırmasıdır. KRA'da çözüm, problemin muhalif taraf açısından analiz edilmesi ve muhalif tarafın hareketleri için öznel bir olasılık dağılımı kullanarak, analist için faydayı eniyeleyecek hareket seçiminin yapılması esasına dayanır. Problem çözümünde öngörülen karar derinliği (adım sayısı) problem çözücünün tercihine göre belirlenir. Son yıllarda karşıtsal risk analizinin ekonomi (Cano vd., 2014), yönetim (Velu ve Iyer, 2008), mühendislik (Wortman ve Chandy, 2020), askeri analiz (Roponen ve Salo, 2015) gibi birçok farklı alanda uygulandığı görülmektedir. Bölüm 3'te KRA'nın uygulama alanları ile ilgili kapsamlı bir literatür taraması verilmiştir.

3. Karşıtsal Risk Analizi Literatür Taraması

Karşıtsal risk analizinin akıllı rakip barındıran bir karar modeli olması sebebiyle, literatürde KRA'yı kullanan çalışmaların çoğunluğu terörle mücadele, düşman saldırısı analizi gibi konuları içermektedir. Rios ve Insua (2012) farklı çalışmalarında KRA'nın eşzamanlı savunma-saldırı, ardışık savunma-saldırı-savunma ve özel bilgi dâhilinde ardışık savunma-saldırı gibi terörle mücadelede kullanılan bazı standart modellerde uygulanabilirliğini incelemiştir. Sevillano vd. (2012) Somali sahillerindeki korsanlık eylemleri için uluslararası kurumları, gemicileri ya da balıkçıları desteklemek adına KRA kullanarak karar vericinin güvenlik kaynaklarını en doğru şekilde tahsis etmesini amaçlayan bir model oluşturmuşlardır.

KRA modelinin geliştirilmesi adına Rothschild vd. (2012) ise stratejik oyunu benimseyen *k*-seviyeli oyun teorisinin KRA'ya uygulanmasını önermiş ve böylelikle KRA'ya Bayesçi bir yaklaşım getirmişlerdir.

Terörizmle bağlantılı olarak aynı zamanda kurumsal firmaların da uygulayabileceği, KRA analizinin kullanıldığı diğer bir alan ise güvenli yol seçme problemidir. Bu problemlerde taraflardan biri yol üzerinde kendisi için en faydalı olacak noktaları seçerek rakibinin geçiş güzergâhını engelleyecek şekilde tuzaklama işlemi yapmaktadır. Buna karşılık uygulamanın da desteklediği taraf kendisini en güvenli, en az zararlı gideceği yere ulaştıran rotaya karar vermek zorundadır. Wang ve Banks (2011) rakibin stratejisini yansıtma yöntemiyle modelleyip karar analizi ile birleştirerek sonuca KRA yöntemiyle ulaşmak için bu problemi incelemiştir. Yansıtma metodu, rakibin eylemleri hakkında sahip olunan belirsizliği ortadan kaldırmak için desteklenen tarafın rakibin uyguladığı stratejiyi taklit ederek rakibin eylemleri üzerinde bir olasılık dağılımı elde etmesidir. Oyun teorisinde yansıtma metodunu kullanarak incelenen diğer bir çalışma ise Borel oyunlarıdır. Borel oyunu bir tür basit poker oyunu gibi düşünülebilir. Banks vd. (2011) yaptıkları çalışmada risk analizi ile oyun teorisinin yansıtma modelini birleştirerek klasik Borel oyununa bir KRA yaklaşımı sunmuştur (Banks vd., 2011). Esteban vd. (2012) ise şimdiye kadar yapılan iki rakipli problemleri tek bir karar vericinin, birden çok rakiple etkileşime girdiği andaki davranışlarını incelediği bir probleme

dönüştürmüşler ve karar vericinin kararını desteklemek için KRA kullanarak çok özellikli model tanımlamışlardır.

Rakibin eylemlerinin belirsizlik seviyesinin yüksek olduğu problemlerde yapılan KRA'yı sağlamlaştırmak için duyarlılık analizi yapılmaktadır. McLay vd. (2012) bu problemler için *k*-seviye oyun teorisi modelini de göz önüne alarak sağlam optimizasyon anlayışına yeni bir sağlam KRA yaklaşımı sunmuşlardır. Önsel olasılık değeri, bir karar probleminde savunmacı ve saldırgan taraflar açısından rakibin eylemlerini belirsizlik altında önceden tahmin etmek için önemlidir. McLay vd. (2012) çalışmasında basit bir savunma-saldırı örneği üzerinde *k*-seviye düşünme modelini kullanarak savunmacı ve saldırgan tarafın seçeceği eylemlerin geriye doğru çözümleme ile önsel olasılık değerlerini bulmayı amaçlamışlardır.

Havaalanları yoğun insani, ticari ve ekonomik faaliyetler gerektiren kritik altyapılardır. Her yıl, dünya çapındaki havaalanı otoriteleri, sınırlı kaynaklarla, farklı rakiplerden kaynaklanan saldırılarla karşı karşıya kalmaktadır. Cano vd. (2014) çalışmalarında hava trafik kontrol kulesine yönelik terörist tehditlerle ilgili endişelerin olduğu bir havaalanının güvenlik durumunu KRA aracılığıyla modellemişlerdir.

Havaalanlarına yapılan tehditler fiziksel saldırılarla da sınırlı değildir. Siber terörizm, günümüzde birçok hükümete veya kuruma büyük bir tehdit oluşturmakta ve kritik altyapıları siber saldırılara karşı korumak ve etkilerini gidermek için milyarlarca avro harcanmaktadır. Cano vd. (2016) havalimanı operasyonlarını ele geçirmek olan örgütlü grupların başlattığı siber saldırıları konu eden bir KRA modeli oluşturmuş ve sundukları açıklayıcı vaka çalışmasıyla en uygun önlemleri analiz etmişlerdir.

Sadece sahil kıyılarında, havaalanı gibi kritik alt yapılarında ya da kırsal alanlarda güvenlik problemleri oluşmaz. Gil vd. (2016) kentel alanlardaki güvenlik problemlerini de düşünerek kaynak tahsisi için KRA yaklaşımı ile polis gibi koruma kuvvetlerini, çete, mafya gibi saldırganlara karşı desteklemeyi amaçlamışlardır. Ayrıca askeri güvenlik için de Roponen ve Salo (2015) KRA metodolojisinin askeri muharebe modellemesi ile arasındaki bağlantıyı incelemiş ve bu metodolojinin nasıl uygulanabileceğine dair somut örnekler sunmuşlardır. Bu çerçevede Roponen ve Salo, KRA'yı askeri muharebe modellemesiyle birleştirmenin, savaş modelleme araçlarını geliştirmek için gerekli olduğunu savunmuştur. Kimyasal tesisler de askeri açıdan büyük risk taşıyan bölgelerdir. Zhang ve Reniers (2018) kimyasal tesislerin güvenliği ile ilgili bir çalışma yapmış ve bu çalışmada KRA yaklaşımını kullanarak kimyasal bir tesisin korunmasına ve güvenliğinin artırılmasına yönelik iki-oyunculu bir model geliştirmişlerdir.

Daha önce bahsedildiği üzere günümüzde siber saldırıların güvenlik konusunda büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir ve bu konuda KRA uygulayan farklı çalışmalar mevcuttur. Bu konuda, Vieira vd. (2014) petrol sondaj sistemlerinin siber güvenliğini ele almıştır. Niyaz vd. (2015) siber saldırıların, SDN (yazılım tanımlı ağ) üzerinden çalışan ağ hizmetlerinin performansı üzerindeki etkisini değerlendirmişlerdir. Insua vd. (2021) siber sigortaların benimsenmesi de dâhil olmak üzere siber güvenlik kaynak tahsisine ilişkin kararları destekleyecek yöntemler geliştirmeyi hedeflemişler ve optimizasyonu KRA yaklaşımıyla birleştiren alternatif bir çerçeve önermişlerdir. Wang vd. (2019) siber saldırılara karşı güvenliği arttırmak, farklı alanlardaki siber-fiziksel sistemlerin korunmasını ve bütünlüğünü desteklemek amacıyla siber güvenlik optimum kaynak tahsisi için bir KRA yaklaşımı önermişlerdir.

Wortman vd. (2018) çalışmalarında yalnızca savunucunun riskini değil, aynı zamanda düşmanın motivasyonundan kaynaklanan bir saldırı olasılığını da dikkate alan bir güvenlik ölçütü elde etmek için yeni bir

yöntem önermiş, hem saldıran hem de savunan taraflar için yeni, anlamlı güvenlik ve riske dayalı metrikler geliştirmişlerdir. Kurumsal rekabet

(Banks vd., 2011), ve güvenlik konuları (Insua vd., 2021) dışında KRA'nın kullanıldığı farklı alanlar da mevcuttur. Bunlara bir örnek, yeniden imalat ve fiyatlandırma stratejisi için KRA'nın kullanıldığı Deng ve Ma (2015)'nin çalışmasıdır.

KRA modelinin geliştirilmesi birçok farklı çalışmaya dayanmaktadır. Bu amaçla Koller ve Milch (2003)'in oluşturduğu çoklu ajan etki diyagramlarını Gonzáles-Ortega vd. (2019) ikili karar vericiye sahip etki diyagramlarına (BAID) uyarlamışlardır. Oluşturulan BAID etki diyagramı bir kritik altyapı koruması örneği çerçevesinde verilmiş ve çözümde 2 seviyeli bir düşünce modeli sunulmuştur.

Daha önce incelenen çalışmalarda, çeşitli algoritmalar kullanılmış olsa da KRA'nın çözümüne ilişkin bir algoritma oluşturulmamıştır. Bu konuda, Perry ve El-Amine (2019) KRA'da hızlı hesaplama ve optimal seçimin doğrulukla tespitine yönelik bir algoritma geliştirmişlerdir.

Günümüzde yapay zekâ ve derin öğrenmenin önemi her geçen gün artmaktadır. Ren vd. (2020) çalışmalarında derin öğrenme modellerinin kullanıldığı örneklerin karşı taraf fark etmeden bozulabildiğini ve bunun sonucunda derin öğrenme modellerinin kolayca yanıltılabildiğini göstermişlerdir.

Teröristlerin siber saldırılar için interneti kullanmasına benzer bir şekilde, güvenlik güçlerinin de olası teröristleri ve terörist aktiviteleri tespit edebilmek için internet üzerinden tespit ve gözetleme işlemleri yaptığı bilinmektedir. Gil ve Arnau (2019) çalışmalarında bu konuyu işleyen bir örneği ele almıştır. Oluşturulan örnekte terörist olması muhtemel kullanıcı profillerinin tespiti amaçlanmakta ve bu amaçla belirli web sitelerini ziyaret eden kullanıcılar belirlenmektedir. Örnek, ilk olarak klasik oyun teorisi ve uzman görüşünün harmanlandığı bir model, daha sonra KRA'nın uygulandığı otomatik bir sistem aracılığıyla çözümlenmekte ve oluşturulan KRA modelinin çok daha etkin olduğu gösterilmektedir.

Olası dış tehditler gibi uluslararası güvenlik, jeo-politik, iş dünyası, ticaret ve siber güvenlik gibi hemen her alanda iç tehditler de önemli bir güvenlik problemi oluşturmaktadır. Bu konuyu ele alan Joshi vd. (2019) çalışmalarında, içeriden gelen tehditlere karşı en uygun stratejileri belirlemek için KRA tabanlı modeller geliştirmiş ve bu modelleri bir veri güvenliği örneği çerçevesinde uygulamışlardır. Güvenli sistemlere olan ihtiyaç büyümeye devam ettikçe, bu sistemlerin güvenlik açıklarının belirlenmesi ve değerlendirilmesine olan ihtiyaç da artmaktadır. Wortman ve Chandy (2020) çalışmalarında sistem güvenliği tasarım değerlendirmesi için KRA'ya dayalı bir güvenlik modeli oluşturmuşlardır. Siber güvenliği hedef alan saldırılarda kötü amaçlı yazılımların gölgeleme tekniği ile gizlenmesi birçok saldırgan tarafından kullanılmaktadır. Redondo ve Insua (2020) bu tip saldırılara karşı KRA'yı kullanan melez bir savunma yapısı önermişlerdir. Insua vd. (2021) çalışmalarında, sadece kasıtsız değil kasıtlı da olmak üzere tüm riskleri KRA aracılığıyla modele dâhil eden kapsamlı bir siber güvenlik çerçevesi oluşturmuşlardır. Ejaz vd. (2021) kapalı zarf açık arttırmalar için daha önce önerilmiş KRA modellerinin varsayımlarını esnetmiş ve bu şekilde daha gerçekçi bir KRA modeli oluşturmuşlardır. Banks vd. (2022) KRA alanına dair geliştirilmiş çalışmalar ve uygulamalar içeren kapsamlı bir literatür taraması sunmaktadır. Tablo 2 KRA'nın uygulandığı çeşitli makaleleri uygulandıkları alan ve ele aldıkları konular eşliğinde listelemektedir.

Tablo 2. KRA kullanılan çalışmalar ve uygulama alanları

Yazarlar	Uygulanan Alan	Konu
Rios ve Insua (2012)	Güvenlik	Klasik terörle mücadele modeline KRA yaklaşımının uygulanması
Rothschild, McLay, Guikema (2012)	Güvenlik	<i>k</i> -seviyeli oyun teorisinin KRA'ya uygulanması
Wang ve Banks (2011)	Güvenlik	Oyun teorisinin yansıtma modelini kullanarak geçiş güzergâhı güvenliği problemini modelleme
McLay, Rothschild, Guikema (2012)	Güvenlik	<i>k</i> -seviye oyun teorisi modeli ile sağlam KRA modelini kurma
Insua vd. (2016)	Güvenlik	<i>k</i> -seviye oyun teorisi modelinin sıralı ve eşzamanlı oyunlar için terörizm konusuyla alakalı örnekler üzerinde uygulanması
Sevillano, Insua, Rios (2012)	Güvenlik	Somali sahillerindeki gemici, balıkçı ve uluslararası kurumların korsanlara karşı güvenliği için karar vericinin en doğru şekilde kaynakları tahsis etmesi
Cano vd. (2014)	Güvenlik	Hava trafik kontrol kulesine yönelik saldırıların önlenmesi adına KRA kullanılarak güvenlik kaynağı tahsis planı oluşturma
Ortega, Insua, Cano (2019)	Güvenlik	Kritik altyapı sistemlerine yönelik saldırıları <i>k</i> -seviye modeliyle analiz etme ve koruma sağlama
Vieira, Houbm, Insua (2014)	Siber Güvenlik	Operasyonel teknoloji ve sondaj sistemlerine yönelik siber saldırıların KRA ile modellenmesi
Niyaza, Sunb, Alama (2015)	Siber Güvenlik	Ağ tabanlı saldırıların web hizmetleri üzerindeki etkisi
Insua vd. (2019)	Siber Güvenlik	Siber güvenlik için optimizasyon ile KRA'yı birlikte kullanarak konuya yeni bir çerçeve önerme
Wang, Maio, Zio (2019)	Siber Güvenlik	Siber-fiziksel sistemlerin korunması için güvenlik kaynaklarının optimum tahsisi
Deng ve Ma (2015)	Ekonomi	Yeniden imalat ile fiyatlandırma stratejisinde KRA uygulaması
Ren vd. (2020)	Teknoloji	Yapay zekâ ve derin öğrenme modellerine karşı yapılan saldırıların incelenmesi
Gil ve Arnau (2019)	Teknoloji	Güvenlik güçlerinin olası terörist ve terörist aktiviteleri internet üzerinden belirlemesi amaçlı, bir tespit ve gözetleme modelinin oyun teorisi ve KRA ile incelenmesi
Joshi, Rios, Insua (2019)	Veri Güvenliği	İçeriden gelen tehditlere karşı en uygun stratejileri KRA ile belirleme
Wortman ve Chandy (2020)	Sistem Güvenliği	Sistem güvenliği tasarım değerlendirmesi için KRA'ya dayalı bir güvenlik modeli
Insua vd. (2021)	Siber Güvenlik	Kasıtlı ve kasıtsız olmak üzere tüm riskleri KRA ile modele dâhil eden geniş bir siber güvenlik çerçevesi oluşturma
Banks vs. (2022)	Literatür Çalışması	KRA alanıyla ilgili çalışmaları ve uygulamaları içeren literatür taraması

Görüldüğü üzere KRA'nın uygulama alanları özellikle güvenlik alanı olmak üzere akıllı rakip barındıran tüm problemler olarak özetlenebilir. Ancak, bu çalışmada yapılan kapsamlı literatür taramasının da gösterdiği gibi, milli güvenlik ve çıkara yönelik problemlerde sistematik bir bakış açısı ve değerlendirme imkânı sağlayan modellerin kullanılması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle bu çalışmada; Türkiye'nin güncel stratejik problemlerinden Doğu Akdeniz sorununu temel alan hipotetik bir problemin KRA ile çözümü yapılacaktır. Çalışmanın geri kalanında, bölüm 4'te Doğu Akdeniz problemi ana hatları ile ele alınarak bölgedeki kıyıdaş ülkeler arasında yaşanan çekişmeler özetlenecektir. Bölüm 5'te Türkiye'nin sahip olduğu münhasır ekonomik bölge (MEB) üzerinde gerçekleştirilecek hipotetik bir problem çerçevesinde ilgili KRA modelleri oluşturulacak ve bu modeller üzerinde senaryo analizi yapılacaktır. Bölüm 6 çalışmanın sonuçları ve tartışmayı içermektedir.

4. Doğu Akdeniz Problemi: Doğu Akdeniz Bölgesi ve Türkiye

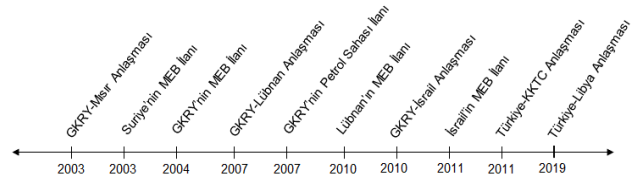
Doğu Akdeniz hem coğrafi konum hem de sahip olduğu yer altı enerji kaynakları sebebiyle hem kıyıdaş ülkelerin hem de dünya güçlerinin ilgi odağı haline gelmiş, bölgeye kıyaslı olan ülkeler bu bölgede daha fazla hak sahibi olabilmek amacıyla birbirleriyle mücadele içine girmişlerdir. Şekil 2'de verilmiş olan haritada görüldüğü üzere; bölgeye kıyaslı olan ülkeler İtalya, Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Karadağ, Yunanistan, Suriye, Türkiye, Lübnan, İsrail, Filistin, Libya, Mısır ve Tunus'tur.

Şekil 2. Doğu Akdeniz haritası

Kaynak: Google maps (2023)

Doğu Akdeniz bölgesindeki kıyıdaş ülkelerin aralarındaki çekişmenin temel sebebi ülkelerin bölgedeki zengin yer altı kaynaklarına olabildiğince fazla sahip olmak istemesidir. Günümüze kadar uzanan bu çekişmelerin başlangıç noktalarından biri 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, İtalya'nın on iki adaların kontrolünü 1947 Paris Barış Antlaşması'yla Yunanistan'a bırakmasıdır. Doğu Akdeniz'e kıyaslı olan ülkelerin aralarındaki anlaşmazlıklar ve bölge üstünde hâkimiyet kurma çabaları 2003 yılından itibaren Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) hem bağımsız olarak haklarını ilan etmesi hem de diğer kıyıdaş ülkelerle resmi olarak anlaşmalar yapmasıyla birlikte şiddetini artırmaktadır. Problemin gelişim sürecinin ve kilometre taşlarının okuyucuya hatırlatılması için Şekil 3'te bir zaman çizelgesi hazırlanmış ve Doğu Akdeniz'de yaşanan çekişmeler doğrultusunda ilgili ülkelerin yaptıkları hamleler bu zaman çizelgesi eşliğinde listelenmiştir.

Şekil 3. Doğu Akdeniz bölgesi için yapılan anlaşmalar

- **GKRY-Mısır Anlaşması, 17 Şubat 2003:** GKRY, Mısır ile MEB sınırlandırma anlaşması imzalamıştır. Mısır, Doğu Akdeniz'de GKRY'ye nazaran iki kat daha fazla kıyı şeridinde sahip olduğu halde söz konusu anlaşma GKRY'ye 21.800 kilometrekare daha fazla alan tanınmasına yol açmıştır (Alpar, 2019).

- **Suriye'nin MEB ilanı, 19 Kasım 2003:** Suriye kendi karasularına ilişkin bir yasayı onaylamış ve BM'ye (Birleşmiş Milletler) MEB ilanında bulunmuştur. Bu bildiri ile bölgedeki karasularının 12 deniz mili, bitişik bölgesinin 24 deniz mili, münhasır ekonomik bölgesinin ise 200 deniz mili olduğunu ilan etmiştir (Yaycı, 2012).

- **GKRY'nin MEB ilanı, 2 Nisan 2004:** GKRY Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarından daha fazla yararlanabilmek için tek başına Kıbrıs adına MEB ilanında bulunmuştur.

- **GKRY-Lübnan Anlaşması, 17 Ocak 2007:** GKRY Mısır ile imzaladığı sınırlandırma anlaşmasının ardından Lübnan ile de sınırlandırma anlaşması yapmıştır. Fakat bu anlaşma Türkiye'nin protestoları ve girişimleri nedeniyle Lübnan iç hukukunda onaylanmamıştır (Yaycı, 2012).

- **GKRY'nin Petrol Arama Sahası İlanı, 26 Ocak 2007:** GKRY Kıbrıs adası adına, adanın güneyinde 13 adet petrol arama ruhsat sahaları ilan edip ve daha sonra bu sahaları arama çalışmalarının hemen başlaması için ihale etmiştir (Yaycı, 2012).

- **Lübnan'ın MEB ilanı, 17 Ağustos 2010:** Lübnan denizde araştırma yapılması hakkında bir kanunu onaylayıp daha sonra deniz yetki alanlarını belirleyen bir bildiriye BM'ye sunmuştur. Bu bildiri GKRY ve Lübnan arasında yapılan 2007'deki anlaşmayı önemsiz hale getirmiştir (Yaycı, 2012).

- **GKRY-İsrail Anlaşması, 17 Aralık 2010:** GKRY, İsrail ile anlaşma imzalamıştır. İsrail bu sayede çıkarmaya başladığı hidrokarbon kaynaklarını Yunanistan ve GKRY üzerinden Avrupa'ya aktarmayı planlamıştır. Yunanistan ise bölgedeki adalarını birleştiren bir hattı göz önüne alarak Mısır ve Libya ile MEB anlaşması yapmayı amaçlamıştır (Yaycı, 2012).

- **İsrail'in MEB ilanı, 12 Temmuz 2011:** İsrail, GKRY ile MEB sınırlandırma anlaşması imzaladıktan sonra başka hiçbir ülkeyle anlaşmadan BM'ye MEB ilanını bildirmiştir.

- **Türkiye-KKTC Anlaşması, 21 Eylül 2011:** Türkiye, GKRY'nin adanın güneyinde daha önce ilan ettiği 13 adet petrol arama ruhsat sahalarında sondaj faaliyetlerine başlaması üzerine Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kıta sahanlığı sınırlandırma anlaşması imzalamıştır. Fakat bu anlaşma da GKRY'nin sondaj faaliyetlerini durduramamıştır.

- GKRY'nin diğer kıyıdaş ülkelerle imzaladığı anlaşmalar, kıyıdaş ülkelerin Doğu Akdeniz'e sınırlarının daha fazla olmasına rağmen bölge üzerinde daha az hakka sahip olmalarına sebep olmuştur. Bu anlaşmalar ile GKRY Suriye, Lübnan ve İsrail ile neredeyse eşit, Mısır'a kıyasla ise daha fazla yetki alanına sahip olmayı başarmıştır (Yaycı, 2012).

• **Türkiye-Libya Anlaşması, 27 Kasım 2019:** Türkiye ile Libya arasında Akdeniz’de, Anadolu ile Afrika kıtası sahilleri arasındaki ortam hat esas alınarak deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin muhtıra imzalanmıştır. Bununla birlikte Yunanistan’ın adaları ve GKRY çizilen ortay hattın ters tarafında kaldıkları için uluslararası hukuka göre sadece kendi karasuları kadar deniz yetki alanlarına sahip olabilecektir. Dolayısıyla bu muhtıra ile Yunanistan’ın Mısır ve GKRY ile anlaşma yapma ihtimali bitmiş ve bölgenin batı sınırı uluslararası hukuka uygun şekilde belirlenmiştir (Yaycı, 2012).

Kıyıdaş ülkeler arasında oluşan askeri ve ticari problemlerin tümü, çok oyunculu ve karşı tarafın mümkün adımlarının analiz edilmesini gerektiren, belirsizlik barındıran ve bu özellikleri ile de karmaşık bir yapı sergileyen problemlerdir. Bu çalışmada Türkiye’nin Doğu Akdeniz problemi ele alınmakta ve problemin değerlendirilmesi için KRA uygulanmaktadır. KRA akıllı rakipleri barındıran problemlerde karar vericiye sağladığı, rakibin karar verme sürecini ve düşünme sistematikliğini analiz etme, rakibin atması muhtemel adımları öngörme ve bu doğrultuda beklenen faydasını maksimize edecek karar seçeneğini belirleme özellikleri ile ülkelerin Doğu Akdeniz bölgesindeki ekonomik ve siyasi üstünlük kurma doğrultusundaki çekişmeleri değerlendirmek için uygun bir yöntemdir. Ülkeler rakip olarak varsayıldığında, rakiplerin birbirleri için oluşturduğu riskler, stratejik planlar, kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar ve bu rakiplerin akıllı oluşu, Doğu Akdeniz bölgesinde meydana gelen çekişmelerin KRA ile incelenebileceğini ortaya koymaktadır. Bölüm 5, Doğu Akdeniz problemini konu alan hipotetik problemi ve onun KRA modellemesi ve analizini içermektedir.

5. Doğu Akdeniz Probleminin Karşıtsal Risk Analizi Örnek Modellemesi

Çalışmanın bu kısmında Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de yaşayabileceği olası bir güvenlik sorununu konu alan hipotetik bir problemin KRA uygulaması yapılacaktır. Oluşturulan problemde *Insua vd. (2021)*’nin çalışmasından yola çıkılmakta, ancak siber güvenlik problemini konu alan bu model Doğu Akdeniz problemi çerçevesinde işlenmektedir. Bu çalışma ile Türkiye’nin Doğu Akdeniz probleminde karşılaşılabileceği tehdit ve saldırıları yansıtan ve bu tehditlere yönelik önlemlerle, olası sonuçları arasındaki ilişkiyi ekonomik açıdan değerlendiren bir model oluşturulacaktır. Oluşturulan problem çerçevesinde KRA model ve senaryolarının geliştirilmesi, milli güvenlik ve çıkara yönelik problemlerde sistematik bir bakış açısı ve değerlendirme imkânı sağlayan modellerin oluşturulması amaçlanmaktadır. Böylelikle ülkemizde milli güvenlik ve stratejik bakımdan önemi büyük problemlerin değerlendirilmesi için, farklı ve etkin modellerin uygulanabilirliğinin gösterilmesi ve yapılan çalışmanın bu kapsamda bir örnek teşkil etmesi istenmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan model bölüm 5.1’de verilmektedir.

5.1. Doğu Akdeniz Savunma Problemi

Doğu Akdeniz’e kıyısı olan Ortadoğu ülkelerinin bulunduğu bölge dünya petrol rezervlerinin % 45’ine, doğalgaz rezervlerinin ise % 65’ine sahiptir (Onder ve Akıncı, 2020). Bu durumun tespit edilmesi ile sadece kıyıdaş ülkelerin değil, tüm Dünya’nın gözü bu kaynakların nasıl paylaşılacağı ve kimin daha çok pay sahibi olacağı konusuna yönelmiştir. Bu konuda, Bölüm 4’te özetlendiği üzere, Türkiye’nin MEB’inde yer alan kaynaklara yönelik diğer ülkelerin tehdit ve saldırıları söz konusudur. Bu tehdit ve saldırılar, siyasi tehditler ve fiziki tehditler olarak çeşitlenebilir. Burada siyasi tehditlere örnek olarak diğer ülkelerin uygulayabileceği

ekonomik yaptırımlar, fiziki tehditlere de örnek olarak Türkiye’nin sondaj kuyu ve gemileri gibi operasyonel varlıklarına yönelik saldırılar veya rakip ülkelerin Türkiye’nin MEB’ine yapacağı fiziki saldırı/taciz atışları düşünülebilir. Gerçekleştirilen her eylem, hem tehdidi/saldırıyı gerçekleştiren ülke için hem de tehdidin/saldırının uygulanacağı ülke için belli bir maliyete sebep olmaktadır. Dolayısıyla; olası saldırıları caydırmak ve önlemek amacıyla, Türkiye’nin çeşitli güvenlik önlemleri alması yerindedir ve Türkiye’nin alacağı karara göre fiziki ve siyasi tehdit yaşama ihtimali farklılaşacaktır. Siyasi ve fiziki tehdit gibi; güvenlik önlemlerinin alınması da bir maliyet getirecektir. Ayrıca normal şartlar altında herhangi bir tehdit ve saldırı olmasa bile, karar verici ülkenin bölgeyi korumak adına çeşitli maliyetleri olacaktır. Örnek problem bu şartlar çerçevesinde oluşturulmuştur, modelin ilgili etki diyagramı Şekil 4’te yer almaktadır.

Şekil 4’te yer alan etki diyagramı ile Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de karşılaşılabileceği tehdit ve saldırıların meydana getireceği olası sonuç ve maliyetler modellenmektedir. Ele alınan problemin ulusal güvenlik ile ilgili olması sebebiyle oluşturulan modelde kullanılan değişkenlerin ilgili parametrelerinin belirlenmesi için erişime açık bir kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle Türkiye’nin 13 milyar dolar olan 2021 yılı savunma bütçesi referans alınmış ve bu bütçenin bir kısmının Doğu Akdeniz bölgesi için ayrılacağı göz önünde bulundurulmuş, modelde kullanılan maliyet değerleri belirlenmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan hipotetik modelde kullanılan değişkenlerin varsayımsal olarak belirlenmiş dağılım ve durumları Tablo 3’te listelenmektedir.

Şekil 4’te bulunan güvenlik kontrol noktası düğümü (*g*) Türkiye’nin fiziki ve siyasi tehditlere karşı yer altı ve operasyonel varlıklarını korumak için alması gereken önlemleri göstermektedir. Güvenlik kontrol noktası düğümü (*g*) “var” ve “yok” şeklinde iki durumlu olarak modellenmiştir. Karar verici ülke olan Türkiye gerekli güvenlik önlemlerini aldığı durumda hem yer altı kaynaklarını hem de bu kaynakları elde edilebilir için kullandığı operasyonel varlıklarını korumuş olacaktır. Böylelikle arzulanan diğer rakip kıyıdaş ülkelere gelebilecek tehdit ve saldırılardan kaynaklanacak olası kaybı en aza indirecektir.

Modelde yer alan fiziki tehdit ve siyasi tehdit unsurları etki diyagramında sırasıyla *F* ve *S* rassal değişkenleri aracılığıyla gösterilmektedir. Bu düğümler, güvenlik kontrol noktasına benzer bir şekilde, siyasi ve fiziki tehdit değişkenleri, ilgili tehdidin “var” ya da “yok” olmasını gösterecek şekilde kesikli olarak modellenmiştir. Her iki değişkenin ortak ebeveyni güvenlik kontrol noktası düğümüdür ve dolayısıyla fiziki tehdit $F, p(f | g)$, siyasi tehdit $S, p(s | g)$ koşullu olasılıklarına sahiptirler. İlgili koşullu olasılık tablosunda kullanılan olasılıkların belirlenmesi için, her iki değişkenin *n* deneme sayısını ve *p* başarı olasılığını göstermek üzere *Bin* (*n*, *p*), binom dağılımı izlediği varsayılmıştır. *X* saldırının gözlemlenme sayısını göstermek üzere oluşturulan benzetim modelinin 10,000 koşturumunda elde edilen ortalama $P(X = 0) P(FT = yok | GK=var)$ durumunun olasılığını belirlemekte kullanılmıştır. İlgili dağılımda kullanılan başarı olasılığının belirlenebilmesi amacıyla Türkiye’nin Doğu Akdeniz bölgesinde karşılaştığı tehditlerin başlama tarihi olarak 10 Şubat 1947 Paris Antlaşması temel alınmıştır. Bilindiği üzere 2. Dünya Savaşı sonrası İtalya, Paris Antlaşması ile Ege adalarını Yunanistan lehine terk etmiştir. Bu durum sonrasında Ege ve Doğu Akdeniz sularındaki hak sahipliğine ilgin Türkiye ile Yunanistan arasında gerginlikler baş göstermeye başlamıştır. Doğu Akdeniz’de Türkiye’ye karşı fiziki tehdit ya da saldırı bağlamında örnek gösterilebilecek olaylar ise 1. Kıbrıs Harekâtı, 2. Kıbrıs Harekâtı ve Kardak Harekâtı şeklinde sıralanabilir. Bu bilgiler doğrultusunda modelde kullanılan saldırı başarı olasılığı *p*, toplam harekât gün sayısı/Paris Antlaşması’ndan itibaren geçen toplam gün sayısı uyarınca belirlenmiştir.

Modelde yer alan diğer parametrelerin belirlenmesinde aynı çerçeve izlenmiş, ancak yukarıda açıklanan binom dağılımda kullanılan başarı olasılığı $\hat{p}$ olmak üzere $P(FT = \text{yok} | GK = \text{yok})$ olasılığını belirlemede kullanılan binom dağılımda başarı olasılığı $2 * \hat{p}$, $P(ST = \text{yok} | GK = \text{var})$ 'da $3 * \hat{p}$, $P(ST = \text{yok} | GK = \text{yok})$ 'da $6 * \hat{p}$ olarak kullanılmıştır. Bu varsayımın nedeni güvenlik kontrolünün var olmaması durumunda saldırı başarı olasılığının artacağı ve siyasi saldırının fiziksel saldırıya göre daha muhtemel olduğu düşüncesidir.

Şekil 4'te verilen, modelde oluşturulan etki diyagramında da görülebileceği üzere ağda kullanılan maliyet düğümleri fayda düğümleridir ve tümü sürekli dağılımları izlemektedirler. Güvenlik kontrol noktası nedeniyle ortaya çıkacak maliyetler m_{GK} , yer altı kaynaklarının güvenliği için katlanılan maliyet, m_y , operasyonel varlıkların güvenliği için katlanılan maliyet m_o ve normal şartlar altında katlanılan maliyet m_n değişkenleri aracılığıyla gösterilmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere çalışmada ele alınan konunun milli güvenliğe dair olması nedeniyle ilgili parametrelere yönelik bilgiler açık erişimde yer almamaktadır. Bu sebeple çalışmada varsayımsal olarak belirlenmiş olan söz konusu maliyetlerin m_{GK} , m_y , m_o , m_n daha gerçekçi bir şekilde yansıtılabilmesi amacıyla her birinin normal dağılımı izlediği varsayılmıştır. Değişkenlerin izledikleri dağılımlar Tablo 3'te listelenmektedir. Yer altı, operasyonel ve güvenlik kontrolünden doğan maliyetlerin dağılım grafikleri Şekil 4b-d'de yer almaktadır. Maliyet değişkenlerinin Şekil 4b-d'de sergilenen momentleri, ilgili dağılımdan 10,000 çekim sonucunda ortaya çıkan ortalama değeri yansıtmaktadır. Modelde yer alan birleşmiş düğüm adlı değişken beş seviyeli deterministik bir değişkendir ve modelde yer alan fiziki, siyasi tehdit ve güvenlik kontrol değişkenlerinin durumlarına göre oluşacak operasyonel ve yer altı kaynaklarının güvenliği için olan maliyetlerin seviyesini belirler.

Çalışmada oluşturulan modellerin kurulmasında Genie 4.0 (BayesFusion, 2022) programı kullanılmıştır. Programda, ağda gözlem sonrası sonsal olasılıkların tespiti için kesikleştirme algoritması uygulanmakta ve kullanılan algoritma uyarınca sürekli değişkenler de kesikliye dönüşmektedir. Bu sebeple Tablo 3'te, sürekli değişkenlerin ağda yapılan bir gözlem sonrası kullanılmak üzere belirlenmiş durumları da yer almaktadır.

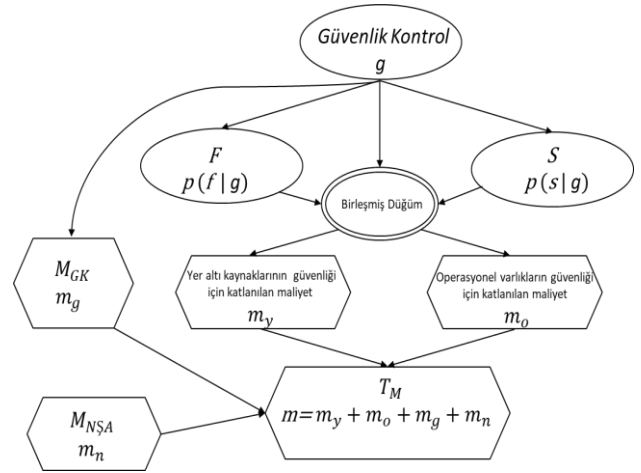
Savunmacı taraf açısından toplam maliyet T_M , bir fayda düğümü kullanılarak, savunmacının tüm maliyetlerinin, m_y , m_o , m_{GK} ve m_n toplamı olan fonksiyonla ifade edilmektedir.

Şekil 4.a, oluşturulan modelin gösterimini dağılımlar eşliğinde yapmaktadır.

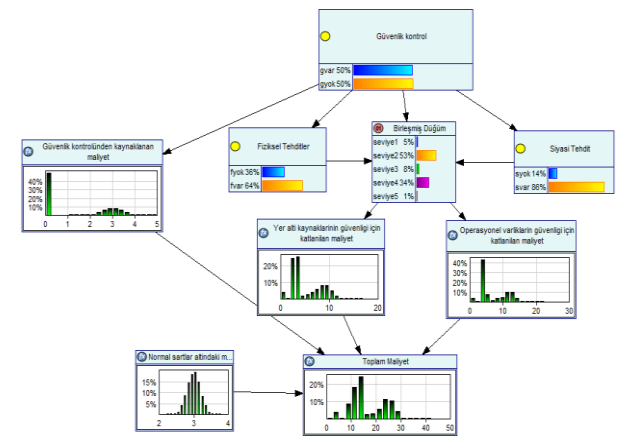
Tablo 3. Doğu Akdeniz modeli'nde kullanılan değişkenler, dağılımları ve durumları

Değişken	Düğüm Tipi	Dağılım	Değişken Durumları
g : Güvenlik Kontrol	Rassal	-	gvar, gyok
m_g : Güvenlik Kontrolünden Kaynaklanan Maliyet	Fayda	$\sim N(3,0.5)$	-
F : Fiziki Tehditler	Rassal	-	fvar, fyok
S : Siyasi Tehditler	Şekil 4: Rassal Şekil 5: Karar	-	svar, syok
m_y : Yer Altı Kaynaklarının Güvenliği için Katlanılan Maliyet	Fayda	$\sim N(3,0.5)$	en düşük maliyet, düşük maliyet, orta maliyet, yüksek maliyet, en yüksek maliyet

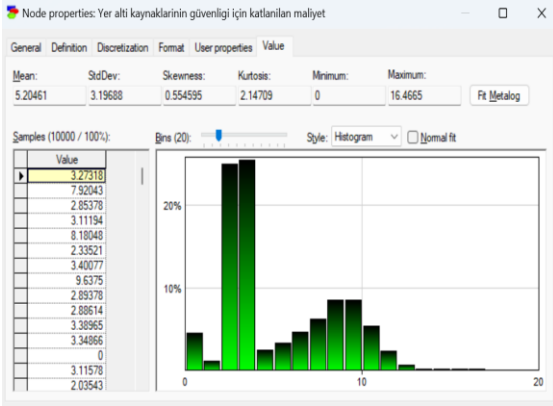
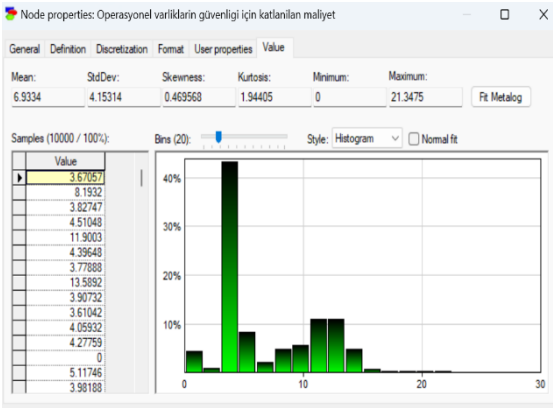
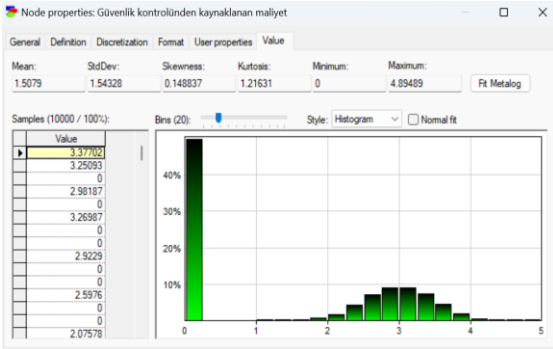
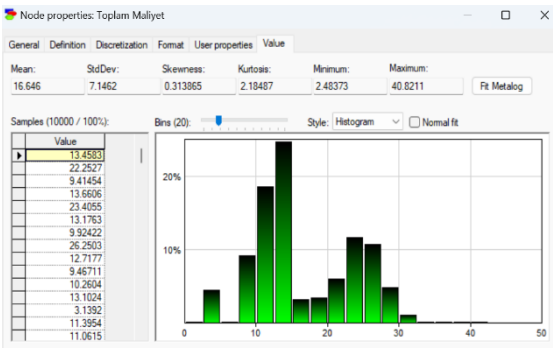
m_o : Operasyonel Varlıkların Güvenliği için Katlanılan Maliyet	Fayda	$\sim N(4,0.5)$	en düşük maliyet, düşük maliyet, orta maliyet, yüksek maliyet, en yüksek maliyet
Birleşmiş Düğüm	Deterministik	-	Seviye (1-5)
m_n : Normal Şartlar Altında Katlanılan Maliyet	Fayda	$\sim N(3,0.2)$	-
m_s : Siyasi Tehditten Kaynaklanan Maliyet	Fayda	$\sim N(2,0.1)$	en düşük maliyet, düşük maliyet, orta maliyet, yüksek maliyet, en yüksek maliyet
T_M : Toplam Maliyet	Fayda	Fonksiyon	en düşük maliyet, düşük maliyet, orta maliyet, yüksek maliyet, en yüksek maliyet

Şekil 4. Örnek problemin etki diyagramı gösterimi

Şekil 4.a. Doğu Akdeniz örnek problemi ve değişken dağılımları

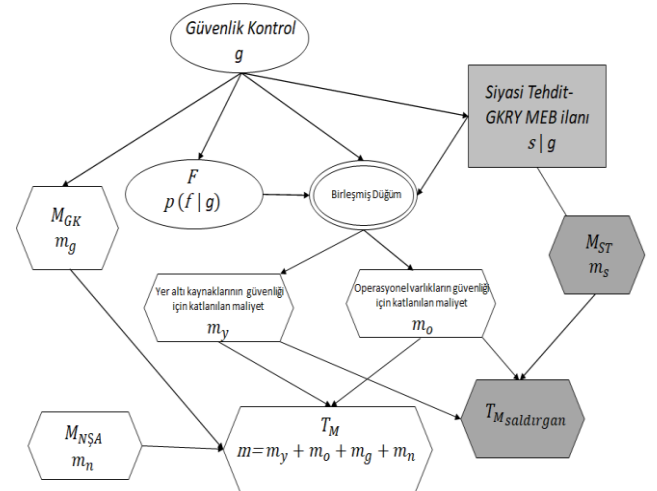
Şekil 4.b. Yer altı kaynaklarının güvenliği için katlanılan maliyet, m_y Şekil 4.c. Operasyonel varlıkların güvenliği için katlanılan maliyet, m_o Şekil 4.d. Güvenlik kontrolünden kaynaklanan maliyet, m_g Şekil 4.e. Toplam maliyet, T_M

Kurulan modelde yer alan maliyet düğümlerinin bu koşullar altında ortaya çıkan dağılımları Şekil 4.a-4.e'de verilmektedir. Örneğin, Şekil 4.e'de gösterildiği üzere, mevcut koşullar altında toplam maliyet düğümünün dağılımı 16,6460 milyar dolar ortalama ve 7,1462 milyar dolar standart sapmaya sahiptir. Oluşturulan modelin bu aşamaya kadar olan adımları problemin savunmacı tarafından değerlendirildiği ve saldırgan tarafın karar ve değerlendirme sürecinin modele dâhil edilmediği kısımdır ve örnek bir etki diyagramı olarak ele alınarak üzerinde senaryo analizlerinin yapılması mümkündür. Başlangıç olarak Türkiye'nin plan ve stratejilerini inceleyen bu modele, bir sonraki adımda rakip ülkelerin saldırı ve tehdit stratejileri eklenmektedir. Modelin bölüm 5.2'de detaylandırılan bir sonraki adımında siyasi tehdit değişkeni kullanılarak, rassal olarak ortaya çıkacağı düşünülen siyasi tehdit durumu rakip/saldırgan tarafın belirleyeceği bir karar durumuna dönüşecek ve böylelikle KRA savunma-saldırı modeli oluşturulacaktır. Bölüm 5.3'te ise elde edilen son modeldeki saldırganın kararını gösteren siyasi tehdit değişkenine kanıt eklenmekte ve sonuçları gözlemlenmektedir.

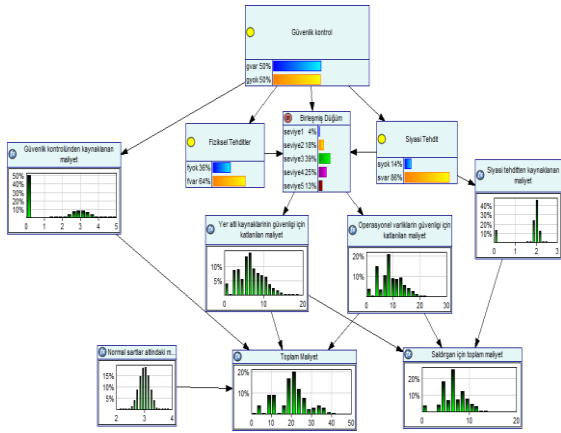
5.2. Doğu Akdeniz Savunma-Saldırı Problemi

Bölüm 4'te özetlenen rakip ülkeler arasındaki çekişmelere paralel olarak siyasi tehdit unsuru, GKRY'nin MEB ilanı düşünülerek oluşturulacaktır. Siyasi bir saldırı olarak düşünülen GKRY MEB ilanı düğümünün saldırgan olarak kendi katlanacağı maliyetler için bir maliyet düğümü (m_s) mevcuttur. GKRY'nin MEB ilanı, Türkiye'nin bölgedeki operasyonel ve yer altı kaynakları için katlanmakta olduğu maliyetleri etkileyecektir. Bu maliyetler ise Türkiye'nin toplam maliyetine direkt etmesinin yanı sıra saldırganın da toplam maliyetinin beklenen değerini belli oranda artıracaktır. Bu nedenle saldırganın toplam maliyetinin beklenen değerinin Türkiye'nin yer altı kaynaklarının güvenliği için katlandığı maliyetten 0,2 oranında, operasyonel varlıklarının güvenliği için katlandığı maliyetten ise 0,4 oranında etkilendiği varsayılacaktır.

Siyasi tehdit düğümü kasıtlı hale getirilmiş ve buna bağlı olarak siyasi tehditlerden kaynaklanan maliyet değişkeni eklenmiştir. Eklenen bu sürekli değişkenin 2 milyar dolar ortalama ve 0,1 milyar dolar standart sapma ile normal dağılım gösterdiği varsayılmıştır.

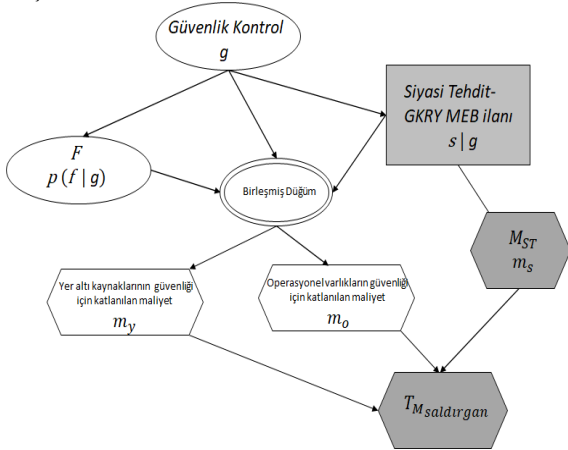

Şekil 5. Savunma-saldırı modelinde saldırgan açısından Doğu Akdeniz problemi etki diyagramı-1

Şekil 5.a. Savunma-saldırı: değişken dağılımları ile saldırın açısından Doğu Akdeniz problemi-1

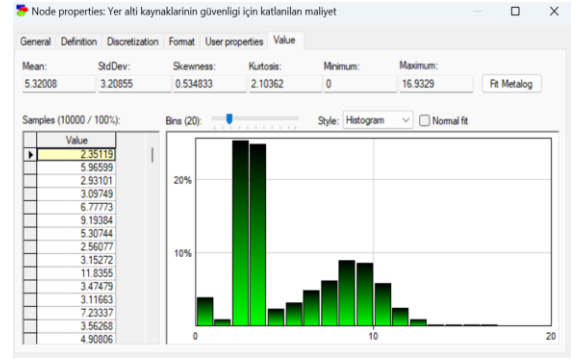
Oluşturulan bu sıralı savunma-saldırı modelinde M_{GK} , M_{NSA} ve TM düğümlerinin saldırın açısından bir rolü ve saldırının karar ve maliyetine etkisi yoktur, bu nedenle bu düğümler model savunmacı tarafından saldırın açısından değerlendirilmeden modelden çıkarılır. Şekil 6'da gösterildiği üzere, karar düğümü olan güvenlik kontrol düğümü problemin bu adımda saldırın taraf değerlendirilmesi yapıldığı için artık rassal bir değişkendir. Bu adımlar sonrası elde edilen ağ ve dağılımları Şekil 6 ve 6.a'da yer almaktadır. Şekil 6.b-6.e.'de ise savunma-saldırı modelinde yer alan ve saldırın açısından önem taşıyan maliyetlerin dağılımları verilmiştir.

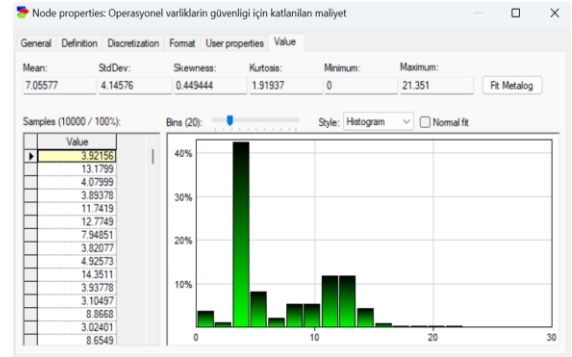
Şekil 6. Savunma-saldırı modelinde saldırın açısından Doğu Akdeniz problemi etki diyagramı-2

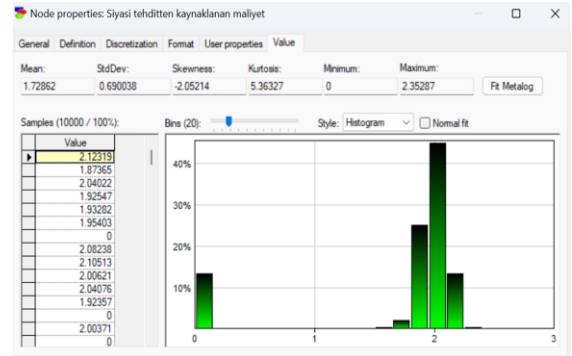
Şekil 6.a. Savunma-saldırı: değişken dağılımları ile saldırın açısından Doğu Akdeniz problemi-2

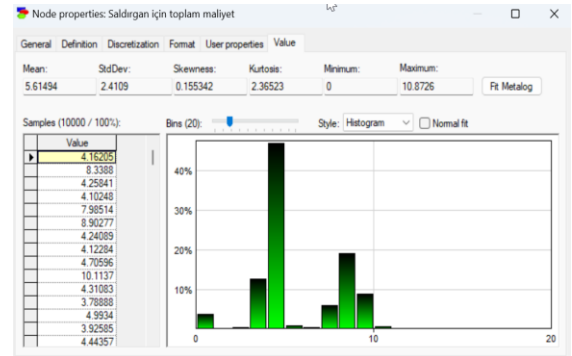
Şekil 6.b. Yer altı kaynaklarının güvenliği için katılan maliyet

Şekil 6.c. Operasyonel varlıkların güvenliği için katılan maliyet

Şekil 6.d. Siyasi tehditten kaynaklanan maliyet

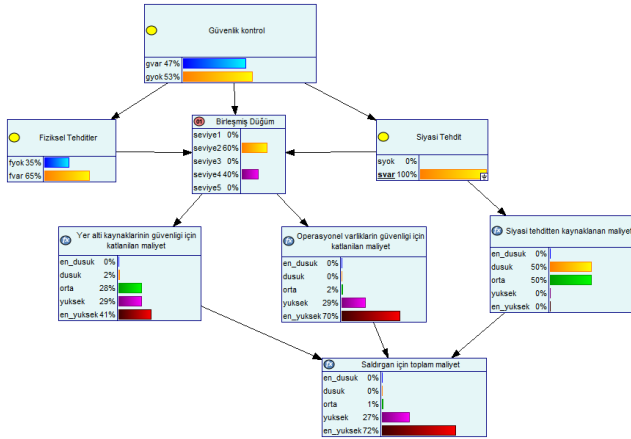

Şekil 6.e. Saldırgan için toplam maliyet

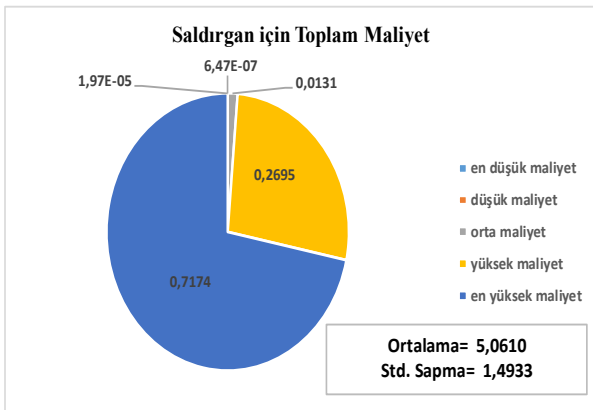
5.3. Doğu Akdeniz Savunma-Saldırı Problemi Senaryo Analizleri

Bayes ağları, Bayes ağları'nın genişletilmiş hali olan etki diyagramları ve etki diyagramlarını kullanması dolayısıyla KRA'nın önemli avantajlarından bir tanesi, ağda gözlemler yapılabilmesi ve gözlemler sonucunda ağın yenilenerek oluşan sonsal dağılımların incelenebilmesine imkân tanınmasıdır. Böylelikle oluşturulan modellerde senaryo analizlerinin yapılması mümkündür. Çalışmanın bu aşamasında Bölüm 5.2'de oluşturulan KRA savunma saldırı modeli üzerinde senaryo analizleri yapılacaktır. Bölüm 5.2'de yer alan Şekil 6.e, modelde herhangi bir gözlem yapılmadan önce saldırganın sahip olduğu toplam maliyet dağılımını yansıtmaktadır. Buna göre, savunmacının saldırgan taraf için hesapladığı toplam maliyetin ortalaması 5,6149 ve standart sapması 2,4109 milyar dolardır.

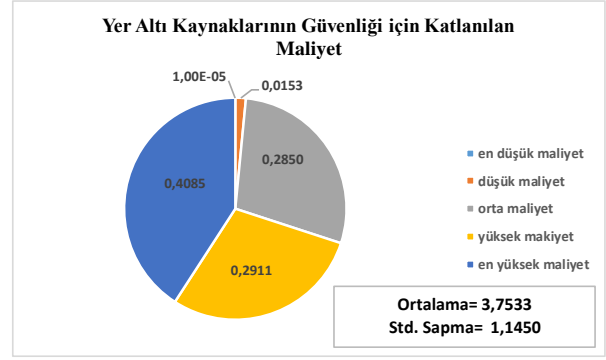
Analizin sonraki aşamasında siyasi tehdit durumunun gözlemlendiği varsayılarak ağda siyasi tehdit değişkeninin ilgili durumuna kanıt uygulanmaktadır. Ağın gözlem yapılmış hali, yenilenen ağ uyarınca değişkenlerin sonsal olasılıkları Şekil 8'de gösterilmektedir. Daha önce belirtildiği üzere, programda uygulanan kesikleştirme algoritması melez ya da sürekli modellerde, modelde yer alan ebeveynsiz düğümler dışındaki düğümlerde gözlem yapılması durumunda ağı kesikli bir Bayes ağına (dolayısıyla etki diyagramına) dönüştürmektedir. Bu durum orijinal ağda herhangi bir değişikliğe sebep olmaz, fakat ağda güncelleme yapıldıktan sonra elde edilen sonsal olasılıklar kesikli olarak verilir.

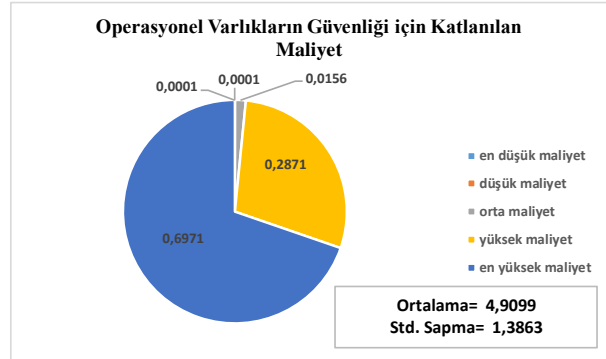
Şekil 8. Saldırgan açısından Doğu Akdeniz problemi-2: siyasi tehdit değişkeninde yapılan gözlem ve ağın sonsal dağılımları

Şekil 8.a. Gözlem sonrası saldırgan için toplam maliyet

Şekil 8.b. Gözlem sonrası yer altı kaynaklarının güvenliği için katlanılan maliyet

Şekil 8.c. Gözlem sonrası operasyonel varlıkların güvenliği için katlanılan maliyet

Şekil 8'de görülebileceği üzere, gözlem sonrası saldırganın toplam maliyet düğümü kesikli bir değişkene dönüşmüştür. Bu çalışmada oluşturulan modelde toplam maliyet değişkeninin kesikli durumu için beş durum oluşturulmuştur. Bunlar sırasıyla, 1 milyar dolara kadar en düşük, 1-2 düşük, 2-3 orta, 3-4 yüksek, 4 milyar dolar ve sonrası en yüksek maliyet olarak belirlenmiştir. Siyasi tehdit için yapılan gözlem sonrası yenilenen ağda, saldırgan için toplam maliyet % 72 olasılıkla en yüksek maliyet seviyesinde olmaktadır. Şekil 8.a-8.c gözlem sonrası maliyetlerin sonsal dağılımlarını vermektedir. Görüldüğü üzere gözlem yapılmadan önce savunmacının saldırgan için hesapladığı maliyet 5,6149 milyar dolar iken, siyasi tehdidin % 100 var olduğu durumda saldırganın maliyeti Şekil 8.a'da gösterildiği üzere 5,0610 milyar dolara düşmektedir. Savunmacı kendi açısından, saldırganın kesin saldırı düşündüğü durumda maliyetinin düşeceğini değerlendirmiştir, ama yine de % 72 olasılıkla en yüksek maliyete katlanması gerektiğini görmektedir. Maliyetlerdeki en yüksek düşüş ise operasyonel varlıkların güvenliği için katlanılan maliyet değişkeninde meydana gelmiştir.

6. Sonuçlar ve Tartışma

Ulusal güvenliği ele alan stratejik karar problemlerinde analitik modellerin kullanılması karar vericilere objektif bir değerlendirme imkânı tanınması bakımından önemlidir. Ancak ülkemizde ulusal güvenliğe dair çalışmaların büyük çoğunluğunun analitik karar modelleri değil, mevcut durum değerlendirmeleri düzeyinde kaldığı görülmektedir. Mevcut bu eksikliğe bir örnek model oluşturması bakımından bu çalışmada Türkiye'nin Doğu Akdeniz probleminde karşılaşılabileceği tehdit ve saldırıları yansıtan ve bu tehditlere yönelik önlemlerle, olası sonuçları arasındaki ilişkiyi ekonomik açıdan değerlendiren hipotetik bir model oluşturulmuş ve model Karşıtsal Risk Analizi aracılığıyla çözülmüştür.

Çalışmada tanımlanan KRA modeli, çözüm ve modelleme aracı olarak etki diyagramlarını kullanan olasılıksal bir modeldir. Bayes ağlarının fayda fonksiyonlarıyla genişletilmiş hali olan etki diyagramları karmaşık problemlerin yalnız bir şekilde gösterimi ve çözümünü mümkün kılar. Bu özellikle simetrik karar problemlerinin karar ağaçlarına nispeten az sayıda hesap adımı ile çözülmesini sağlar. Ancak KRA'nın avantajları olasılıksal analitik bir model olması ve de çözüm ve modelleme aracı olarak etki diyagramlarını kullanması ile sınırlı değildir. KRA'nın özellikle stratejik karar problemlerinde etkin bir modelleme aracı olarak kullanılabilmesinin ana nedeni akıllı rakip barındıran modellere imkân vermesi ve de klasik oyun teorisinin aksine ortak bilgi varsayımını benimsememesidir. Tarafların yalnızca kendi tercih ve inançlarını bilebileceği ve de bu tercih ve inançların karşı tarafça bilinemeyeceği varsayımı, problem modellemesi ve çözümünün daha gerçekçi bir şekilde yapılmasına imkân sağlamaktadır.

Bu çalışma Doğu Akdeniz gibi ulusal güvenlik stratejik karar problemlerinde analitik modelleme bakış açısının getirilmesine örnek teşkil etmesi ve de çalışmada oluşturulan Doğu Akdeniz meselesini konu alan hipotetik modeli KRA ile çözmesi bakımından bir ilk niteliğindedir. Konunun erişime açık olmayan bilgiler barındırması sebebiyle modelde kullanılan parametreler benzetim ile varsayımsal olarak üretilmiştir. Oluşturulan problem çerçevesinde KRA model ve senaryolarının geliştirilmesi, milli güvenlik ve çıkara yönelik problemlerde sistematik bir bakış açısı ve değerlendirme imkânı sağlayan modellerin oluşturulması mümkündür. Böylelikle ülkemizde milli güvenlik ve stratejik bakımdan önemi büyük problemlerin değerlendirilmesi için, farklı ve etkin modellerin uygulanabilirliğinin gösterilmesi ve yapılan çalışmanın bu kapsamda bir örnek teşkil etmesi istenmektedir.

Bunu izleyen çalışmalarda modelin kapsamının ve analiz adımlarının derinleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Çalışmanın Karşıtsal Risk Analizi literatür taraması, Doğu Akdeniz'de yaşanan çatışmaların kısa özeti, KRA örnek modelinin oluşturulması ve analizler birinci yazar Gülşah Bozcu tarafından gerçekleştirilmiştir. Makale konu ve yönteminin belirlenmesi, makalenin genel yazımı ve akışının oluşturulması, sonuç ve tartışmaların yazımı ikinci yazar Esmâ Nur Çinicioğlu tarafından yapılmıştır. Model çözümü ve değerlendirilmesi yazarların ortak ürünüdür.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

Alpar, G. (2019). *Rum-Yunan İkili Mısır, İsrail ve Lübnan'ın Akdeniz'deki Haklarını Gasp Ediyor*. <https://www.sde.org.tr/guray-alpar/gene/rum-yunan-ikilisi-misir-israil-ve-lubnanin-akdenizdeki-haklarini-gasp-ediyor-kose-yazisi-14308>

Banks, D., Gallego, V., Naveiro, R. ve Ríos Insua, D. (2022). Adversarial risk analysis: An overview. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics*, 14(1), 1–16. <https://doi.org/10.1002/wics.1530>

Banks, D. L., Rios, J., & Ríos Insua, D. (2016). *Adversarial risk analysis*.

Banks, D., Petralia, F. ve Wang, S. (2011). Adversarial risk analysis: Borel games. *Applied Stochastic Models in Business and Industry*, 27(2), 72–86. <https://doi.org/10.1002/asmb.890>

BayesFusion. (2022). *GeNIe modeler software package*. <https://www.bayesfusion.com/genie>

Cano, J., Insua, D. R., Tedeschi, A. ve Turhan, U. (2014). Security economics: an adversarial risk analysis approach to airport protection. *Annals of Operations Research*, 245(1–2), 359–378. <https://doi.org/10.1007/s10479-014-1690-7>

Cano, J., Pollini, A., Falciani, L. ve Turhan, U. (2016). Modeling current and emerging threats in the airport domain through adversarial risk analysis. *Journal of Risk Research*, 19(7), 894–912. <https://doi.org/10.1080/13669877.2015.1057201>

Deng, L. ve Ma, B. (2015). Application of adversarial risk analysis model in pricing strategies with remanufacturing. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 8(1), 1–20. <https://doi.org/10.3926/jiem.1223>

Ejaz, M., Joshi, C. ve Joe, S. (2021). Adversarial risk analysis for first-price sealed-bid auctions. *Australian and New Zealand Journal of Statistics*, 63(2), 357–376. <https://doi.org/10.1111/anzs.12315>

Esteban, P. G., Razuri, J. G. ve Insua, D. R. (2012). *An Adversarial Risk Analysis Model for a Decision Agent facing Multiple Users*. IEEE.

Gil, C. ve Parra-Arnau, J. (2019). An adversarial-risk-analysis approach to counterterrorist online surveillance. *Sensors (Switzerland)*, 19(3), 1–26. <https://doi.org/10.3390/s19030480>

Gil, C., Rios Insua, D. ve Rios, J. (2016). Adversarial Risk Analysis for Urban Security Resource Allocation. *Risk Analysis*, 36(4), 727–741. <https://doi.org/10.1111/risa.12580>

González-Ortega, J., Rios Insua, D. ve Cano, J. (2019). Adversarial risk analysis for bi-agent influence diagrams: An algorithmic approach. *European Journal of Operational Research*, 273(3), 1085–1096. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2018.09.015>

Howard, R. A. ve Matheson, J. E. (1984). *Decision analysis volume II: professional collection*. Strategic Decisions Group.

Insua, D. R., Banks, D., Ríos, J. ve González-Ortega, J. (2021). Adversarial risk analysis as a decomposition method for structured expert judgement modelling. *International Series in Operations Research and Management Science*, 293(1991), 179–196. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46474-5_7

Insua, D. R., Couce-Vieira, A., Rubio, J. A., Pieters, W., Labunets, K. ve G. Rasines, D. (2021). An adversarial risk analysis framework for cybersecurity. *Risk Analysis*, 41(1), 16–36. <https://doi.org/10.1111/risa.13331>

Insua, D. R., Rios, J. ve Banks, D. (2009). Adversarial risk analysis. *Journal of the American Statistical Association*, 104(486), 841–854. <https://doi.org/10.1198/jasa.2009.0155>

Insua, D. R., Ruggeri, F., Alfaro, C. ve Gomez, J. (2016). *Robustness for adversarial risk analysis*, M. Doumpos, C. Zopounidis ve E. Grigoroudis (Eds.), Vol. 241. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-33121-8>

Joshi, C., Insua, D. R. ve Rios, J. (2019). *Insider threat modeling: An adversarial risk analysis approach*. <http://arxiv.org/abs/1911.09945>

Kjaerulff, U. B. ve Madsen, A. L. (2008). *Bayesian networks and influence diagrams: a guide to construction and analysis (information science and statistics)*. Springer.

Koller, D. ve Milch, B. (2003). Multi-agent influence diagrams for representing and solving games. *Games and Economic Behavior*, 45(1), 181–221. [https://doi.org/10.1016/S0899-8256\(02\)00544-4](https://doi.org/10.1016/S0899-8256(02)00544-4)

McLay, L., Rothschild, C. ve Guikema, S. (2012). Robust adversarial risk analysis: A level-k approach. *Decision Analysis*, 9(1), 41–54. <https://doi.org/10.1287/deca.1110.0221>

Miller, A., Merkhofer, M. ve Howard, R. (1976). *Development of automated aids for decision analysis*. Stanford Research Institute.

National Research Council. (2008). Department of homeland security bioterrorism risk assessment: a call for change. *National Academies Press*, 2, 2–5.

Niyaz, Q., Sun, W. ve Alam, M. (2015). Impact on SDN powered network services under adversarial attacks. *Procedia Computer Science*, 62, 228–235. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.08.444>

Onder, M. ve Akıncı, N. (2020). *Akdeniz'de petrol ve doğalgaz aramalarının bölge enerji ve güvenlik politikalarına etkisi*.

- <https://www.researchgate.net/publication/338801871>
- Perry, M. ve El-Amine, H. (2019). Computational efficiency in multivariate adversarial risk analysis models. *Decision Analysis*, 16(4), 314–332. <https://doi.org/10.1287/deca.2019.0394>
- Ren, K., Zheng, T., Qin, Z. ve Liu, X. (2020). Adversarial attacks and defenses in deep learning. *Engineering*, 6(3), 346–360. <https://doi.org/10.1016/j.eng.2019.12.012>
- Rios, J. ve Insua, D. R. (2012). Adversarial risk analysis for counterterrorism modeling. *Risk Analysis*, 32(5), 894–915. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2011.01713.x>
- Roponen, J. ve Salo, A. (2015). Adversarial Risk Analysis for Enhancing Combat Simulation Models. *Journal of Military Studies*, 6(2), 82–103. <https://doi.org/10.1515/jms-2016-0200>
- Rothschild, C., Mclay, L. ve Guikema, S. (2012). Adversarial risk analysis with incomplete information: A level-k approach. *Risk Analysis*, 32(7), 1219–1231. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2011.01701.x>
- Sevillano, J. C., Insua, D. R. ve Rios, J. (2012). Adversarial risk analysis: The Somali pirates case. *Decision Analysis*, 9(2), 86–95. <https://doi.org/10.1287/deca.1110.0225>
- Velu, C. ve Iyer, S. (2008). *The rationality of irrationality for managers: returns-based beliefs and the traveler's dilemma*. <http://ssrn.com/abstract=1334909>
- Vieira, A. C., Houmb, S. H. ve Insua, D. R. (2014). A graphical adversarial risk analysis model for oil and gas drilling cybersecurity. *Electronic Proceedings in Theoretical Computer Science, EPTCS*, 148, 78–93. <https://doi.org/10.4204/EPTCS.148.6>
- Wang, S. ve Banks, D. (2011). Network routing for insurgency: an adversarial risk analysis framework. *Naval Research Logistics*, 58(6), 595–607. <https://doi.org/10.1002/nav.20469>
- Wang, W., Di Maio, F. ve Zio, E. (2019). Adversarial risk analysis to allocate optimal defense resources for protecting cyber-physical systems from cyber attacks. *Risk Analysis*, 39(12), 2766–2785. <https://doi.org/10.1111/risa.13382>
- Wortman, P. A. ve Chandy, J. A. (2020). SMART: Security model adversarial risk-based tool for systems security design evaluation. *Journal of Cybersecurity*, 6(1), 1–8. <https://doi.org/10.1093/cybsec/tyaa003>
- Wortman, P. A., Tehranipoor, F. ve Chandy, J. A. (2018, December 4). An adversarial risk-based approach for network architecture security modeling and design. *2018 International Conference on Cyber Security and Protection of Digital Services, Cyber Security 2018*. <https://doi.org/10.1109/CyberSecPODS.2018.8560685>
- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz’de deniz yetki alanlarının paylaşılması sorunu ve Türkiye, *Bilgi Strateji*, 4(6), 1–70.
- Zhang, L. ve Reniers, G. (2018). Applying game theory for adversarial risk analysis in chemical plants. In *TU Delft University*. <https://doi.org/10.4233/uuid:eec6ef3b-3d9d-4b7d-8d9b-02fa5a4d9245>

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>

Türkiye’de siyasal reklamcılık uygulamaları: 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri örneğinde gazete reklamları üzerine bir inceleme

Political advertising practices in Turkey: an investigation on newspaper advertisements in the case of 2014 presidential elections

Ömer Cenap Özdemir^{a*}, Raci Taşcıoğlu^b

^a Öğr. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, Çıldır Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Bölümü, Ardahan, Türkiye, omercenapozdemir@ardahan.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-8051-9894

^b Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Erzurum, Türkiye, tascio@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2917-295X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 08 Ocak 2023

Kabul: 09 Mart 2023

Anahtar kelimeler:

Politik Pazarlama,
Siyasal Reklamcılık,
Gazete Siyasal Reklamları,
2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 08 January 2023

Accepted: 09 March 2023

Keywords:

Political Marketing,
Political Advertising,
Newspaper Political Ads,
2014 Presidential Elections

Article type:

Research article

ÖZET

Türkiye’de yakın zamana kadar meclis tarafından gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçiminin, 2007 yılında yapılan referandumla birlikte halkoyuyla yapılması kararlaştırılmıştır. Bu gelişme, Cumhurbaşkanlığı adaylarının seçim kampanyası yürütmelerine ve bu kapsamda bir tutundurma tekniği olarak siyasal reklamcılık uygulamalarını kullanmalarına neden olmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde yürütülen kampanyalardaki siyasal reklamcılığın konu edinildiği bu çalışmada, 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan seçimlerde aday olan liderlerin kampanyaları kapsamında yaygın yazılı basında yer alan gazetelerde kullandıkları siyasal reklamların incelenmesi amaçlanmıştır. Betimleyici bir yaklaşıma sahip olması, örnekleme dâhil edilen gazete sayısının ve haliyle ulaşılan reklam sayısının fazlalığı -literatürde karşılaşılan benzer çalışmalara oranla- bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Araştırma kapsamında Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazeteleri amaçlı örnekleme yöntemiyle örnekleme dâhil edilmiştir. Seçimler için adaylık son başvuru tarihi olan 3 Temmuz 2014 ile seçim tarihi olan 10 Ağustos 2014 tarih aralığında söz konusu gazetelerde arşiv taraması yapılarak, seçimlerin iki önemli adayı Recep Tayyip Erdoğan ve Ekmeleddin İhsanoğlu ile ilgili belirlenen toplam 10 siyasal reklam nitelik içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan inceleme neticesinde; Aday İhsanoğlu’nun siyasal reklamında birlik ve beraberliğe gönderme yapılarak üretim vurgulanmışken, aday Erdoğan’ın siyasal reklamlarında ise partiden ziyade adayın ön planda tutulduğu, birçok yeniliğin, dönüşümün ve değişimin onun sayesinde olduğu vurgusu yapıldığı, yatırımlar ve yapılması planlanan vaatleri içerdiği görülmüştür.

ABSTRACT

In Turkey, the Presidential election, which was held by the parliament until recently, was decided to be held by popular vote with the referendum held in 2007. This development has caused the presidential candidates to run election campaigns and to use political advertising practices as a promotion technique in this context. In this study, which deals with the political advertising in the campaigns carried out during the presidential election process, it is aimed to examine the political advertisements used by the leaders who were candidates in the elections held on 10 August 2014 in the newspapers in the common print media within the scope of their campaigns. The fact that it has a descriptive approach, the number of newspapers included in the sample and the number of advertisements reached makes this study unique compared to similar studies in the literature. Within the scope of the research, Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Yeni Akit and Yeni Şafak newspapers were included in the sample with purposive sampling method. A total of 10 political advertisements about the two important candidates of the elections, Recep Tayyip Erdoğan and Ekmeleddin İhsanoğlu, were analyzed by content analysis method by scanning the archives in the mentioned newspapers between the dates of 3 July 2014, the deadline for candidacy, and 10 August 2014, the election date. As a result of the investigation; While production was emphasized by referring to unity and solidarity in the political advertisement of the candidate İhsanoğlu, it was seen that in the political advertisements of the candidate Erdoğan, the candidate was prioritized rather than the party, it was emphasized that many innovations, transformations and changes took place thanks to him, and included investments and planned promises.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: omercenap25@hotmail.com

Atf / Citation: Özdemir, Ö. C. ve Taşcıoğlu, R. (2023). Türkiye’de siyasal reklamcılık uygulamaları: 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri örneğinde gazete reklamları üzerine bir inceleme. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 74-81. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1231304>

1. Giriş

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de siyasi partiler ya da adaylar tarafından politik beklentiler doğrultusunda, kampanya stratejisi ve amaçlarına göre üretilen siyasal reklamlara seçim dönemlerinde oldukça ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç gözetilerek hazırlanan siyasal reklamcılık uygulamalarına, özellikle seçim dönemlerinde daha çok rastlanmaktadır.

Türkiye’de 2007 yılında yapılan referandum sonucunda Cumhurbaşkanının artık halk tarafından seçilebilmesi sağlanmıştır. Bu değişiklikte birlikte Cumhurbaşkanının halk tarafından seçimler aracılığıyla doğrudan seçilebilmesi, 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin en çarpıcı ve dikkat çekici özelliği olmuştur. Yine bu seçimlerde -Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi- adaylara kampanyaları kapsamında bağış yapılabilmesinin yasal hale gelmesi, yüksek bütçelere dayalı siyasal reklamcılık tekniğinin de öne çıkmasını sağlamıştır. Bu çerçevede siyasal reklamcılığın konu edildiği çalışmada, 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olan liderlerin kampanyalarında, yaygın yazılı basında yer alan gazetelerde kullandıkları siyasal reklamların incelenmesi amaçlanmıştır. Betimleyici bir yaklaşıma sahip olan bu çalışma, Türkiye’de ilk defa Cumhurbaşkanının halk tarafından doğrudan seçildiği bir seçimi ve bu seçim sürecinde kullanılan siyasal reklamları incelemesi nedeniyle önem kazanmıştır. Araştırma kapsamında, yaygın yazılı basın evreninde yer alan gazetelerden Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazeteleri amaçlı örnekleme yöntemiyle örnekleme dahil edilmiştir. Seçimler için adaylık son başvuru tarihi olan 3 Temmuz 2014 ile seçim tarihi olan 10 Ağustos 2014 tarih aralığında söz konusu gazetelerde arşiv taraması yapılarak, seçimlerin iki önemli adayı Recep Tayyip Erdoğan ve Ekmeleddin İhsanoğlu ile ilgili belirlenen siyasal reklamlar, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Adaylara ait siyasal reklamlar, sayı, tür, konu, dilsel ve görsel içerik/kapsam ile verilmek istenen mesaj bağlamında detaylı olarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, öncelikle kavramsal bir çerçeve oluşturularak politik pazarlama ve siyasal reklam ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ardından Türkiye’de siyasal reklamcılık uygulamalarının tarihsel gelişimi kısa bir şekilde özetlenmiş ve son kısımda ise 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde adaylar tarafından kullanılan gazete reklamları irdelenmiştir.

2. Politik Pazarlama ve Siyasal Reklamcılık İlişkisi

Siyasal iletişimde yaşanan gelişmelerin çoğu Amerikanlaşma ve profesyonelleşmenin bir parçasıdır. Siyasi aday veya partiler seçmenin talebine cevap vererek, özellikle imaj oluşturma araçları kullanılmaktadır. Hedef mesajları seçmene iletip, özgünlük, estetikleştirme, duygusallaştırma, ilişkili olma ve bölümlendirme araçları işlevsel hale getirilmektedir (Lilleker, 2013). Siyasi parti, aday ve fikirlerin ticari ürün ve hizmetlere benzer şekilde pazarlanabileceği yaklaşımı, televizyonun toplumsallaştığı 1950’li yıllara denk gelmektedir. Televizyon, o dönemlerde siyasilere milyonlarca kişiye aynı anda hitap etme fırsatını vermiştir. Siyasiler radyonun ötesinde hem vücut dilleri hem de hitabet yönleriyle seçmene ulaşmaya başlamışlardır. Ticari mal ve hizmetlerin pazarlama yöntem ve teknikleri de zamanla siyasi alana doğru kaymıştır. Siyasal pazarlama olgusunun ortaya çıkması ise, ideolojik farkların giderek buharlaştığı liberal siyasette pazarlama yöntem ve tekniklerinin sihirli bir değnek gibi görülmesiyle ve siyasi parti ve adayların rakipleriyle aralarında bir imaj farkı oluşturma çabalarıyla başlamıştır (Taşcıoğlu, 2018).

Teknolojik gelişmeler ve yenilikler neticesinde siyasette nasibini alarak, bir değişim ve dönüşüm içerisine girmiştir. Özellikle televizyonun

yaygınlaşmasıyla birlikte, seçim çalışmaları da artık bu zeminde yürütülmeye başlamıştır. Siyasi adaylar seçim zamanlarında televizyon program ve reklamlarında boy göstermeye başlamış, seçmenlere kendilerini tanıtmaya, hedef ve politikalarını, vaatlerini aktarma şansını elde etmişlerdir. Dönem itibarıyla gazetelerde sadece resim ve sloganların yer aldığı siyasal reklamlar kullanılırken, televizyonlar sayesinde siyasi adayların birebir içerisinde yer aldığı, konuştuğu ve seçmene hitap ettiği siyasal reklamlar kullanılmaya başlamıştır.

Politik pazarlama; seçmenler açısından oy verme hakkının genişlemesiyle birlikte, seçimlerde partiler veya adayların seçmenlere uygun bir şekilde sunulmasıyla onların her seçmen tarafından tanınmasını sağlamak, özellikle rakipler veya muhalefet ile farkların ortaya koyularak, minimum araçla seçimlerin kazanılabilmesi için kullanılan tekniklerin tamamıdır (Bongrand, 1992). Buradan hareketle politik pazarlama, demokrasinin yaygınlaşarak siyasetin rekabet ortamında paylaşılmasıyla birlikte seçmeni etkileme konusunda yapılan seçimlerin adaylar arasında bir yarış haline gelmesi ve bir bilgi toplumuna geçilmesi ile birlikte özellikle seçim zamanlarında ihtiyaç duyulan siyasal iletişim yöntemi olmaktadır. Aslında siyasal parlama seçim zamanlarında seçmenlere müşteri odaklı olarak bir yaklaşım güden iletişim yöntemi sürecidir (Akay, 2012). Öte yandan politik pazarlama, kampanya danışmanları ve profesyonel uzmanların desteği ile medya ve reklamcılık gibi pazarlama teknikleri kullanılarak, seçmenler üzerinde olumlu imaj oluşturulup onların desteklerini almak adına yürütülen, ikna amaçlı propaganda faaliyetleridir (Taşcıoğlu, 2009).

Ticari faaliyet olarak bir ürünün pazarlanması için başvuru tekniklerin benzerleri politik pazarlamada da kullanılabilir. Herhangi bir ürünün pazarlanmasında ürünün özellikleri nasıl ön plana çıkarılıyorsa, politik pazarlamada da ürünün yerini alan siyasi adayın veya siyasi partinin özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bilinen ticari pazarlama ile politik pazarlama arasındaki en büyük fark; birinde pazarlanan bir ürün, eşya veya hizmet iken, diğerinde ise pazarlanan bir insan (aday), fikir, proje veya vaat olabilmektedir. Ayrıca ticari pazarlama faaliyetleri her zaman yapılırken, politik pazarlama faaliyetleri özellikle seçim zamanları yapılmaktadır.

Siyasal reklamcılık ise seçimlerde adayların veya siyasal partilerin kontrollü bir siyasal iletişim biçimi şeklinde politik pazarlama uzmanları tarafından hazırlanan siyasi mesajların yer ve zaman satın alınarak kitle iletişim araçlarında yayınlanmasıdır (Kaid, 1981). Diğer yandan, aday veya partilerin medyada yer ve zaman satın alıp, seçmenlerin tutum ve davranışlarını ilgili aday veya parti lehine çevirmek için gerçekleştirilen, mesajların yapılması ve yayınlanmasıyla ilgili bir iletişim faaliyetidir. Yüksek bütçelerin kullanıldığı, profesyonel yardımların gerektiği ve seçim kampanyasının mesajlarını etkin bir biçimde seçmene ulaştırıldığı önemli bir araçtır (Uztuğ, 2004).

Siyasal reklamcılık 7 türe ayrılmaktadır. Bunlar (Çankaya, 2015);

- Partizan siyasal reklamlar,
- Adayları temel alan siyasal reklamlar,
- İktidara yönelik siyasal reklamlar,
- Toplumsal guruplara yönelik siyasal reklamlar,
- Gizli siyasal reklamlar,
- Negatif siyasal reklamlar,
- Sosyal amaçlı reklamlardır.

Siyasal reklamcılık diğer reklamcılık alanlarında olduğu gibi, birçok medya aracı kullanılarak özellikle siyasi aktörlere yönelik daha çok olumlu duygular oluşturmak amacıyla, planlı bir şekilde tasarlanmış bir iletişim

türüdür (Lilleker, 2013). Siyasal reklamlar, hem halkla ilişkiler çalışmalarının bir uzantısı hem de siyasal iletişim yöntemidir. Bu siyasal reklamlar parti veya adayın seçim kampanyası ve felsefesini yansıttıkları şekilde reklam ajansları tarafından hazırlanırken, siyasal danışmanlar ise siyasal reklamların seçim kampanyası sırasında nerede, ne şekilde, nasıl ve ne zaman kullanılacağına karar vermektedir. Siyasal reklamın mesaj biçimi, zamanlaması, değerlendirilmesi ve medya seçimi, parti ya da adayların bütçeleri çerçevesinde gerçekleştirilir (Tokgöz, 2014).

Sadece siyasal reklamın değil, bütün reklam çeşitlerinin hazırlanma aşamasından yayınlanma aşamasına kadar her aşamasında, büyük miktarda bütçelere ihtiyaç vardır. Siyasal reklamların, yayınlanması istenilen mecraya göre maliyeti artıp azalabilmektedir. Tercih edilecek iletişim aracı yerel bir iletişim aracı (yerel televizyon, radyo, gazete vb.) ise maliyet düşerken, ulusal hatta uluslararası yayın yapan bir iletişim aracı (ulusal veya uluslararası yayın yapan televizyon, radyo, gazete vb. tercih edilmesi durumunda ise maliyet daha da artabilmektedir. Bunun yanı sıra, siyasal reklamın türü ve çeşidine göre de maliyet değişmektedir. Siyasal reklamın uzunluğu kısıtlılığı (video, film vb.), renkli renksiz oluşu (resim, afiş vb.) ve boyutu (büyüklük, küçüklük vb.) maliyeti belirleyen unsurlardan sadece birkaçıdır.

Sonuç olarak; siyasi parti ya da adayların siyasal reklam tercihlerini belirleyen en önemli etkenlerden birisi, adayın ya da partinin maddi imkanları, bütçesi ve seçilen reklam uygulamasının maliyetidir.

3. Türkiye’de Siyasal Reklamcılık Uygulamaları

Seçim veya halkoylaması öncesi özellikle siyasi aktörler, birçok iletişim araçlarını kullanarak yoğun bir iletişim süreçlerine girerler. Bu siyasal reklamların temel amacı, seçmenleri siyasi konular hakkında bilgilendirme, onların tutumlarını etkileyerek değiştirme ya da kendi istekleri doğrultusunda ikna etmeleri için çeşitli formlarda medyanın aracılık etmesini sağlamaktır. Bu amaçlar doğrultusunda siyasal reklamlar konu, imaj, negatif ve pozitif içerik gibi duygusal formlar tercih edilerek kullanılır (Aydın ve Süslen, 2018). Bununla birlikte siyasa reklamlar, özellikle seçim dönemlerinde tercih edilerek sıklıkla kullanılmaktadır. Bu reklamlardan, seçilme ihtimali yüksek olan parti ve adaylar daha çok faydalanırken, seçim günü yaklaştıkça seçim kampanya ve uygulamaları ile siyasal reklamların kullanımı da artış göstermektedir (İrak ve Taşcıoğlu, 2017).

Türkiye’de, siyasal reklam çalışmalarının batılı ülkelere göre daha geç uygulanmaya başlamasının sebepleri olarak, teknolojik gelişmelerdeki gecikmeler ve siyasal hayattaki yapı şeklinde sıralanabilir. Türkiye’de bu alandaki seçim kampanyaları çalışmalarının ilki 1950 seçimlerinde siyasal iletişim çalışmaları kapsamında yapılmıştır. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren teknolojik gelişmelerin etkisiyle, siyasal reklam çalışmaları siyaset alanına dahil olmuş ve bu siyasal reklam çalışmaları özellikle ajanslar, profesyoneller ve danışmanlar ile yürütülerek özel bazı ekipler kurulmuştur (Eraslan, 2018). “Siyasal reklam uygulamaları 1950’lerde ABD’de, 1970’lerde Avrupa’da yaygınlık kazanırken, ülkemizde de 1990’larda özellikle özel yayıncılıkla birlikte siyasal kampanyalarda önemli ve etili bir tutundurma tekniği olarak yaygınlık kazanmıştır. Siyasal reklamcılık uygulamalarının ülkemizdeki seyri Batıya göre biraz farklılık göstermektedir. Çünkü 1977 seçimlerinde yasal olmayan bir şekilde uygulanırken, 1983 seçimlerinde yasal bir zemine kavuşmuştur. Bugün ülkemize hemen her seçimde ister genel ister yerel olsun, partilerin ve adayların reklama imkanları ölçüsünde önemli bütçeler ayırdıkları, reklam profesyonelleriyle yoğun ilişkiler geliştirdikleri ve özellikle de seçime sayılı günler kala yoğun reklam uygulamalarıyla büyük bir beklenti

içerisine girdikleri görülmektedir” (Taşcıoğlu, 2018). Ayrıca 1950 yılına kadar CHP’nin tek başına iktidar olmasından dolayı, partiler arasında herhangi bir rekabet olmamış ve o dönemlerde bu yüzden siyasal reklam çalışmalarına çok fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Çok partili yaşama geçildikten sonra siyasal reklam çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin Türkiye’de 1950 seçimlerinde muhalefet partisi olan Demokrat Parti’sinin “Yeter Söz Milletindir” sloganını kullanarak yağmış olduğu çalışma, ülke siyasetinin ilk siyasal reklam çalışmasıdır (Eraslan, 2018).

Türkiye de teknolojik yenilik ve gelişmelerle birlikte, televizyonun yaygınlaşması ve yeni televizyon kanallarının kurulması siyasal reklamları başka boyutlara taşımıştır. Özellikle; özel televizyon kanallarının sayısının da artmasıyla, Batı ve Amerikan tarzı siyasal reklamlara daha çok yer verilmeye başlanmıştır.

Ayrıca siyasal pazarlama anlamında da 1977 de yapılan genel seçimlerde, Cen Ajans tarafından Adalet Partisi (AP) için yapıldığı bilinmektedir. Ek olarak, 1983 genel seçimlerinde ise Anavatan Partisi’nin (ANAP), Man Ajans ile yapmış olduğu çalışmalar vardır. Bu dönemlerdeki seçimler şarkılı, türkölü, konserli yapıldı ve seçmene promosyon ürünler verilerek Amerikanvari seçim kampanyaları yürütüldü. Bu yeni dönem denilebilecek zamanlarda, siyasi partilerin en büyük harcama kalemleri siyasal reklamların oluşturduğu büyük bütçeli seçim kampanyaları olmuştur. Günümüzde de hemen hemen bütün siyasi partiler seçimleri kazanmanın en etkili yolunun iyi bir iletişim ve reklam stratejisi olduğuna inanır (Koç Akgül ve Şahin, 2018). Diğer yandan siyasal süreçte medyanın ağırlığının artmasıyla da seçim kampanyaları ve siyasal reklamlar medyanın kendi kural ve ilkelerine göre hazırlanmakta, medya ve siyaset arasında yakın ilişkilerin oluşmasını sağlamaktadır. Bu gelişmeler neticesinde ise yeni bir siyaset anlayışı ortaya çıkmıştır (Taşcıoğlu, 2007).

Sonuç olarak, Türkiye’de de gerek teknolojik gelişme ve yeniliklerle birlikte seçmenlere ulaşım kolaylığı gerekse seçmenlerin tercihlerinin her geçen gün değişmesine paralel olarak, iktidar olmak isteyen her parti veya seçilmek istenen her siyasi aday, siyasal reklam uygulamalarına bünyesinde yer vermek zorundadır. Bu zorundalığın, başarıyı elde etmenin ön koşulu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca siyasal reklam uygulamalarını, türüne ve çeşidine göre (televizyon, internet, radyo vb.) kullanmak ise parti ve adayların ekonomik bütçeleri ile doğru orantılıdır. Bütçe ve siyasal reklam arasındaki ilişki ise, hiçbir zaman göz ardı edilmeyecek önemli bir durumdur.

4. Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Türkiye de 1923 yılından itibaren toplam 12 farklı kişi cumhurbaşkanlığı yapmıştır. İlk cumhurbaşkanı M. Kemal Atatürk iken sonrasında sırasıyla İsmet İnönü, Celal Bayar, Cemal Gürsel, Cevdet Sunay, Fahri Korutürk, Kenan Evren, Turgut Özal, Süleyman Demirel Ahmet Necdet Sezer, Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan’dır.

Ülkemizde cumhurbaşkanları 1921, 1924, 1961 ve 1981 anayasaları doğrultusunda meclis tarafından seçilirken, 2010 referandumuyla yapılan anayasa değişikliğiyle birlikte Cumhurbaşkanı seçme yetkisinin meclisten alınıp halka verilmesi, yönetim sisteminde de birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. 2014 seçimleriyle birlikte Cumhurbaşkanı’nın ilk defa halkoyuyla seçilmesinin yönetim açısından yansımalarının dışında, halkla ilişkiler bağlamında özellikle adayların seçim kampanyaları yürütme gereğinden dolayı, siyasal iletişim faaliyetleri açısından ayrı bir öneme sahiptir.

5. 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Siyasal Reklamcılık Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme

Türkiye’de halk ilk kez 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleriyle birlikte cumhurbaşkanını kendisi seçmiş ve bu seçimlerde farklı görüş ve ideolojilere sahip 3 farklı aday birbirleriyle yarışmıştır. Seçimlerde cumhurbaşkanı adayları, seçmenlerin ilgi ve dikkatini çekerek oylarını alabilmek ve birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilmek için yürüttükleri seçim kampanyalarında politik pazarlama stratejilerinden yararlanmışlardır. Politik pazarlamayla birlikte siyasal reklamcılık uygulamalarının önemi 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ile oldukça artmıştır (Akyılmaz ve Uçar, 2015).

Cumhurbaşkanını halkın seçebilmesi çok önceden dile getirilmiş, fakat bunun olabilmesi için somut adımlar atılamamıştı. Bu doğrultuda 2007 yılında Abdullah Gül cumhurbaşkanı adayı olmuş, buna karşılık e-muhtıra verilerek Anayasa Mahkemesi’nin ‘367 kararı’ ile toplantı yeter sayısı şartı koyulmuş, Gül’ün adaylığı engellenmek istenmişti. Ardından TBMM cumhurbaşkanını halkın seçmesini öngören Anayasa değişikliği yapılmak istenmiş, fakat bu değişiklik isteği dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından veto edilmiştir. Anayasa gereği bu değişiklik isteği 21 Ekim 2007’de referanduma götürülmüştür. Yapılan referandum sonucunda, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kabul edilmiştir. 2014 yılındaki cumhurbaşkanı seçimleri böylesi çatışmanın ve siyasi olayların sonucunda gerçekleşebilmiştir (Özipek, 2019).

2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Recep Tayyip Erdoğan ve Selahattin Demirtaş Genel Başkan oldukları partileri tarafından aday gösterilmişken, Ekmeleddin İhsanoğlu ise Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’den 109 ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’den 52 milletvekilinin imzası karşılığında, çatı aday şeklinde cumhurbaşkanı adayı olmuştur.

Tablo 1. 2014 Cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları

Adayın Adı Soyadı	Yurt İçi S. Sonucu	Yurt Dışı S. Sonucu	Gümrük K. S. Sonucu	Türkiye G. Toplam	Oran (%)
Recep Tayyip Erdoğan	20.670.826	143.873	185.444	21.000.143	%51,79
Ekmeleddin İhsanoğlu	15.434.167	64.483	89.070	15.587.720	%38,44
Selahattin Demirtaş	3.914.359	22.582	21.107	3.958.048	%9,76
Genel Toplam	40.019.352	230.938	295.621	40.545.911	%100

Kaynak: www.ysk.gov.tr

Tablo 1’de detayları verilen seçim sonuçlarına bakıldığında, %51,79 oranı ile Recep Tayyip Erdoğan birinci olarak Cumhurbaşkanı seçilmişken, Ekmeleddin İhsanoğlu %38,44 oy oranı ile ikinci, Selahattin Demirtaş ise %9,76 oy oranı ile üçüncü olmuştur.

6. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada, 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde aday olan liderlerin kampanyalarında yaygın yazılı basında yer alan gazetelerde kullandıkları siyasal reklamların incelenmesi amaçlanmıştır. Betimleyici bir yaklaşıma sahip olan bu araştırma, Türkiye’de ilk defa cumhurbaşkanının halk tarafından doğrudan seçildiği bir seçimi ve bu seçim sürecinde kullanılan siyasal reklamları incelemesi nedeniyle önem kazanmıştır.

Araştırma kapsamında, yaygın yazılı basın evreninde yer alan gazetelerden Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazeteleri amaçlı örnekleme yöntemiyle örnekleme dahil edilmiştir.

Seçimler için adaylık son başvuru tarihi olan 3 Temmuz 2014 ile seçim tarihi olan 10 Ağustos 2014 tarih aralığında söz konusu gazetelerde arşiv taraması yapılarak, seçimlerin iki önemli adayı Recep Tayyip Erdoğan ve Ekmeleddin İhsanoğlu ile ilgili belirlenen siyasal reklamlar içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Adaylara ait siyasal reklamlar; sayı, tür, konu, dilsel ve görsel içerik/kapsam, verilmek istenene mesaj, ileti niteliği ve ileti içeriği açısından detaylı olarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 2. Gazetelerde yer alan siyasal reklam sayıları

Aday/ Gazete	Cumhuriyet	Hürriyet	Sabah	Yeni Akit	Yeni Şafak	Toplam
Recep Tayyip Erdoğan	-	-	9	7	8	24
Ekmeleddin İhsanoğlu	1	1	-	-	-	2
Toplam	1	1	9	7	8	26

Tablo 2’de görüldüğü üzere örnekleme dahil edilen gazetelere yönelik yapılan arşiv taramasında, her iki adaya ait toplam 26 reklama rastlanmıştır. Bu reklamların neredeyse tamamına yakının (24 adet) seçimin galibi olan Erdoğan’a ve çok az kısmının ise (2 adet) çatı adayı İhsanoğlu’na ait olduğu belirlenmiştir. Reklamlara genel olarak bakıldığında, tamamının tam sayfa ve renkli olarak yayımlandığı görülmüştür. Gazetelerde, İhsanoğlu hep aynı siyasal reklamı kullanmışken, Erdoğan ise 9 farklı siyasal reklam tercih etmiştir. Erdoğan’ın kullandığı toplam 9 siyasal reklamın 8 tanesinde adayın logosu yer alırken, sadece 1 tanesinde partinin logosuna yer verilmiştir. Bütün reklamlarda adayın sol taraftan yandan çekilmiş kendi fotoğrafı vardır.

Tablo 3. Gazetelerde yer alan siyasal reklamların ileti niteliğine göre dağılımı

Gazete/İleti Niteliği/Aday	Cumhuriyet	Hürriyet	Sabah	Yeni Akit	Yeni Şafak	Toplam
Negatif / Pozitif	Negatif Pozitif	Negatif Pozitif	Negatif Pozitif	Negatif Pozitif	Negatif Pozitif	Negatif Pozitif
Recep Tayyip Erdoğan	- -	- -	4 5	3 4	4 4	11 13
Ekmeleddin İhsanoğlu	- 1	- 1	- -	- -	- -	- 2
Toplam	1	1	9	7	9	26

Adayların gazetelerde yayımlanmış oldukları siyasal reklamların ileti niteliğine göre dağılımı Tablo 3’de gösterilmektedir. Buna göre Erdoğan’ın gazetelerde yayımlattığı toplam 24 adet siyasal reklamının 11’inin negatif, 13’ünün ise pozitif ileti içerdiği görülmektedir. Sabah gazetesinde 4 adet negatif ileti içeren ve 5 adet de pozitif ileti içeren, Yeni Akit gazetesinde 3 adet negatif ileti içeren ve 4 adet pozitif ileti içeren siyasal reklam yayımlanırken, Yeni Şafak gazetesinde ise 4 adet negatif ile 4 adet de pozitif ileti içeren siyasal reklamlar yayımlanmıştır. Cumhuriyet ve Hürriyet gazetelerinde ise herhangi bir negatif veya pozitif ileti içeren bir siyasal reklam yayımlanmamıştır.

İhsanoğlu’na dair hazırlanan 1 adet siyasal reklam ise ileti niteliği yönünden pozitif ileti içeren bir reklam olduğu ve bu siyasal reklamında Cumhuriyet ve Hürriyet gazetelerinde yayımlanmıştır. İleti niteliği açısından pozitif olan siyasal reklamın, çalışma kapsamına giren Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazetelerinde yayımlanmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Gazetelerde yer alan siyasal reklamların ileti içeriğine göre dağılımı

Gazete/Reklamın ileti içeriği	Cumhuriyet	Hürriyet	Sabah	Yeni Akit	Yeni Şafak	Toplam
Adayın tanıtımının ön planda olduğu reklamlar	1	1	3	3	3	11
Yapılan yatırımları ve vaatleri içeren reklamlar	-	-	3	2	2	7
Geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı reklamlar	-	-	3	2	3	8
Toplam	1	1	9	7	8	26

Gazetelerde yayımlanan siyasal reklamlar, kendi içerisinde ileti içeriğine göre; adayın tanıtımının ön planda olduğu reklamlar, yapılan yatırımları ve vaatleri içeren reklamlar ile geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı reklamlar olarak kategorize edilerek, Tablo 4’de gösterilmiştir. Buna göre; adayın tanıtımının ön planda olduğu siyasal reklamlar Cumhuriyet ve Hürriyet gazetelerinde 1’er kez yayımlanmışken, Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazetelerinde ise 3’er kez yayımlanmıştır. Yapılan yatırımları ve vaatleri içeren reklamlara bakıldığında, sabah gazetesinde 3 kez, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazetelerinde 2 kez yayımlanmıştır. Son olarak geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı reklamlar ise 3’er kez Sabah ve Yeni Şafak gazetelerinde yayımlanmış olup, 2 kez de Yeni Akit gazetesinde bu ileti içeriğine sahip siyasal reklama yer verilmiştir.

7. Erdoğan’a ait Siyasal Reklamcılık Uygulamaları ve Analizi

Cumhurbaşkanı adayı Erdoğan’ın gazetelerde yayımlanmış 9 adet farklı siyasal reklam vardır.

Görsel 1. Büyük hedef güçlü lider

Adayın tanıtımının ön planda olduğu reklamlar kategorisinde olan ilk siyasal reklam, 22 Temmuz 2014 Salı günü “*Büyük Hedef Güçlü Lider*” başlığıyla Sabah, Yeni Şafak ve Yeni Akit gazetelerinin son sayfalarında tam boy renkli olarak yayımlanmıştır. Reklamda ana başlık büyük harflerle yazılırken, renk olarak kırmızı tercih edilmiştir. Başlığın hemen altında gövde metninde ise “Yeni Türkiye yeni bir çağın eşliğinde. Şimdi hedefleri büyütme zamanı. Türkiye’yi öncü ülke yapma, gelişmeye hız verme zamanı. Gücümüze güç katma, yüzyıla Türkiye’nin mührünü vurma zamanı...” gibi iddialı hedeflerin yer aldığı ve sonunda ise “Bu büyük yürüyüşün öncüsü, sessiz devrimlerin kahramanı, değişimin lideri R. Tayyip Erdoğan” yazıldığı görülmektedir. Reklama siyasal reklamlar çerçevesinde bakıldığında, partiden ziyade aday ön planda olduğu için siyasal reklamcılık türlerinden biri olan -adayları temel alan siyasal reklamlar- türüne girdiği ve reklamın ileti niteliğinin -pozitif içerikli- bir

siyasal reklam olduğu görülmektedir. Reklam ileti içeriği bakımından ise -yapılan yatırımları ve vaatleri içeren- bir siyasal reklamdır.

Görsel 2. Muhafazakar demokrat

“*Muhafazakar Demokrat*” ana başlığıyla yayımlanan ve adayın tanıtımının ön planda olduğu reklamlar kategorisinde yer alan reklama bakıldığında; beyaz zemine yeşil renk kullanılarak yapılmış olduğu ve “Ezilenlerin, hor görülünlerin, mağdurların arasından geldi. Onların özgürlük mücadelesini verdi. Yasaklandı, hapse atıldı. Ama asla boyun eğmedi...” şeklinde gövde metninde adayın geçmişinden, siyasi özelliklerinden bahsedildiği, açıklamaların altında büyük siyah puntolarla “Değişimin Lideri Erdoğan” sloganının yer aldığı görülmektedir. Bu bilgilerden dolayı reklam ileti niteliği açısından -negatif içerikli- bir reklamdır. Siyasal reklamcılık türlerinden ise -adayları temel alan siyasal reklamlar- türüne girdiği söylenebilir. Ayrıca bu reklam ileti içeriğine göre- adayın tanıtımının ön planda olduğu- bir reklamdır. Bu siyasal reklam 23 Temmuz 2014 tarihinde Sabah, Yeni Şafak ile Yeni Akit gazetelerinin son sayfalarında tam boy ve renkli olarak yer aldığı görülmüştür.

Görsel 3. Türkiye'nin hayallerini gerçekleştiren lider

24 Temmuz 2014 tarihinde Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazetelerinin son sayfalarında yayımlanan reklamda; yeşil zeminde büyük harflerle ve beyaz renkte yazılan slogan yer alırken, “*Türkiye'nin Hayallerini Gerçekleştiren Lider*” ana başlığı ile gövde metninde de adayın çalışkan, azimli, milletine sevdalı, yeni fikirlerin ve projelerin mimarı...” diye bahsedilerek adayın tanıtımı ön planda tutulmuştur. Sonrasında Marmaray, 17 bin km bölünmüş yol, 26 yeni havalimanı... gibi yapılan işraatlar aktarılmış ve en sonunda “Erdoğan yeni Türkiye’ye uzanan yolu açtı, şimdi yeni Türkiye Erdoğan’ın liderliğinde 2023 hedeflerine yürüyor.” vurgusu ile bu yatırımların sahibinin Erdoğan olduğu ön plana çıkarıldığından dolayı ileti içeriği olarak -adayın tanıtımının ön planda olduğu- bir reklam türüne girerken, reklam ileti niteliği açısından ise pozitif içerikli bir reklamdır.

Görsel 4. Yeni Türkiye'nin dev projeleri

Yatırımlar ve yapılması planlanan vaatleri içeren reklamlar kategorisinde olan, 5 Ağustos 2014 tarihinde Sabah, Yeni Şafak ve Yeni Akit gazetelerinin son sayfalarında yayımlanan, büyük puntolarla “*Yeni Türkiye'nin Dev Projeleri*” başlığıyla bu siyasi reklam yayımlanmıştır. İstanbul Boğazı'na deniz altından araç geçişinin sağlanacağı iki tünel, dünyanın en geniş köprüsü Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Türkiye'nin en uzun tüneli olacak olan Ovit Dağı Tünel'i, İstanbul- İzmir otoyolu, yüksek hızlı tren, 15 dev şehir hastanesi, 10 adet yeni liman ve ilk haberleşme uydusu gibi büyük projelerden bahsedilerek, seçmen kitlesine yatırımlar hakkında bilgi verilmiştir. Adayın seçimleri kazanmasında bu ve buna benzer büyük projelerin etkisinin olduğu bilinen bir gerçektir. Reklam ileti içeriğine göre değerlendirildiğinde -yapılan yatırımları ve vaatleri içeren- bir siyasi reklam olduğu görülmüştür. Bu bilgiler sonucunda reklamın ileti niteliği açısından ise pozitif içerikli bir reklam olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 5. Yeni Türkiye büyük ekonomi

25 Temmuz 2014 tarihinde Sabah, Yeni Şafak ve Yeni Akit gazetelerinde yayımlanan ve yatırımlar ve yapılması planlanan vaatleri içeren siyasi reklamlar kategorisinde yer alan ikinci reklam “*Yeni Türkiye Büyük Ekonomi*” başlıklı reklamdır. Siyasal reklamın içeriğine bakıldığında; ekonomik istikrar ve hızlı büyümeden, adil paylaşımından, refahın halka yayıldığından, Türk lirasından 6 sıfır atılarak paranın itibar kazandığından, enflasyon ve faizlerin tek haneye düştüğünden, IMF ye borcun kalmadığından ve zarar eden devlet bankalarının kar etmeye başladığından bahsedilmiştir. Bu siyasi reklamın diğer reklamlardan farkı, doğrudan ekonomi ile ilgili bilgilerin yer almasıdır. Bu açıdan bakıldığında bu siyasi reklamı gören seçmen, ülke ekonomisi hakkında kısa bilgiler edinebilmektedir. 2023 yılında dünyanın ilk 10 ekonomisinden biri olmak hedefinin paylaşılmasıyla da seçmen kitlesine ilerleyen yıllar için ekonomik bir vaatte bulunulmuştur. Reklamın sonunda “Değişimin Lideri Erdoğan” denilerek yeni Türkiye kavramı tekrar dile getirilmiş olup, birçok yeniliğin, dönüşümün ve değişimin kaynağının Erdoğan olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bu açıdan reklam ileti içeriği açısından- adayın tanıtımının

ön planda olduğu reklamlardan olduğu görülmektedir. Ayrıca bu siyasi reklam ileti niteliği bakımından ise pozitif içerikli bir reklamdır.

Görsel 6. Yeni Türkiye yolunda marka şehirler

Yatırımlar ve yapılması planlanan vaatleri içeren reklamlar kategorisinin son siyasi reklam “*Yeni Türkiye Yolunda Marka Şehirler*” başlıklı reklamdır. Reklamın içeriğine bakıldığında; belediyeçilik de yeni bir anlayışın getirildiği, şehirlerin çehresinin değiştiği, belediyelerin kapılarının halka açıldığı, 32 adet Yunus Emre Kültür Merkezi'nin açıldığı, TOKİ aracılığıyla kira öder gibi ev sahibi olunabildiği ve yapılan ağaçlandırma, çöp toplama hizmetleri ve geri dönüşüm ve arıtma merkezleri gibi bilgiler verilmiştir. 31 Temmuz 2014 tarihinde sadece Sabah gazetesinde yayımlanan bu siyasi reklamla, yapılan yatırımlar ve özellikle şehirleşme hakkında bilgiler verilerek, reklamı okuyan seçmen üzerinde bir etki bırakılmak istendiği açık ve nettir. Bu etkinin diğer gazetelere nazaran Sabah gazetesi gibi daha geniş bir okur kitlesine sahip olan bir gazetede yayımlanmış olması da dikkat çekicidir. Reklamın ileti niteliğine bakıldığında ise bu siyasi reklamın pozitif içerikli olduğu görülmektedir. Bu siyasi reklam ileti içeriği açısından ise- yapılan yatırımları ve vaatleri içeren reklamlar kategorisine girmektedir.

Görsel 7. Eski Türkiye mi? yeni Türkiye mi?

Beyaz zeminde siyah, kırmızı ve mavi renklerin kullanıldığı, “*Eski Türkiye mi? Yeni Türkiye mi?*” ana başlığıyla bir nevi reklamda okuyuculara soru sorarak ve gövde metninde “10 Ağustos da milletimizin önünde iki seçenek var...” denilerek eski Türkiye ve yeni Türkiye karşılaştırmasını yaparak, kendisinden önceki dönemlerde yaşanan kötü durumlara atf yapıp, kendisinin seçilmesi durumunda daha iyi şeylerin olacağı vaadiyle, “Tercih senin. Karar senin. Eski Türkiye mi? Yeni Türkiye mi?” sorusuyla birlikte seçmenden “Yeni Türkiye için Türkiye'nin gücüne güç kat.” denilerek bir istekte bulunulmuştur. Bu siyasi reklam 9 Ağustos 2014 tarihinde Sabah, Yeni Şafak ve Yeni Akit gazetelerinin son sayfalarında yer almıştır. Söz konusu olan siyasi reklamın diğer

reklamlardan en büyük farkı; geçmiş dönemlere gönderme yapılıp, karşılaştırmalarla birlikte eski-yeni ayrımına yer verilmesidir. Bu özelliği itibarıyla siyasal reklam ileti niteliği yönünden negatif siyasal reklamlar türüne dahil edilebilir. Yine reklama bu açıdan bakıldığında ileti içeriğine göre- geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı- bir siyasal reklamdır.

Görsel 8. Cumhur Başkanını seçiyor

“Cumhur Başkanını Seçiyor” denilerek halkın ilk defa Cumhurbaşkanı’nı kendi oyuyla seçebilmesine atıfta bulunularak, gövde metninde 2007 yılında Cumhurbaşkanı seçimlerinde 367 krizi, e-muhtrra, vesayet ve statükocu cepheyle mücadele, yaşanan kötü günlerden bahsedilerek eski Türkiye diye adlandırılan döneme gönderme yapılarak ileti niteliği yönünden negatif içerikli bir siyasal reklam hazırlanmıştır. Ayrıca reklam ileti içeriği yönünden- geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı- reklamlardan birisidir. Reklamın devamında sonrasında “Millet iradesine ipotek konulamaz” ve “Cumhurbaşkanı’ nı bundan böyle millet seçsin” gibi söylemlerle seçmen kitlesine bu seçimlerin önemini aktarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu reklam 7 Ağustos tarihinde, seçimlere üç gün kala Sabah ve Yeni Şafak gazetelerinde yayımlanmıştır.

Görsel 9. Yeni Türkiye, yeni Anayasa

Negatif içerikli siyasal reklamlar kategorisinde yer alan bir diğer reklamda ise “Yeni Türkiye, Yeni Anayasa” başlığıyla 6 Ağustos 2014 de Sabah ve Yeni Şafak ve 7 Ağustos 2014 de Yeni Akit gazetesinde yayımlanan reklamdır. Reklamın içeriğine bakıldığında; gövde metninde 12 Eylül darbesinden ve Anayasa’sından, bu Anayasa’nın millet iradesine ipotek koyduğundan, yasaklayan, dışlayan bir Anayasa olduğundan ve Anayasa değişiklik taleplerinin meclis de statükocu zihniyet tarafından engellendiğinden bahsedilerek, seçmen kitlesinin dikkati eski Anayasa ve yeni Anayasa üzerine çekilmek istenmiştir. Buna göre siyasal reklam ileti içeriğine göre- geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı reklamlar kategorisine girmektedir. Bu bilgilerden dolayı iletiler nitelik bakımından değerlendirildiğinde, bu reklam negatif içerikli bir reklam olmaktadır.

8. İhsanoğlu’na ait Siyasal Reklamcılık Uygulamaları ve Analizi

Cumhurbaşkanı adayı İhsanoğlu’nun gazetelerde yayımlattığı 1 adet siyasal reklamı bulunmaktadır.

Görsel 10. Ekinimiz mübarek olsun

Seçimlerde MHP ve CHP’nin çatı adayı olarak gösterilen ve %38,44 oy alarak ikinci olan Ekmeleddin İhsanoğlu’nun siyasal reklamı, seçimlere bir gün kala 9 Ağustos 2014 tarihinde sadece Cumhuriyet ve Hürriyet gazetelerinin son sayfalarında tam boy ve renkli olarak yayımlanmıştır. Söz konusu olan siyasal reklam incelendiğinde; beyaz ve kırmızı renklerin kullanıldığı, siyah zeminde beyaz renkte büyük harflerle “Ekinimiz Mübarek Olsun” sözü, reklamın altında kucağında küçük bir kız çocuğuyla adayın fotoğrafı, sağ alt köşede ise adayın adının ve soyadının beyaz renklerde yazdığı görülmektedir. Sloganda kutlu olsun yerine mübarek olsun sözünün kullanılmasının adayın daha çok sağ partinin adayı olduğu ve sağ parti seçmenine göz kırptığı söylenebilir. Siyasal reklamlar gövde metninde ise, seçmene “Aziz kardeşlerim...” sözüyle hitap edilip, Suriye, Irak, Filistin gibi ülkelerden gelen sığınmacıların tek derdinin ekme olduğu açıklanmıştır. Devamında seçim sandıkları bir tarlaya benzetilerek verilecek her oyun birer tohum olduğu benzetmesi yapılmıştır. Açıklayıcı metnin sonunda ise “Türk milletinin sağduyusuna inancım büyük...” denilerek “Ekinimiz mübarek olsun...” sözüyle adayın adı ve soyadıyla sonlandırılmıştır. Bu reklamda Türkiye’nin geleceğini temsil eden küçük bir kız çocuğunun kullanılmasıyla çocuk sevgisine de atıfta bulunularak seçmenin dikkati çekilmek istenirken, fotoğrafta çocuk ile adayın pozda aynı yöne baktırılmaması reklamda bir hata olarak görülebilir. Reklam genel olarak değerlendirildiğinde ileti içeriğine göre -adayın tanıtımının ön planda tutulduğu- ileti niteliği yönünden ise pozitif bir reklam olduğu görülmektedir.

9. Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan beri cumhurbaşkanı seçimlerini 1921, 1924, 1961 ve 1981 anayasalarına göre meclis aracılığıyla yaparken, 2007 yılında yapılan referandumdan itibaren halkın doğrudan katıldığı seçimler ile yapmıştır. Bu yıldan itibaren 10 Ağustos 2014 ve 24 Haziran 2018 tarihlerinde iki seçim yapılmış olup, cumhurbaşkanının seçimi meclis dışında halkın katılımıyla yapılan seçimler aracılığı ile belirlenmiştir. Cumhurbaşkanının halkoyu ile seçilebilmesinin ardından yerel ve genel seçimlerde olduğu gibi, adayların seçim kampanyası yürüttüğü görülmektedir. Bu noktada cumhurbaşkanı adayları çeşitli siyasal reklam uygulamalarını kullanmaya başlamışlardır.

Bu çalışmada, 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olan Recep Tayyip Erdoğan ve Ekmeleddin İhsanoğlu’na ait Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Yeni Akit ve Yeni Şafak

gazetelerinde yayımlatılan siyasal reklamlar incelenmiştir. Buna göre adı geçen gazetelerde Recep Tayyip Erdoğan Sabah gazetesinde 9 adet, Yeni Akit gazetesinde 7 adet ve Yeni Şafak gazetesinde 8 adet olmak üzere toplam 24 adet siyasal reklam yayımlatırken, Ekmeleddin İhsanoğlu Cumhuriyet gazetesinde 1 adet, Hürriyet gazetesinde 1 adet olmak üzere toplam 2 adet siyasal reklam yayımlatmıştır. Yayımlatılan siyasal reklamlara bakıldığında Recep Tayyip Erdoğan'ın gazetelerde 24 kez yayımlattığı siyasal reklamların 9 farklı çeşit olduğu ve ilk reklamın 22 Temmuz 2014 Salı günü yayımlandığı görülmüştür. Bu siyasal reklamların büyük bir çoğunluğu adayın tanıtımının yapıldığı ve çeşitli yatırım vaatlerini içeren pozitif içerikli reklamlar olduğu tespit edilmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından 2 gazetede yayımlatılan siyasal reklamın ise tek tip olduğu, adayın ön planda tutulduğu ve gelecek ile ilgili seçim vadelerini içeren pozitif içerikli siyasal reklam olduğu ve seçimlere bir gün kala 9 Ağustos 2014 tarihinde yayımlatıldığı görülmüştür. Her iki adayın siyasal reklamlarında kendi fotoğrafları yer almış olup, daha çok gazetelerin son sayfasında, tam boy sayfa ve renkli olarak yayımlanmıştır.

Yapılan bu çalışmaya en yakın benzer/ilişkili çalışmalar ise Saruhan ve Taşcıoğlu'nun (2022) yapmış olduğu "Türkiye'de 2002 Genel Seçimleri Örneğinde Gazete Siyasal Reklamları Üzerine Bir Analiz" çalışması, Çodur (2017) tarafından yapılan "Siyasal Reklamcılık Retoriği: 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Sosyal Medyada Yayımlanan Reklamların İçerik Analizi" isimli çalışma ile Zeybek (2015) tarafından yapılan "30 Mart 2014 Yerel Seçimlerinde Gazetelerde Yayımlanan Siyasal Reklamlar Üzerine Bir İnceleme"dir. Çalışmanın literatürdeki bu çalışmalardan farkı ve özgünlüğü ise; 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adayların hazırlanmış oldukları siyasal reklamların gazetelerde yayınlanma sayısının ve yoğunluğunun tespit edilmesi, söz konusu siyasal reklamların içeriklerinin ileti niteliğine göre dağılımlarının tespiti, siyasal reklamların ileti içeriklerine göre ortaya koyulması, bu reklamlarla seçmenlere verilmek istenen mesajların ve bütün detaylarının ortaya koyulması açısından önemlidir.

Çalışmanın sonucunda, yayımlatılan siyasal reklamların seçmen tercihleri üzerinde doğrudan etkilerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Partizan veya aday taraftarı seçmenin dışında özellikle kararsız seçmen kitlesinin oyunu almak adına hazırlanan ve daha çok seçim vaatlerini içeren siyasal reklamların yer aldığı görülmüştür. Bu siyasal reklamların çeşitli mecralarda yayımlatılma sayısı ve sıklığı da adayların veya partilerin bütçeleri ile de doğru orantılıdır. Çünkü herhangi bir siyasal reklamın hazırlanmasından tutunda, televizyon, radyo, gazete, internet siteleri ve sosyal medya da yayımlatılmasında belli ücretlerinin olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Bu çalışma ile birlikte yapılan analiz sonucunda; en çok siyasal reklamı yayınlatan adayın Recep Tayyip Erdoğan olduğu ve iki seçimden de birinci olarak çıkmasının, siyasal reklamlar ile adayların seçim başarılarının arasında yakın bir ilişkinin de olduğu söylenebilir. Çünkü bu siyasal reklamların, özellikle kararsız seçmen kitlesinin oyunun alınmasında çok etkili olduğu açıkça bilinen bir gerçektir.

Ayrıca adaylar tarafından hazırlatılan siyasal reklamların tamamında adayların fotoğraflarının yer aldığı, ileti niteliğine göre ise daha çok pozitif içerikli siyasal reklamlar olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu olan siyasal reklamlar ileti içerikleri açısından kendi içerisinde; adayın tanıtımının ön planda olduğu, yapılan yatırımlar ile vaatleri içeren ve geçmişteki kötü günlerin hatırlatıldığı reklamlar olarak kategorilere ayrıldığında en çok adayın tanıtımının ön planda olduğu reklamların hazırlatıldığı ve gazetelerde de bu reklamların daha çok yayımlatıldığı tespit edilmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, analiz, literatür taraması, sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akay, R., A. (2012). *Türkiye de siyasetin iletişim profesyoneli siyasal iletişim danışmanı*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akyılmaz, B. ve Uçar, M. (2015). 2014 Türkiye cumhurbaşkanlığı seçiminin politik pazarlama stratejileri açısından analizi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 4 (1), 70-88.
- Aydın, B. O. ve Süslen, B. (2018). Siyasal reklamların göstergebilimsel yöntemle analizi: Chp 2017 Halkoylaması reklam filmi örneği. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2), 149-164.
- Bongrand, M., (1992). *Politikada pazarlama*. (F. Ersoy, Çev.). İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi Arşivi. (2022). <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/yayinlar>
- Çankaya, E. (2015). *Siyasal iletişim Dünya'da ve Türkiye'de*. İmge Kitabevi.
- Çodur, G. (2017). Siyasal reklamcılık retoriği: 2014 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde sosyal medyada yayınlanan reklamların içerik analizi. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi.
- Eraslan, M. C. (2018). Siyasal reklam aracı olarak afişler: 7 Haziran 2015 Genel Seçimleri döneminde Milliyetçi Hareket Partisi reklam afişlerinin analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 379-390.
- Hürriyet Gazetesi Arşivi. (2022). <https://www.hurriyet.com.tr/arama>
- İrak, H. ve Taşcıoğlu, R., (2017). Türkiye'de negatif siyasal reklam uygulamaları: 2007, 2011 ve 2015 genel seçimleri örneğinde bir analiz, *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı 12/ Ocak 2017, 43-68.
- Kaid, L., L., (1981), Political advertising. D. Nimmo ve K. Sanders (Ed.), *Handbook of Political Communication* (ss. 249-272) içinde. Sage Pub.
- Koç Akgül, S. ve Şahin, T. (2018). Siyasal iletişim ve reklam: siyasal partilerin gazete reklam iletilerinin analizi 2002 Genel Seçimleri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (65), 236-252.
- Lilleker G. D. (2013). *Siyasal iletişim: temel Kavramlar*. (A. Altın vd., Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Özipek B. B. (2019). Türkiye siyasetinde 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi, *Liberal Düşünce*, 19 (75),93-105.
- Sabah Gazetesi Arşivi. (2022). <https://www.sabah.com.tr/timeline>
- Sarıhan, Z. ve Taşcıoğlu, R. (2022). Türkiye'de 2002 Genel Seçimleri örneğinde gazete siyasal reklamları üzerine bir analiz. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* (e-gifder), 10 (1), 86-113.
- Taşcıoğlu, R. (2007). Seçim kampanyalarındaki dönüşüm: 'Amerikalaşma' bağlamında 3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinde Genç Parti seçim kampanyası. (Yayımlanmış doktora tezi). Ankara Üniversitesi.
- Taşcıoğlu, R. (2009). Siyasetin teknikleşmesi bağlamında Türkiye'de siyasal reklamcılık. A. Özkan (Ed.), *Siyasetin İletişimi* (ss. 271- 292) içinde. Tasam.
- Taşcıoğlu, R. (2018). *Siyasal afişten yasal reklama Türkiye'de siyasal reklamcılık uygulamaları*. Zafer Yayınevi.
- Tokgöz, O. (2014). *Siyasal İletişimi Anlamak* (2. Baskı). İmge Kitabevi.
- Uztuğ, F. (2004). *Siyasal iletişim yönetimi*. MediaCat Kitapları.
- Yeni Akit Gazetesi Arşivi. (2022). <https://www.yeniakit.com.tr/mansetler>
- Yeni Şafak Gazetesi Arşivi. (2022). <https://www.yenisafak.com/yazarlar/arsiv>
- YSK. (2014). https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2014CB/2014CB-Kesin-416_d_Genel.pdf adresinden 25.12.2022 tarihinde alınmıştır.
- Zeybek, B. (2015). 30 Mart 2014 Yerel Seçimlerinde gazetelerde yayınlanan siyasal reklamlar üzerine bir inceleme. *Akademia*, 4(2), 66-84.

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>

II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikrinin gelişimi

The development of the idea of Turkism in the II. Constitutional Monarchy period

Fatih Koç^{a*}

^a Öğr. Gör., Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Maliye Bölümü, Ardahan, fatihkoc@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5639-5545

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 03 Mart 2023

Kabul: 11 Mayıs 2023

Anahtar kelimeler:

Osmanlı İmparatorluğu,

Türkçülük,

Fikir Akımları,

Fikir Adamları,

Modernleşme

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 03 March 2023

Accepted: 11 May 2023

Keywords:

Ottoman Empire,

Turkism,

Movements of Idea,

Intellectuals,

Modernity

Article type:

Review article

ÖZET

1699 Karlofça antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nde başlayan gerileme devri 1789 Fransız Devrimi ile birlikte yerini dağılma devrine bırakmıştır. Bünyesinde farklı birçok etnisiteden millet barındıran Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 19.yüzyıl ile birlikte Avrupa'da gelişen Milliyetçilik akımları nedeniyle ciddi toprak kayıpları yaşamıştır. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu tarafından Avrupa devletlerinin kendisinden ilmi, askeri, ekonomik ve diğer birçok alanda gelişmiş olduğu fark edilmiştir. Toprak kaybının ve gerilemenin önüne geçilemek ve devleti ayakta tutabilmek için Osmanlı İmparatorluğunda bu dönemde bazı modernleşme hareketleri doğmuştur. Bunlar; Osmanlıcılık (ittihad-ı anasır), İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük'tür. Bütün bu fikir akımlarının ana hedefi imparatorluğun kurtarılmasıdır. Çalışmada özellikle Balkan Savaşlarının olumsuz etkileriyle de doruk noktasına ulaşan Türkçülük akımı ele alınacaktır. Literatür incelendiğinde, Türkçülük akımlarının II. Meşrutiyet döneminden önce başladığı görülmektedir. Bu açıdan çalışma, Türkçülük akımlarının başladığı dönemden alınarak özellikle II. Meşrutiyet dönemi itibarıyla daha fazla yoğunlaşacaktır. Bu süreçte Türkçülük fikir akımının seçilmesindeki ana gaye nedir? Hedeflerinden bir tanesi de Turan Ülküsü olan Türkçülük akımı teorisine sadece imparatorluk sınırları içinde değil Turan Coğrafyasının diğer bölgelerinde yaşayan insanların ve mütefekkirlerin de önemli katkıları olmuştur. Çalışmada Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde ve dışında yaşayan fikir insanlarının Türkçülük fikrine katkıları ve Türkçülük akımının özellikle 1900-1920 yılları arasında dönemde nasıl başat akım olduğunun ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

The period of decline in the Ottoman Empire, which started with the 1699 Treaty of Karlowitz, left its place to the period of disintegration with the French Revolution of 1789. The Ottoman Empire, which contained many nations from different ethnicities, experienced serious land losses, especially due to the Nationalism movements that developed with the 19th century. In this process, it was noticed by the Ottoman Empire that the European states developed themselves in scientific, military, economic and many other fields. In order to prevent land loss and regression and to keep the state alive, some modernization movements emerged in the Ottoman Empire during this period. These are Ottomanism (ittihad-ı anasır), Islamism, Westernism and Turkism. The main goal of all these currents of ideas is the salvation of the empire. In the study, the Turkism movement, which reached its peak especially after the Balkan Wars, will be discussed. When the literature is examined, it is seen that Turkism movements started before the Constitutional Period II. In this respect, the study will focus more on the Constitutional Period II, taken from the period when Turkism movements began. In this process, what is the main purpose in the selection of the Turkism idea? Alongside those living within the borders of the empire, other people and thinkers who lived in other parts of the Turan Geography have made significant contributions to the theory of the Turkism movement, one of whose ideas is the Turan ideal. The aim of this study is to reveal the contributions of intellectuals living in and outside the borders of the Ottoman Empire to the idea of Turkism and how the Turkism movement was the dominant trend, especially in the period between 1900-1920.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: fatkub@gmail.com

Atf / Citation: Koç, F. (2023). II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikrinin gelişimi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 82-91. <http://doi.org/10.58588/aru-ifeas.1259728>

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğunda 17.yy. ile birlikte başlayan gerileme devri 19.yy.'da yerini dağılma devrine bırakmıştır. Fransız Devriminden sonra başlayan milliyetçilik akımları Osmanlı İmparatorluğunda 19.yy.'ın sonu ve 20.yy.'ın başında ciddi toprak kayıplarına ve siyasi bunalımlara sebep olmuştur. Milliyetçilik fikri, özellikle emperyalist güçler tarafından Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün parçalanması için bu dönemde daha fazla kullanılmıştır (Doğan, 2016). Napolyon'un 1798'den sonra Mısır'ı işgali ile başlayan bunalımlı süreç, Yunanistan'ın 1829'da Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın 1878'de bağımsızlığını elde etmesi ile devam etmiştir. Bu dönemde Rusya ile girilen savaşların kaybedilmesi, yabancı devletlerin imparatorluğun içişlerine sürekli müdahale etmek istemesi ile sonuçlanmıştır. "Sonuçta savaşlar yırtıcı düşmanlıklar yaratan ve kazananı kendinden geçiren zevklerdir" (Topçu, 2016). İşte bu yüzden İmparatorluk bu dönemde kaybettiği savaşların da etkisiyle farklı etnisiteden bulunan milletlere 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ile birlikte çeşitli haklar getirmiştir. Görünüşte ki amaç gayrimüslim tebaanın imparatorluğa bağlı kalmasını hedeflemek olsa da bu reformlar devletin bekası için mecburen yapılmıştır. Batıda gelişen milliyetçilik akımlarına karşı imparatorlukta önce Osmanlılık fikri sonrasında ise İslamcılık fikri ortaya atılmıştır. Fikri ortaya atanların ilk amacı "devleti nasıl kurtarabiliriz" düşüncesi olmuştur. Bu anlamda bu kişilerde Osmanlı Milliyetçisi olarak kabul edilebilir (Zürcher, 1987). Osmanlılık fikrinin ortaya atılmasında Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile birlikte 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin önemi büyüktür. Bu düşünceye göre, imparatorluk sınırları içinde yaşayan her milletin mensubu sosyal bir sınıf ayrımına tabi tutulmadan devletin asli vatandaşı olacaktır. Bireyler sultanın kulu değil artık devletin vatandaşı olacaktır (Yetim, 2008). Özellikle Fransa'nın istekleri doğrultusunda hazırlanan bu yasa ile imparatorluk içinde farklı etnisiteden oluşan grupların bir 'Osmanlı' potasında eritilmesi amaçlanmıştır (İmbert, 1909). Ancak Osmanlılık ve İslamcılık fikirleri daha sentetik kabul edilen Milliyetçilik/Türkçülük (Doğan, 2016) akımının oluşturduğu etkiyi oluşturamamıştır. Neticesinde imparatorluğun kurtarılması hususunda genel kabul gören fikir akımı Türkçülük/Milliyetçilik olmuştur.

2. II. Meşrutiyet Öncesi Türkçülük/Milliyetçilik Hareketleri

Bu bölümde, firmaların kâr payı dağıtım politikalarını etkileyen değişkenlerin tespit edilmesine yönelik Türkiye'de, gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde yapılan araştırmalar incelenecektir. Bu araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular, analizde yapılacak modellerde kullanılacaktır.

II. Meşrutiyet öncesi Türkçülük hareketleri daha çok dil ve edebiyat

alanında yaşanan gelişmeler ile şekillenmeye başlamıştır. Dil ve edebiyat alanındaki gelişmelerin yanı sıra bu dönemde kültür ve siyasi alanda da gelişmeler bulunmaktadır.

2.1. Dil ve Edebiyat Alanındaki Gelişmeler

Türkçülük fikri özü itibarıyla Türk Dilinin etkisiyle uzun ve zengin bir geçmişe sahiptir. Dolayısıyla Türkçülüğü sahip olduğu vasıflarından ayrı tanımlamak gerekir (Çalık, 2016). Türkçülük "Tarihi süreç içerisinde öz-kök ve soydan gelmiş töre, dil ve kültür birliği amacını benimsemişlerin öz varlık ve ülkü ortaklığıdır" (Meram, 1969). Ziya Gökalp'e göre Türkçülük; Türk ulusunu yükseltmektir (Gökalp, 2015). Türkçülük; "Ne kavim, ne ümmet, ne de ahali Türkçülüğüdür. Türkçülük demek, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı meydana getirmektir. En mukaddes şahıs Peygamber, en mukaddes kitap Kuran, en mukaddes mabet Kâbe kalacak. En güzel lisan Türkçe'dir. Musiki ve edebiyatta Türk güzelliği tecelli edecektir" (Sav, 2001). Türkçülük; "Türk Milletinin tehlikeye düşen varlığını korumak, milleti uyandırmak için yapılan bir harekettir" (Cansever, 1962). Türkçülük, Türklüğü yükseltmektir (Ertürk, 1971).

Türkçülük fikrinin Osmanlı İmparatorluğunda filizlenmesi, Yeni Osmanlılar hareketine kadar götürülebilir. Türkçülük fikri diğer birçok ulusçuluk akımlarında olduğu gibi ilk olarak dil ve edebiyat alanlarındaki çalışmalar ile başladığı kabul edilmektedir. Türkçülüğün/Milliyetçiliğin Osmanlı'ya girişinde oryantalizmin¹ ve dolayısıyla şarkiyatçıların etkisi büyük olmuştur. Türkoloji alanındaki ilk çalışmalar Avrupa'daki Türkologlardan Fransız Abel Remusat (Orkun, 1977), Silvestre de Sacy Deguigne, Arthur Lumley Davids tarafından yapılmıştır. Alanda etkili olan diğer çalışmaların ise Polonyalı olan Mustafa Celaleddin Paşa'nın Leon Cahun'dan çevirdiği eserleri ile Arminius Vambery' in eserleri olduğu söylenebilir (Akşin, 1980). Türkçüler için en büyük ülkü olan Turan² fikri 1839 yılında Macarlar tarafından yapılan Türk kavimlerinde kök araştırmalarında kullanılmıştır³. Türklük ilmi olan (Orkun, 1977) Türkoloji, 19. Yüzyıl şarkiyatçılığın bir kolu olarak gelişerek, Türklüğün tanımında coşkulu bir yere sahip olmuştur. Bu dönemde İngiltere'nin, St. Petesburg'da ki Türk dilini konuşan halkları uyandırmasının da etkisi büyüktür (Bora, 2017).

Türkçülük fikri İmparatorluğun içindeki durum nedeniyle uzun bir süre etkisini gösterememiştir. 19.yüzyıl ile birlikte yüzyıllardır "İslamcı" bir kimliğe sahip olan Osmanlı; dil, edebiyat, siyaset, kültür ve ideoloji alanında merkezi noktalarının aşınması nedeniyle geleneklerini milli norm ve değerlere uygun bir şekilde devam ettirmeye mecbur kalmıştır (Türkdoğan, 2004). 19. yüzyılda imparatorluk içindeki bir takım birleştirici politikaların izlenmesine rağmen bu süreçte yine Türkçülük fikrini yaşatacak bazı gelişmeler ve önemli hadiseler de mevcuttur. Bu süre zarfında yaşanan gelişmelere bakıldığında; Şinasi, Öztürkçe ile mısralarını yazmayı denemiştir. Ziya Paşa ise, Türklerin asıl edebiyatının divan

¹ Oryantalizm, Doğu ile (Avrupalının Batılıca deneyiminde onun işgal ettiği özel yer göz önünde tutularak) varılmış olan bir uzlaşmadır. Doğu sadece Avrupa'ya bitişik değildir; o, ayrıca Avrupa'nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgelelerinin bulunduğu yerdir, kurduğu medeniyetlerin ve konuştuğu dillerin membaıdır, kültürel uzanımdır ve onun en derin ve en ziyade tekerür eden "öteki" (Benden başkası) imgelerinden biridir. İlaveten Doğu, Avrupa'nın (yahut Batı'nın) "karşıt imgesi", (mefhumu, şahsiyeti, tecrübesi) olarak onun kendi kendisi tesisine de yardımcı olmuştur. Ama bu Doğu'nun, hiçbir yanı hayal mahsulü değildir: Şark, Batı'nın "maddi" medeniyet ve kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. İşte Oryantalizm, kültürel ve hatta ideolojik bir açıdan, arkasında müesseseler, kelimeler (ilim, tasvirler, öğretiler, hatta müstemleke bürokrasileri ve müstemleke usulleri) kavramlar olan bir muhakeme biçimini ifade ve temsil eder.... Oryantalizm Şark ile uğraşan toplu müessesedir; yani Şark hakkında hükümlerde bulunur, Şark hakkındaki kanaatleri onayından

geçirir, Şark'ı tasvir eder, tedris eder, iskân eder, yönetir; kısacası "Doğu'ya hakim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için" Batı'nın bulduğu bir yoldur Oryantalizm denilince akla ilk gelmesi gereken devletler İngiltere ve Fransa' (onlar kadar olmasa da Almanlar, Ruslar, İspanyollar, Portekizliler, İtalyanlar ve İsviçreliler)'dir. (Konu hakkında bkz: Edward Said, Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1977, s.418) (Said, 1977).

² Hüseyin Namık Orkun, Turan'ı Türklerin eski vatanları olarak kabul etmektedir. Dil birliğini bugüne kadar açık bir şekilde muhafaza eden Türklerin tabii en eski devirlerde siyasi bir vahdeti de mevcut idi. Bu vahdet Türklerin öz yurdu olan Turanda kurulmuştur (Orkun, 1977).

³ Ancak Budapeşte'de Turan Derneği 1911'de kurulabilmiştir.

edebiyatı değil halk edebiyatı olduğunu söylemiştir. Ziya Paşa bu konudaki fikirlerini hayata geçiremedi de Şinasi'nin fikirlerini Türkçe bir Sözlüğe dönüştüren Ahmet Vefik Paşa bu alanda bir çığır açmıştır (Ülken, 1992). Ahmet Vefik Paşa bilimsel bir Türkçülükten başka duygusal yönden de bir Türkçülük yaşamıştır. Öyle ki evinin bütün mefruşatı, döşemeleri ile kendisi ve ailesinin her türlü kılık kıyafeti tamamıyla Türk yapımıdır. Türkçülük fikri o kadar ruhuna işlemiştir ki; Avrupai tarzda bir terlik almak isteyen çok sevdiği kızına; “*Evime Türk yapımından başka bir şey giremez*” diyerek yaşadığı coşkuyu göstermiştir (Gökalp, 2015). Yaşadığı ruh hali ile Ahmet Vefik Paşa Türk tarihini Hicretten 5 bin sene öncesine götürmüştür. Süleyman Paşa ise Hun ve Mete kahramanlıklarını anlatmıştır. Yine bu dönemde Suavi, Arthur Lumley David'in Türk gramerine dair yazıları ile Abel Remusat ve Türkologların babası olarak kabul edilen Degunies Klaproth (Orkun, 1977) gibi Türkologların eserlerini okumuştur. Edebi alanda; Şinasi, Ziya Paşa ile Ali Suavi, şiirde; Mehmet Emin ve Rıza Tevfik, nesirde; Ahmet Hikmet eserlerini Türkçe yazmıştır (Akçura, 1928).

Türkçülük fikrinin Osmanlı Devletinde gelişme sürecine bakıldığında ülke sınırları içindeki ve dışındaki birçok fikir insanının hem kendi eserleri ile hem de devletin çeşitli kademelerinde görev yapan birçok kişiyi etkileyerek bu sürece katkıda bulunduğu görülmektedir. Örneğin; Kaşgar'dan gelen Yakup Bey'in İstanbul'da yayınlanan “*Kaşgar Tarihi*” adlı eseri Ahmet Vefik Paşa ile Suphi Paşaları etkilemiştir. Yine bu dönemde *Ahunzade Mirza Fetih Ali, 1850-57 yıllarında Azeri Türk lehçesi ile halk adetlerini anlatan ve canlandıran komedi türünde bir eser yayınlamıştır* (Bora, 2017). Ayrıca *1863 de İslam alfabesinin ıslahı konusunda yazmış olduğu eseri dönemin sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa'ya sunmuş ancak bu konudaki başvurusu kabul edilmemiştir* (Akçura, 1928). Bu dönemde Fuad ve Cevdet Paşa tarafından yazılan *Kavaid-i Osmaniye*(1851), Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılan *Hikmet-i Tarih*(1863) (Akşın, 1980) Buharalı Süleyman Efendi tarafından yazılan *Lugat-i Çağatay* eserleri Türkçülük düşüncesinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Akçura, 1928).

Türkçülük fikrinde dil ve edebiyat alanındaki önemli sayılabilecek diğer bir gelişme ise, Ali Suavi'nin Osmanlıca'yı bir dil olarak kabul etmemesidir. Şemseddin Sami de aynı fikirdedir. Onlara göre Osmanlıca, Türkçeleşmiş Türkçedir.⁴ Bu dönemde Ali Suavi Türkçe ile indo-europeen dillerini etimolojik açıdan karşılaştırarak batıda bulunan ilmi terimlerin aynen kabul edilmesini teklif etmiştir (Ülken, 1992). Bu minvalde Süleyman Paşa ile Ali Suavi ilk Türkçeciler olarak kabul edilebilir. Öyle ki geçmiş dönemlerde Türkçe olarak yayınlanan eserleri bilen Ali Suavi, Ali Şir Nevai'ye ait olan Muhakemet'ül-Lügatay isimli eserden yola çıkarak Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak, Türkçenin üstünlüğünü savunmuştur. Çünkü Türkçe, Türklüğün ve Türkçülüğün başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir (Çalık, 2016). Ali Suavi, Kuran-ı Kerim ve Cuma hutbelerinin

Türkçe okunması ve söylenmesini, namazın ise Türkçe sureler ile kılınmasını istemiştir. Özellikle de Kuran-ı Kerim'in Türkçe yazılmasını da istemiştir. Bu düşüncelerinden dolayı kendisinden sonra gelen kişiler üzerindeki etkisi de büyük olmuştur (İnan, 1978). Ali Suavi'nin Türklük ve Türkçülük konusunda Hive Tarihi⁵ ile *Türk* adında küçük broşür şeklinde eserleri bulunmaktadır. İslam modernisti sayılabilecek Ali Suavi aynı zamanda pek çok yazısında Türkçü olduğunu belirtmektedir. İslamcılığın ancak Türkçülük ile birleştiğinde Avrupa ile rekabet edilebileceğini savunmaktadır. Ali Suavi'nin fikirleri özetle; Türk tarihi ilim ve fikir hareketleri ile dolu olup, Avrupalı'ların kendilerine atfettiği birçok ilim ve fikir Türklere aittir (Ülken, 1992).

Dil ve edebiyat alanında Osmanlı sınırları içinde gelişimini sürdüren Türkçülük akımına Kazan Türklerinin de katkısı çok büyük olmuştur. 1883'te Gaspıralı İsmail Beyin Kırım'da, Bahçesaray'da çıkardığı Tercüman, dilde, fikirde, işte birlik sloganını savunmuştur (Mardin, 2017). Gaspıralı İsmail İstanbul'da olduğu sıralarda Türklüğe ait yayınlar ile birlikte Avrupalı Türkologların eserlerini okumuştur. Özellikle imparatorluk içinde Şemseddin Sami ile birlikte Mehmet Emin'in fikirlerinden çok etkilenmiştir (Ülken, 1992). Türkçe'deki lehçeleri birleştirmek ve İstanbul Türkçesinin konuşulması için *'Dilde Fikirde İşte Birlik'* ilkesini savunmuştur (Bora, Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, 2017). Tercüman gazetesini, batı Türkçesi ile neşretmesi de bu sebeptendir (Ülken, 1992). Gaspıralı İsmail “*Tarihi Mevziimde ve Türk ve Tatarlar Birdir ve Medeniyete Hizmet Etmislerdir*” yazılarında imparatorluk içinde ve dışında yaşayan Türkleri bir kabul etmektedir. Dolayısıyla Türk Birliği'ni savunmaktadır (Ülken, 1992).

Şemseddin Sami Osmanlı'nın bir devlet adı olduğunu lisan ve cinsiyetin ise Türk olduğunu söyleyerek ilk modern Türkçe sözlüğü hazırlamıştır. Şemseddin Sami milleti ümmete eşdeğer kabul etmiştir. Şemseddin Sami'nin 1901 tarihli Kamus-ı Türki⁶ eseri, 1876 yılında Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmani Adlı eserinden sonra ki en önemli eser olmuştur. Ayrıca bu dönemdeki önemli diğer bir gelişme ise, Şemseddin Sami'nin, Orhun Abidelerinin Vasili Radlof'un okumasına göre Türkçe 'ye çevirmesidir (Mardin, 2017).

2.2. Kültür ve Siyasi Alanındaki Gelişmeler

Türkçülük fikri geçmişi itibariyle *Türkiye'de görülmeden önce Avrupa'da Türkçülük ile ilgili iki önemli gelişme yaşanmıştır*. Bunlardan ilki, Fransızca “*Turquerie*” denilen *Türkseverlik'in ortaya çıkması*, diğeri ise; Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere'de yaşayan birçok bilim insanının Türkler, Hunlar, Moğollar ile ilgili yapmış olduğu tarihsel ve arkeolojik kazıların ve çalışmalarının neticesinde “*Türkiyat*” adı verilen bir bölümün ortaya çıkmasıdır. Yapılan bu

⁴ Ziya Gökalp de bu fikri onlardan alarak savunmuştur.

⁵ 1873 yılında Paris'te Fransızca olarak yayınlanan eserin İstanbul'da da Türkçesi yayımlanmıştır.

⁶ Bu eserin ön sözünde şu yazmaktadır: “*Sözlük bir dilin hazinesidir. Dil kelimelerden oluşur, bu kelimeler her dilin kendine vergi bir takım kaidelerine uyarak insanın maksadını ifade etmesine yarar. Dilini geniş bir edebi dil halinde saklamak veya bu hale koymak isteyen bir kavim, dilinin tam bir kamusunu ve düzenli bir gramerini yapmalıdır. Türkçe, Asya'nın bütün kuzey kısmında konuşulan Turani diller zümresindedir. Bugün bu diller pek geniş bir anlamda söylenmekte olduğu halde bir dalı da Batı'ya doğru ilerleyerek Anadolu ve Rumeli'de konuşulmaktadır. Bir dilin kamusunun o dilde kullanılan bütün kelimeleri toplaması, o dilde kullanılmayan kelimelerden ayırması gerekir. Tam bir kamusa olan ihtiyacımız, bugünkü günde herkesçe kabul edilir. Bir Türkçe kamusunun mükemmel olabilmesi için, koku Türkçe olan bütün kelimeleri toplaması gerekir. Hâlbuki dilimizin kelimelerini toplama bakımından şimdiye kadar pek az hizmet edilmiştir ve her kavim ve ümmette sözlük yapanlar, ciltlerle eser meydana getirdikleri halde bizde bu ilimle uğraşmayı*

kimse düşünmemiş, dilimizin kelimeleri hemen zaptedilmeden kalmış olduğundan, böyle bir eserin mükemmel olabilmesi için Türkçe'de yazılmış bu eserlerin etkisi ile kalmayarak, bu dilin konuşulduğu memleketlerde uzun süre gezmek ve dilleri iyi bilen çeşitli halk sınıflarıyla sohbet, en nadirlerine varıncaya kadar bütün kelimeleri (sözcükleri) toplamak gerekir. Doğu Türkçesi'nde kullanılan öz Türkçe kelimelerin ve bunlardan değerli olanlarının sözlüğe konması ve böylece bunların bizim Türkçe'ye (yani Batı Türkçesi'ne) dahi kabulü ile diriltilmeleri ve yayılmaları bakımından hizmet etmek başlıca emelim iken, bunları sırf kavmiyet ve cinsiyet sevgisiyle Arapça ve Farsça'nın tımtımlı kelimelerine tercih edecek zatların henüz pek az olmasından ve çoğunun bu fikre karşı bulunmasından dolayı, bu hizmetten kendimi kısmen mahrum ettim. Dilimizde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri de içine aldığı için bu kitaba Kamus-ı Türki denmesine itiraz edenler olabilir. Fakat dilimiz Türkçe'dir, bu dile mahsus lugat kitabına başka isim düşünmek saçmadır. Dilimizde kullanılan kelimelerin hepsi de herhangi dilden alınmış olursa olsun, gerçekten kullanılmak ve bilinmek şartıyla Türkçe sayılır.”

çalışmalar sayesinde Türklerin çok eski bir millet ve yeryüzünde pek geniş arazilere yayıldığı ortaya çıkmıştır (Gökalp, 2015).

Ali Suavi bütün Türk boylarını bir millet olarak kabul etmiştir (Bora, 2017). Ayrıca bu dönemde Namık Kemal'in ve Süleyman Paşa'nın fikir babası sayılabilecek Mustafa Celaleddin Paşa ismini alan Polonyalı bir mülteci olan Türkolog Konstantin Borzecki ise 1869 yılında yayınladığı "Kadim ve Modern Türkler" de, Türklerin Avrupalılar ile birlikte "Touro-Arienne" ırkına dayandığını söylemiştir (Mardin, 2017). Nihad Sami Banarlı bu dönemde gerçekleşen Türkçülük akımının bir heyecan eseri olduğunu kabul etmemiştir (Ülken, 1992). Namık Kemal yazılarında bazen Osmanlı bazen de anlamdaşı olarak Türk kelimesini kullanmaya başlamıştır. 1869 yılında Fransa'da Ulum gazetesini çıkaran Ali Suavi ise Osmanlı aydınları arasında Türkçülük fikrinin yayılması için büyük çaba sarfettiği görülmektedir (Danişmend, 1942). Kendisinde bu fikrin gelişmesinde ki en önemli etken, Türkçülük fikrinin Osmanlıcılığa karşı bir fikir olmasından kaynaklanmaktadır (Ülken, 1992). 1860-70 yılları arasında ki batıcılık fikrinin popüler olması nedeniyle geri plana itilen Türkçülük fikri I. Meşrutiyetten sonra Süleyman Paşa tarafından askeri okullarda Tarih-i Âlem kitabının okutulması ile yeniden canlanmaya başlamıştır. Türk'ün ve kültürünün önemini kavranması noktasında Süleyman Paşa'nın Harbiye'de ders olarak okutturmak üzere 1876 yılında hazırladığı Tarih-i Âlem'de Türk tarihinin başlangıcı Türklerin Orta Asya tarihinden başlamıştır.

Türkçülük fikri ile ilgili Osmanlı sınırları içinde bu gibi gelişmeler yaşanırken Osmanlı sınırları dışında da bu fikrin gelişmesi yönünde birçok hadise cereyan etmiştir. İlk kez Hans Kohen tarafından ortaya atılan Pan-Türkizm, Rusya'nın Balkanlardaki Osmanlı topraklarını hedef alması nedeniyle Panslavizm'e karşı İngiliz taraftarı olan Macar Vambery sayesinde kullanılmaya başlanmıştır (Bora, Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, 2017). PanTürkizm, 1800'lü yılların sonuna doğru Çarlık Rusyasında ilk olarak "Diaspora Milliyetçiliği" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır (M.Landau, 1999). Togan'a göre amaç Türk milli varlığının dağılmış olan hazinesini toplayarak Türklüğü yeniden ayağa kaldırmaktır. Osmanlı Türkçülerinde soyut bir kavram olan Turan, Osmanlı dışındaki Türkçüler için bir ülkü değeridir (Bora, 2017). PanTürkçülük ortak anane ve menfaatlere sahip olan bağımsız Türk devletler birliğini amaçlayan ideoloji ve hareketler ile Türkçülüğün genişletilmesi ve anavatan ile ortak değerlere sahip olan diğer vatanların kurtarılması ve aynı kültür ve etnisiteye sahip olanların tümünün kapsandığı bir devlet arzusudur (M. Landau, 1999). Yine bu dönemde Bakülü Hüseyinzade Ali Bey'in fikirleri de etkili olmuştur (Mardin, Türk Modernleşmesi, 2017). Turan fikri ilk defa imparatorluk içinde Hüseyinzade Ali tarafından ortaya atılmıştır. Hatta soy isim olarak bu kişi Turan ismini almıştır. Turan fikri ile İslamcılık fikri başta Rusya'yı ve İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Ancak Almanya bu iki fikrin de gelişmesine katkıda bulunan bir ülke olmuştur (Ülken, 1992). Hüseyinzade Ali bu dönemde Ali Turani mahlası ile "Türkleşmek İslamlaşmak Avrupalılaşmak" fikrini savunmuştur. Bütün Türkçüler İstanbul'u Türkçülüğün merkezi haline getirmek istemiştir. Çünkü Osmanlı Türklüğü'nün kurtulması bütün Türklerin kurtulması anlamına gelmektedir. 20.yy.'in ilk yıllarında Rusya'dan kaçarak İstanbul'a gelen Türkçüler Osmanlıda Türkçü ideolojinin oluşmasında etkili kişiler olmuştur (Bora,

2017). Bu sıralarda ülke dışında da mücadeleler sürmektedir. Rusya'da ki Duma meclislerinde Azerbaycanlı kişilerde bulunmaktadır. Bu grup daha önce izin verilmeyen Türkçe gündelik gazete çıkarmıştır. Gazetenin yazarları arasında Hüseyinzade Ali ile birlikte Erzurum'dan Karabağ'a göç eden (Orkun, 1977) Ağaoğlu Ahmet, Ali Merdan Topcubaşoğlu ve Zeynelabidin Tagiyef gibi isimler bulunmaktadır. Hayat ismindeki bu gazete yayınlanan "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir; Bize Hangi İlimler Lazımdır; Yazımız, Dilimiz ve Birinci Elimiz" yazıları en önemlileri olmuştur. Hüseyinzade Ali gazetenin iki yıl başyazarlığını da yapmıştır. Hüseyinzade Ali Türk-İslam milletlerinin kalkınmasında, daha önce Ali Suavi tarafından ortaya atılan Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek noktalarına dikkat çekmiştir. Bu fikir 1905 yılında ortaya atıldığında dönem itibarıyla önemliliği artmıştır. 1911 yılında hararetili taraftarlar bulan fikir Ziya Gökalp'e esin kaynağı⁷ olmuştur. Bu alanda makaleler yayınladıktan sonra 1918'de bu fikrin kitabını da yayınlamıştır (Ülken, 1992).

Vambery'nin bu süreçte 1875 yılında Turancılık⁸ temalı *Das Turkenvolk (Türk Halkı/Milleti)* adlı eseri yayımlanmıştır. Eser Türkçe yayımlanmamasına rağmen 1878 yılında yazdığı *Bir Sahte Dervişin Orta Asya'da Seyahati* adıyla Osmanlıca yayımlanmıştır. Bu yüzden Zeki Velidi Togan, Türkoloji'nin ünlü yazarı Macar Vambery'in ölümünün üzerine "Orta Asya'ya Seyahat" adlı eserine şöyle bir atıfta bulunmuştur. "Türklük âleminin ciddi tedkik ve tahariye muhtaç ve layık bir kısım insaniyet olduğunu cihan medeniyetine göstermiştir" diyerek Vambery'in Türkoloji üzerine yaptığı çalışmalar nedeniyle kendisini takdir etmiştir (Bora, 2017). Türkçülüğün gelişmesi hususunda bu durumları destekler nitelikte Hilmi Ziya Ülken'e göre; Türkçülük, Avrupa'nın etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Birçok Avrupalı devlet buna uymasa da, "Avrupalılaştıran bir toplum aynı zamanda ulusçuluğunu da ön plana çıkaracaktır" demiştir (Ülken, 1992). Menfi bir tarihi gelişmeye sahip olan milliyetçilik (Doğan, 2016) akımı neticesinde farklı birçok etnisiteden meydana gelen Osmanlı'da, toprak kayıplarının büyük oranda artması neticesinde, 19.yy.'in sonlarına doğru Vambery'in "Orta Asya'ya Seyahat" eseri ile Türk kelimesinin anlamı "barbar, geri kalmış, göçebe" olmaktan çıkarılarak insanlık tarihinde yerinin çok önemli olduğu batılı bir düşünürün gözüyle tescillenmiştir. Fransız Türkologların babası Joseph de Guignes (Orkun, 1977) Hun-Türk-Moğol-Tatar halklarını tarihin içinde yer aldığını belirtmiştir. Bu sayede 19 yy. da Şarkiyatçılığın içinde Türkoloji şubeleşmiştir (Bora, 2017).

1893'te Orhun Kitabelerinin Danimarkalı Türkolog Thomsen tarafından okunması ile Türklüğün geçmişi konusunda çok ciddi gelişmeler meydana gelmiştir (Bora, 2017). 1894'de İkdâm gazetesinin "Türk Gazetesidir" şeklinde bir slogan ile çıkması bu süreci geliştiren diğer bir etmendir. İkdâm'ın yazar kadrosunda bulunan Necip Asım, Veleđ Çelebi ve Emrullah Efendi gibi yazarlar kültürel açıdan Türkçülüğü yorumlamaya ve Türklerin temel açıdan kültürel özelliklerini tespit etmeye çalışmıştır. Böylece muhafazakâr bir çizgisi olduğu kabul edilen İkdâm, milliyet konusunda önemli bir başlangıç yapmıştır (Mardin, 2017). Veleđ Çelebi; Türkçe sözlük yazmaya başlamış ve Sultan Veleđ'in Türkçe Divanını neşretmiştir. Emrullah Efendi ve Bursalı Tahir ise; Türklerin ilme hizmetleri adlı kitapçığı yayınlamıştır. Necip Asım; Türkçülüğün hareket merkezi sayılacak olan İkdâm gazetesinde çalışmıştır. Leon Cahun'un eserlerinden ve İslam kaynaklarından yararlanarak Büyük Türk Tarihi adlı

⁷ Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali (Turan)'a Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak fikri nedeniyle kendisine "yalavac" ismini vermiştir. Yalavac; din büyüğü. (bknz: <http://tdk.gov.tr>).

⁸ "1863'de Macar Bilgini (Vanbery)'nin bütün batı âlemine Dünyanın Çatısı olarak ilan ettiği

ve tanıttığı Turan, bin bir facia, tehdit ve tehlike içinde olduğu halde 1863'de de Fransız yazarı (Robert Guillaın) in dediği gibi Asya'nın Stratejik Kalbi olarak yaşamakta ve çarpışmakta devam ediyor." (Seyfettin, Turan Devleti, 1980).

eserini yayınlamıştır. Aynı zamanda Leon Cahun'un Gök Bayrak, Orhun Abideleri ile Eski Türk Yazısı adlı eserlerini yayınlamıştır (Ülken, 1992). Necip Asım'ın Uygur Alfabeti, Aybet-ül Hakayık, Kilis lehçesi, Erzurum lehçesi isimli eserleri de mevcuttur (Orkun, 1977). Raif Fuat (Köseoğlu) ise; Türk tarihine ve Türk diline yönelik özel çalışmalar yapmıştır. "Dilde Tasfiyecilik" fikri doğrultusunda İkdam gazetesinde yazılar yazmıştır (Ülken, 1992). İkdam'da Şemseddin Sami, Fuad (Kösearif) ve Bursalı Tahir Bey'de yazılar yazmıştır (Mardin, 2017).

Bu dönemde Necip Asım tarafından Fransız Şarkiyatçı Leon Cahun'un *Asya'nın Genel Tarihi'ne Giriş* kitabının çevirisi yapılarak 1896 yılında yayınlanmıştır. Kitapta Türklerin, İslamiyet'in etkisi ile unutulmuş göçebe ve fetihçi ruhuna atıfta bulunulmuştur (Bora, 2017).

Mehmet Emin Yurdakul'un, din birliği kadar dil birliğini savunan Cemaleddin Efgani'den etkilenmesi bu dönemdeki diğer bir önemli gelişmedir. Sözleri ve şiirleri ile İslam âlemine yararlı işler yapan Cemaladdin Efgani Batı Türkleri ve Kuzey Türklerinde, Türkçülük fikrinin gelişmesine büyük katkısı olmuştur (Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yazıları, 1928). Cemaleddin Efgani'nin Türkçüler ile temasa geçmesi bu dönemde büyük bir yankı uyandırmıştır. Efgani, İslam birliğinin sağlanmasını her milletin milli bir şuur kazanması ile gerçekleştirebileceğini savunmaktadır (Ülken, 1992). Dinsiz bir milletin olması mümkün değildir. Milliyet hususunu onaylayan her millet aynı zamanda din hususunu da onaylamış demektir. Din ve milliyet birbirinden ayrı düşünülemez (Seyfettin, 1990). Türk milleti de İslam dini ile birleşmiş, bu sayede her türlü maddi ve manevi değeri elde etmiş, özünde barındırdığı Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresini ve Nizamı Âlem Ülküsünü İslam'da bulmuştur (Turan, 2003). Dolayısıyla Türklük ve İslamiyet birbirinden ayrılamaz bir bütündür. İslamcılık akımının önemli temsilcilerinden olan dönemin sadrazamı Said Halim Paşa 1917 yılında söylediği şu sözler ile bu durumu desteklemektedir; "İslam'ın ferdî içtimai ve siyasi bir unsur olarak kabul etmesi, milliyeti istediğini ve kabul ettiğini gösterir. Şu halde İslam esaslarının milliyeti inkâr ettiğini veya zayıflattığını iddia etmeye imkân yoktur." Yine "İslam esaslarının milliyeti inkâr ettiğini veya zayıflattığını iddia etmeye imkân yoktur.... İslam'ı bütünü ile milliyetçiliğe muhalif görmek büyük bir hatadır. (Said Halim Paşa, 1919) Yine Ziya Gökalp'e göre; "Milliyet fikri kuvvet buldukça İslam ümmetçiliği fikri de o derece harslanacağı için mevcut harsı takviye edecek ve sağlamlaştıracaktır." (Türkdoğan, 2004) Şeyh Cemaleddin Efgani, Mısır'da Şeyh Muhammed Abdüh'u, Kuzey Türklerinden ise Ziyaüddin bin Fahreddin'in oğlu Rızaüddin'i de yetiştiren bu âlim zat, Mehmet Emin Bey'e de halk dilinde ve halkın anlayacağı bir ölçüyle millet sevgisini işleyerek onun bu alanda şiirler yazmasını sağlamıştır (Gökalp, 2015).

Mehmet Emin (Yurdakul) ile Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) şiirlerinde Türklük şuurunu işlemişlerdir. Mehmet Emin yaşadığı duygu nedeniyle Türklük ile ilgili şu dörtlüğü yazmıştır;

Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur,

Sinem özüm ateş ile doludur,

İnsan olan vatann kuludur,

Türk evladı evde durmaz, giderim.

Yurdakul bu şiirinde milli bilinci, insan olmanın şartları arasında

göstermiştir (Bora, 2017).

Yusuf Akçura'nın 1904 yılında Mısır'da kaçak iken yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset Türkçülüğün tercih edilmesi noktasında önemli bir temel taşıdır. Akçura bu eserinde etnisiteye dayalı bir milliyetçilik anlayışının Osmanlıyı kurtaracak tek şey olduğunu savunmuştur (Bora, 2017). Mısır'da yayın hayatını sürdüren *Türk* gazetesinde yayınlanan Üç Tarz-ı Siyaset makalesi, İmparatorlukta Türkçülük bilinci ve Türk etnisitesini ön plana çıkarmak için atılan ilk adım olarak kabul edilmektedir (Aydın, 1993). Akçura bu eserinde İmparatorluk için kurtuluş reçetesinin Osmanlılık ya da İslamcılık da değil, Türkçülükte olduğunu söylemektedir (Akçura, 2016). Dönemin şartları itibarıyla bunu söylemenin büyük bir cesaret örneği olduğunun belirtilmesi gerekmektedir (Akşin, 1980). Neticesinde bu makale, Pantürkizm'in Manifestosu olarak kabul edilmektedir (Georgeon, 2005).

Tüm bu bilgiler ışığında İmparatorluk sınırları dışında Türkçülük konusunda yapılan çalışmalar ve yerleri şöyle sıralanabilir;

- Kırım Hanlığı döneminde Osmanlı Türkçesi resmi evraklarda ve dini kitaplarda ve gazetelerde kullanılarak başlamıştır.
- Azerbaycan'da halk edebiyatı ürünleri olan Hoca Nasreddin, Koroğlu, Kerem ile Aslı gibi halk edebiyatının ürünleri ile Ahmet Mithat'ın "Acem Basması" adlı eseri ile Fuzuli Divanı çok yaygın bir şekilde okunmuştur.
- Kazan'da batı Türkçesi ile eserlerin yayınlaması ile gelişmiştir (Ülken, 1992).

Osmanlıda ki aydınlar Türkçülüğün fikri temellerini ve terminolojisi ile uğraşırken Rusya'da ki Türkler bu işin ilmi boyutunu geliştirmiş ve milleti oluşturmak için milliyetçi bir elit kesiminin oluşturulmasına kafa yormuştur. Bu kişiler Milli bir iktisat ve burjuvanın kaçınılmaz olduğu fikrine varmıştır (Bora, 2017).

3. II. Meşrutiyet Dönemi ve Sonrası Türkçülük/Milliyetçilik Hareketleri

II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında Türkçülük fikri daha çok kültürel ve siyasi alanda görülmüştür. II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle Türkçülük fikrinin zirve yaptığı bir sürecin başladığı söylenebilir. Özellikle bu süreçte Balkanlarda Bulgar'ın, Sırp'ın, Yunan'ın geliştirdiği bağımsızlık ve milliyetçilik örgütlenmeleri sonucu Osmanlı reformları sona ermiştir. Bu grupların yürüttüğü etnik milliyetçilik faaliyetinin esas amacı, temsil ettiği kültür ve tarih ile birlikte kendi etnik gruplarının menfaatini düşünmek olmuştur. Etnik grupların resmi olarak elinde bulundurduğu topraklarda milliyetçi hareketler bir yenilenme hareketi olarak doğmuştur (Türkdoğan, 2004). Osmanlı'da ise bunlara tepki olarak Türkçülük düşüncesi gelişmiştir (Toker, 2008). 20.yy.'ın başında Osmanlıda bu fikrin geliştirilmesinde etkili olan isimler kendini kendi tabiriyle "Bütün ömrünü Türkçülüğe adayan (Akçura, 1978) Kazanlı Yusuf Akçura ile asıl adı Mehmet Ziya Efendi (Sav, 2001) olan Diyarbakırlı Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp, iktisadi açıdan geri kalmış ve çok etnikli bir bölgede sosyolojik açıdan, Akçura ise, liberalizmin ve modernizmin hızla geliştiği coğrafyalarda Türk kimliğinin muhafazasını tarihi açıdan değerlendirmişlerdir. Gökalp devletçi ve bürokratik bir tarzda, Akçura ise burjuva ve sosyal bir milliyetçilik anlayışını savunmaktadır.

Yusuf Akçura'nın Türkçülük ve Turancılık davasında ciddi bir emeği

⁹ Türkçülük fikrinin oluşmasında etkili olan Yusuf Akçura Kars milletvekili ve Türk Tarih Kurumu başkanı iken, 1935 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (İnan, 1978).

bulunmaktadır. Üniversite çalışmaları ile Türkçülük konularında bir sürü yazısı ile bu alanda verdiği konferansları bulunmaktadır. Öyle ki zamanında “*Türk Yurdu ve Türk Ocağı aynı zamanda Akçura demek*” anlamına gelmektedir.¹⁰ Üç Tarz-ı Siyaset eserinde Osmanlılık ve İslamcılığın yerine Türkçülük fikrini savunmaktadır. Türk Birliği politikasında amaç, imparatorluk içindeki Türkler, hem dini hem de etnik açıdan birleşecek, bunu imparatorluk dışında yaşayan Türkler de isteyip destekleyecektir. Özellikle İslamiyet Türklerin birleştirilmesi noktasında çok etkili olabilir. Yusuf Akçura'nın bu fikri Ahmet Ferit Tek tarafından desteklenirken Ali Kemal tarafından eleştirilmiştir (Ülken, 1992). Kazanlı bir Türk olan Yusuf Akçura, *Cihad-ı Ekber Dair* adlı yazısında “*Çocuklara yalnız epik, gerçekdışı bir öğretim veriliyor. Millî eğitimimiz aynı zamanda maddî, gerçek ve iktisadî olmalıdır. Gerçeküstü, epik edebiyat ihmal edilmemeli. Fakat yalnız başına temelsiz bırakır. Biz İslam ve Türk dünyası çağdaş medeniyetin tesiri altındayız.*” demektedir. Yine *Türk Milliyetçiliğinin İktisadî Menşelerine Dair* yazısında özetle Türk milletinin yıkım sürecini atlatabilmesi ve yeniden güçlenebilmesi için Türk milletini ekonomik olarak geliştirmek ve Türklerin elinde bulunan bir sanayinin kurulmasının gerekliliğini söylemektedir. Türklerin yaşayabilmesi için iktisadî anlamda millî bir Türk Devleti olması gerektiği fikrini savunmuştur (Ülken, 1992).

3.1. Kültür ve Siyasi Alanındaki Gelişmeler

Başta cılız ve ürkek bir şekilde hareket eden Türkçülük fikri 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanını sağlayan Jön Türklerin Hürriyet devrimi ile birlikte Ahmet Mithat, Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura, Akil Muhtar, vb. tarafından oluşan bir heyet tarafından Türk Derneği'nin kurulması ile örgütlenmeye başlamıştır. Hemen ardından yedi sayı boyunca Türk Derneği Dergisi¹¹ çıkarılmıştır. Derginin ismi sonra Türk Yurdu adını almıştır (Ülken, 1992). Türk Milliyetçiliği/Türkçülüğün ilk defa ortaya çıkması ve bilinçli bir şekilde varlık göstermesi Türk Derneği'nin kurulması ile başlamıştır. Bu özelliği ile Türk Derneği¹² bu alandaki ilk teşekküldür. Türk Derneği Rusçuk, İzmir, Kastamonu ve Budapeşte'de şubeler açmıştır (Arai, 2008). Nicelikten ziyade niteliğe değer veren Türk Derneği kurulduğu 1908 yılından 15 Ekim 1912 yılına kadar toplam 63 üyeye kavuşmuştur (Darendelioğlu, 1977). Türk Derneği İmparatorluğun içindeki ve dışındaki Türkçüleri ilk defa bir araya getirmesi bakımından önemlidir. J.M.Landau Türk Derneğini PanTürkizm'in bir örgütü kabul ederek üyelerini de PanTürkist olarak kabul etmiştir (Arai, 2008).

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikri İttihat ve Terakki cemiyeti tarafından ilk başlarda gizli den gizliye yürütülmüştür. Çünkü bir taraftan

meşrutî bir yönetim tarzı benimseyerek öbür taraftan diğer etnisiteyi reddedecek bir politika benimsemek yanlış anlaşılabilirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) bu yüzden meşrutiyeti bir kılıf olarak kullanmıştır. Çünkü imam, papaz ve hahamın bir arada tabiri caizse kol kola geziyor olması bu fikrin ilk başta açık bir şekilde ortaya atılmamasında etkili olmuştur. Bu birliktelik II. Meşrutiyetin sembolü haline gelmiştir. Olayların istendiği şekilde gitmemesi üzerine kendilerinden bile gizledikleri Türkçülük fikri Hüseyin Cahit'in fikirlerini ortaya atması ile birlikte yavaş yavaş orta çıkmaya başlamıştır. Rumların hazırladıkları bir program üzerine “Kavgaya ettiğim zaman kendimi, insanlığımı anlıyorum” (Topçu, 2016) diyen Hüseyin Cahit şöyle fikir beyan etmiştir: “*Memleketimizde artık Rum programı, Ermeni programı, Bulgar programı ilah gibi ihtilafî cins ve mezhebi ihtar edecek namlarla siyasi fırkalar vücut bulmasını arzu etmezsek yanlış bir emelde bulunmuş olmayız zannederiz. Rum, Ermeni, Bulgar ilah, bugün artık hep Osmanlıdır... Siyasî fırkalarımız Rumluğa, Ermeniliğe, Bulgarlığa, Türklüğe göre ayrılacak yerde siyaset-i umumiye dâhiliye ve hariciyede takip edilecek meseleye (mesleğe) göre. İtûdalperveran, ifratperveran ve saire gibi namlarla birbirlerinden temeyyüz etmek memleketin selâmeti umumiyesini takdir etmiş olanlarca sayanı temenni bir keyfiyettir. Bir fırkaî siyasiye içinde Türkler, Bulgarlar, Ermeniler, Rumlar görmek ve buna kısmen muarız diğer bir fırkaî siyasiyede de gene aynı anasırı muhtelifi Osmaniyeyi hep mümtעיç, hep kardeş halinde bulmak isteriz.*” (Akşin, 1980). Hakikaten Türkçülük fikri, devrim olarak kabul edilen II. Meşrutiyet ile birlikte sürekli olarak yükselmiştir. Türklük çekim merkezi olmuş ve etrafındakilere yol gösterici olmuştur. Bunun dışında kalanların yüreklerini Türklük potasında eritilmekten başka çareleri kalmamıştır (Alp, 2001).

Bu dönemde Türk Derneği'nin kültürel faaliyet yapma üzere kurulduğu söylenebilir. Çünkü Türk olmayan ve Rıza Tevfik gibi muhalif birinin bulunması başka türlü anlamlı olmamaktadır. Dernek üyelerinden bazıları 31 Ağustos 1911 yılında kurdukları Türk Yurdu Cemiyeti¹³ ile Türk öğrencilerin barınması için yurt açılması ve Türk Yurdu dergisinin yayınlanması işine başlamıştır (Akşin, 1980). Türk Yurdu Cemiyetinin altı kurucusundan¹⁴ üçü imparatorluğun dışından gelen Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet ve Yusuf Akçura'dır. Bu dönemde derneğin öğrencilerin yurt ve eğitim masrafları için Orenburglu bir Türk Mahmut Hüseyinov da nakdi yardımda bulunmuştur. Derneğin öğrenci faaliyetleri dışındaki bir amacı da; Türklerin zekâ ve irfanca yükselmesine, iradet ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere bir gazete çıkarmaktır (Arai, 2008).

Türk Derneğinin kurulmasının hemen ardından 1912 yılında daha geniş bir katılım ile Türk Ocağı¹⁵ kurulmuştur (Ülken, 1992). Türk

¹⁰ Çünkü Türk Yurdunun programını Yusuf Akçura hazırlamıştır. Program şöyledir: “*Türk Yurdunun programında şu maddeler bulunuyordu: 1. Türk Yurdu, Türk ırkına mensup halkın ekseriyeti tarafından okunup istifade olunacak bir tarzda ve lisanda yazılacaktır. Binaenaleyh lisani sade olacak, muhteviyatının bu mevzuları Türk ırkı ekseriyetinin istifadesine yarayacak şeylerden intihap olunacaktır. 2. Türk Yurdu, umum Türklerce makbul olabilecek bir mefkûreyi meydana çıkarmaya çalışacaktır. 3. Türk Yurdu, umum Türklerin kendi aralarında tanışmalarına çalışacak, gerek ahlâkî, gerek İktisadî cihetten yükselmelerine hizmet edecektir. 4. Türklerin birbirleriyle tanışmalarını kolaylaştırmak için Türk Yurdu mecmuası Türk Dünyasının her tarafında olup biten işlerden ve kardeşler arasında sevinç veya kederi mucip olacak vakalardan ve muhtelif Türk illerindeki fikir hareketlerinden ve edebî inkişaflardan haberdar edecektir. 5. Dâhilce ancak Türklük ve Türk unsurunun siyasi ve İktisadî menfaatlerini müdafaa edecektir. 6. Mefkûresizlikten dolayı tembellek ve rehabetin ve ümitsizliğin önüne geçmeğe çalışacaktır. 7. Türk Yurdu'nun beynelmilel siyasette takip edeceği istikamet Türk âleminin menfaatlerini müdafaa olacaktır. Yusuf Akçura'nın hazırladığı yukarıdaki programa geçerken Türk Yurdu'nun ilk intişar devresi olan 6 yıl içinde büyük bir hassasiyetle riayet edilmiştir.*” (Darendelioğlu, 1977)

¹¹ “*Türk Derneği Dergisinin 1. sayısı 25 Aralık 1911 'de neşredilmiş olup, derginin başlık yazısının altında şu ibare okunuyordu. «Türklüğe dair tettebbuatı havidir.» İki sayısında ve 1 nci sayfada «Türk Derneği Beyanamesi» adlı bir yazı neşredilmiştir. Yazı ailesi ise Necip Asım, Ahmet Hikmet, Bursalı Mehmet Tahir, Mehmet Emin ve Celâl Sahir'den müteşekkildi.*

Akçoraoğlu Yusuf beyin mesuliyeti altında çıkan bu dergi ancak 6 sayı neşredilebilmiştir.” (Konu hakkında bkz: İlhan Darendelioğlu, Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri, Toker Yayınları, İstanbul, 1977, s.43)

¹² Türk Derneğinin Amacı Tüzüğü'nün İkinci Maddesinde Şöyle Yazılmaktadır. “*Cemiyetin maksadı, Türk diye anılan bütün Türk kavimlerin mâzi ve haldeki âsar, e'fal ve mahiyetini öğrenme ve öğretmeye çalışmaktır. Cemiyetin âsârî atıkasını, tarihini, lisânlarını, avam ve havas edebiyatını, etnoğrafyası ve etnolojisini, ahvali içtimaiye ve medeniyet durumlarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak dünyaya yayıp tanıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel ve ilim lisani olabileceği surette elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir.*” (Darendelioğlu, 1977).

¹³ İlhan Darendelioğlu'nun Türkiye'de Milliyetçilik Meseleleri eserinde bu tarih 18 Ağustos 1911'dir.

¹⁴ Diğerleri Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Dr. Akil Muhtar'dır (Arai, 2008).

¹⁵ Türk Ocağı'nın amacı tüzüğü'nün ikinci maddesinde yazılmaktadır: “*Maddes 2. Cemiyetin maksadı, İslâm kavimlerinden başlıcası olan Türklerin millî terbiyesinin ve İlmî, İktisadî ve İçtimai seviyesinin terakki ve itilâ eylesine ve Türk dilinin kemal bulmasına çalışacaktır.*” (Darendelioğlu, 1977). Şu an ise Derneğin Ülküsü Türk Ocakları Genel Merkezinin sitesinde yine ikinci maddede şöyle yazılmaktadır: *Maddes 2: Dernek, millî kültürün (hars), ahlâk ve fikir hayatının geliştirilmesi, millî birliğin kuvvetlendirilmesi, toplum yapısının*

Ocakları'nın beyanamesi Mekteb-i Tıbbiye'de okuyan 190 öğrencinin teklifi ve Ahmet Ferit ve yönetimin kabulü ile şöyle oluşmuştur: “*Türk kavminin inkıraz hayatı yaşadığı bu vaziyete selefleri gibi lâkayt kalmayacağız. Ebedî bir mücadele olan milli hayatta muvaffakiyetin en büyük şartı maarif ve mekteplerin galebesi olduğu kanaatindeyiz. Meskeneti günah, faaliyeti ibadet gibi kudsî bildiğimiz müteşebbis, kavî ve servetli bir nesil yetiştirmek üzere Donanma Cemiyeti kadar vâsi ve muvazırlan millî ve içtimâî maksatlara hâdim bir cemiyetin teşkili lüzumuna inanıyoruz.*” (Darendelioglu, 1977). “*Artık yerleşmiş ve oturmuş olan ocaklar, çevrelerini ıskılandırmaya, amaçlarını çevreye yaymaya, içinde buldukları uluslar için birer verimlilik kaynağı olmaya başlamıştır.*” (Alp, 2001). Türk Ocaklarının kuruluşundan sonra, Selanik'ten gelen Genç Kalemler¹⁶ ile Ziya Gökalp ve arkadaşları da Ocağa üye olmuşlardır. Türk Ocakları'nın politikalarında Ziya Gökalp¹⁷ ile Hüseyinzade Ali sayesinde İttihat ve Terakki etkili olmaya başlamıştır (Ülken, 1992). 22 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı'na Mehmet Emin, Ahmet Ferit Tek ve Ahmet Ağaoğlu hemen kaydolmuştur. Ardından yapılan ilk yönetim kurulunda, başkanlığı¹⁸ Ahmet Ferit ile ikinci başkanlığı Yusuf Akçura yapmıştır. Diğer kurucuları arasında ise; Ahmet Mithat, Emrullah Veled, Necip Âsim, Korkmazoğlu Celâl, Akçuraoğlu Yusuf, Akyığıtoğlu Musa, Fuat Raif, Rıza Tevfik, Ahmet Ferit Tek, üyeleri ise; Halit Ziya, Mehmet Emin, İsmail Gasprinski, Agop Boyacıyan, Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali ve bazı Avrupalı şarkiyatçılar da bulunmaktadır (Akşin, 1980). Meşrutiyet dönemi ile cumhuriyet döneminin önemli sayılabilecek modernist Türkçülerinden birisi de, Sebülürreşadın (Strat-ı Müstakim) yazarlarından M. Şemsettin Yaltkaya'dır. Medrese profesörü olan Yaltkaya sarıklı bir Türkçüdür. Yine Halim Sabit¹⁹ de bu grubun içindedir. Yine sarıklı olan Hüseyin Hüsamettin²⁰ de ileri derecede bir Türkçüdür ve aynı zamanda tarihçidir (Ülken, 1992). Ahmet Ağayef'de, Turan davasında ırkı ön planda tutarak Yusuf Akçura ile *Türk Yurdu* dergisinde birlikte hareket etmiştir (Doğan, 2016).

Özellikle İstanbul'da faaliyetlerine başlayan Türk Ocakları her Cuma yürüttüğü konferanslar ile yayın organı haline getirdiği Türk Yurdu²¹ dergisi ile popülerliğini artırmıştır. Bu dönemde Selanik ve Rumeli'nin kaybı ile Türkler yüzünü Turan'a çevirmiştir (Berkes, 2003). Balkan Savaşları neticesinde Balkanların büyük bir bölümünün kaybedilmesi üzerine Türkçülük fikrinin geliştirilmemesi ve gizlenmesi noktasında engel olan Osmanlıcılık fikrinden vazgeçilmeye de başlamıştır. “*İnsanlık kervanının yürüyüşünde köşe başları veya dönüm yerleri olan*” (Topçu, 2016) savaşlardan birisi olan I. Dünya Savaşına kadar Türk Ocakları

ülkede 28 şube ile 2743 üyeye ulaşmıştır (Akşin, 1980). Böylece Ağaoğlu Ahmet'in ifadesiyle “*Türk Ocakları içinde buldukları uluslar için birer verim kaynağı olmaya başlamışlardır.*” (Alp, 2001). Türk Ocakları imparatorluk sınırları içinde şubelerinin vasıtası ile yürüttüğü konferanslar, tartışmalar, sergiledikleri tiyatro, müzikal ve düzenledikleri sergiler ile Türk Milliyetçiliği/Türkçülük fikrini aşlamaya çalışmıştır (Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, 1956). II. Meşrutiyetten sonra Osmanlıcılar ile İslamcıların²² saldırısına maruz kalan Türkçülük fikri gittikçe kuvvetlenmiştir. Türkçülerin özellikle batıcılar ile birleşmesinden sonra İslamcılık ve Osmanlıcılık, fikri anlamda gerilemiştir (Bora, Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, 2017). Türkçülük fikri özellikle 1917 yılına kadar marjinal bir şekilde sürdürülmüştür (Zürcher, 2015). İmparatorluk içinde yaşayan bütün milletlerin Osmanlılık potasında eritilmesini bekleyen Hüseyin Cahit, İTC' nin siyasi bir fikre sahip olmadığını ilk başta öne sürmektedir. Öyle ki “*Nasıl ki Rum Ortodoks kilisesine Türklerin ya da Ermenilerin katılması beklenemezse. Cemiyete de Türk olmayanlar giremez. Ama Meclisteki İT Fırkasında elbette ki bütün Osmanlı unsurları temsil olunacaktır.*” diyerek bir taraftan kendini Osmanlı görenlerin ve sadece Türklerin İTC içerisine girebileceğini söylemektedir (Akşin, 1980). Zaten bir Türk'ün İttihat ve Terakki Cemiyetinden ayrılması düşünülemez. Türk'ün gidebileceği tek milli kuruluş İTC'dir. Ondan ayrı kalmak veya ondan ayrılmak adeta bir cinayettir (Seyfettin, Türklük Ülküsü, 1990). Hüseyin Cahit, Meşrutiyet hatıralarında Osmanlılık idealinin boşa geçen bir hedef olduğunu söylemiştir. Çünkü Osmanlılık fikrinin tutmadığı noktasında birkaç örnek vermektedir. İstanbul'da vekil seçimlerinin yapılması için öncelikle belediye seçimlerinin yapılması gerektiğini söyleyerek, Adalar'da önceden hazırlıklarını yapan Rum ve Ermeniler nedeniyle bir tane bile Türk meclis üyesi seçilememiştir. Organizasyonun çok iyi bilen bu milletlerin asıl niyeti önceden sezilmemesiydi; İstanbul'da bir tane bile vekil çıkarılamayabilirdi. Bu durumu Türk kamuoyuna anlatmak görevini kendisine olduğunu söylemektedir. Rumların hoşuna gitmeyen bu durum nedeniyle, Rum gazeteleri ve Hüseyin Cahit'in Tanin gazetesinde mücadele başlamıştır. Türkçülük bilincinin gitgide kendinde gelişmesi ile Kasım 1908'de çıkan Millet-i Hâkime yazısında şöyle demektedir. “*... Milleti hâkime olan Türkler bütün tebaaları için, cins ve mezhep hususunda hürriyeti tamme bahş ve ita ve bunu taahhüt etmekle kendi mevcudiyeti hayatilerini bile tehlikeye koymuşlardır. ...İstikbalde anasırı Osmaniyenin muhadenet (kardeşlik) ve ittihadı hakkında ne kadar kuvvetli ümitler beslersek besliyelim bugün bir vaka! Hakikiye şeklinde binlerce misali, detâilî ile göztümüzün önünde durduğu için muhakkak olarak biliyoruz ki bu Devletin baka-sını müslim unsur*

sağlamlaştırılması ve Türklüğün yüceltilmesi amacıyla kurulmuştur. Kısaca “Türk Milliyetçiliği” olarak da adlandırılan bu amaç, Derneğin “Millî Ülkü (mefkûre)”südür.

¹⁶ Genç Kalemler dergisinde; Ömer Seyfettin ile Ali Canip yöntem yazmaktadır. Dergide ilk başta siyasi bir idealle hareket etmeyen Türkçüler ve Turancıların birleştikleri tek nokta dilde (Türkçe'de) Türkçülüktür.

¹⁷ Ziya Gökalp II. Meşrutiyetten sonra İTC'nin Diyarbakır şubelerini açmış ve bölge müfettişi olmuştur. 1909'da Selanik'te toplanan ilk büyük kongreye Diyarbakır delegesi olarak katılmıştır. İTC'nin Merkezi Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmiştir. (Konu hakkında bknz: Ergun Sav, Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal Ziya Gökalp, bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.108-109).

¹⁸ Kurucu başkan Mehmet Emin Yurdakul'dur.

¹⁹ “Halim Sabit, Kazan'da doğmuş, İstanbul medreselerinde okumuş ve medresede hocalık etmiştir. Arapça ve Farsça bilir. Sebülürreşaf'a İslam dergisinde Hikmet'te makaleler yayınladı. Sonradan Gökalp'la beraber Yeni Mecma'da çalıştı. Mütareke'de Almanya'ya giderek halı ticareti yaptı. 1936'da tekrar ilim hayatına döndü ve İslâm Ansiklopedisi sekreterliği yaptı. İstanbul'da 1943'te öldü.” (Ülken, 1992).

²⁰ “Hüseyin Hüsamettin Amasyalıdır. Dersâim ve medreselidir. 6 Ciltlik büyük Amasya Tarihi'ni yazdı. Eserin birkaç cildi umumi Türk tarihine aittir. Aşırı etimolojik kelime benzetmeleriyle tanındı, İstanbul'da öldü.” (Ülken, 1992).

²¹ Türk Yurdu dergisinde ilk Türkçüler olarak Süleyman Paşa ile Bursalı Tahir

gösterilmesini rağmen Ali Suavi'nin bu konudaki fikirleri açısından onlardan eski olduğunun söylenmesi gerekmektedir. Bursalı Tahir, Ali Suavi'nin fikirlerinden esinlendiğini belirtmiştir. Türkçülük fikri Ali Suavi'den önce imparatorluk sınırları dışında başlamıştır. Ali Suavi, Comte de Gobineau'nun “*Inegalite des Races*” eserinden etkilenmiştir Muhbir ve Ulum gazetelerinde şöyle yazmıştır: “*Türkler sade asker ve fatih bir ırk değil, dünya medeniyetinde kuruculuk hizmeti gören büyük bir ırktır.*” Yine geçmişte birçok ırkın temelini Türk'e çıkacağını iddia etmektedir. “*Türkler sonraları İran'a ve Anadolu'ya ve Rumeli'ye yayıldılar, Mısır'a indiler, fethettikleri yerlerde birçok hanedanlar buraktılar. Türkler âlemde birinciydiler. Hayvan ehliştirmeyi, kanallar açmayı, maden işletmeyi, edebiyatı yaymayı yapan Türklerdir.*” Ziya Gökalp ise Türkçülüğün Esaslarında Türkçülüğün kurucuları olarak Ahmet Vefik Paşa ile Süleyman Paşa'yı gösterir.

²² “Sebülürreşad dergisi, Türkçülüğün, ülkenin Türklerle meskün cihetiyle Türk olmayan Müslümanlarla meskün kısmını ayırmak suretiyle “Türkiye'yi iki kısma ayırdığını, zaten İngilizlerin vd. Batılı güçlerin Osmanlıyla ilgili politikasının da bundan başka bir şey olmadığını söylüyor; böylelikle Türkçü milliyetçilere ‘bölücülük’ ve ‘vatana ihanet izafe ediyordu.” Yine Balkan savaşlarından sonra İslamcılar, gayri ihtiyari, milliyetçiliğin oluşumunu ve içeriğini İslâmî Açından denetlemek, daha doğrusu buna serh düşme konumunda kalmışlardır. Babanzade Ahmet Naim'in “halis Türkçüler ki ‘apaçık dinsizlik mefkûresi aşlamak istedikleri kanısındadır.” (Bora, Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, 2003).

kadar istiyen yoktur. Demek oluyor ki biz müslim unsur memleketin şu halinde hayatımızı kurtarmak istersek hüküm ve nüfuzu kendi elimizde tutmalıyız ve anasırı saireye bunu kaptırmamalıyız. ...Parlamentoda gayrimüslim unsurlar gerek adeden, gerek adeden olmayıp ta bizim aramızdaki tefrikayı nisbeten bize faik zuhur edecek olurlarsa ne yapacağız? Meclis-i Mebusanı mı dağıtacağız? (...)" Hüseyin Cahit hatta Gayri Müslim tebaa istediği kadar hak ve hukuka sahip olsa da bu devlet Türk devleti olarak kalacaktır. Çünkü bu devleti kuranlar Türklere ve bu vatani fetheden millet Türk milletidir. Onlar (gayrimüslim tebaa) ne derse desin, ne yaparlarsa yapsınlar bu vatanın hâkim milleti Türklere ve bu devlet Türk devletidir ve bu, hep böyle kalacaktır, demektir (Akşın, 1980).

Bu dönemde modern İslamcılar da Türkçülerle anlaşma yoluna gitmiştir. Özellikle Sebilürreşad²³ dergisinin modern İslamcı yazarları olan; Akif, Aksekili Hamdi, Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Tahir ul-Mevlevi, Bursalı Tahir, Ali Ekrem, Ferit, Şerefeddin, Abdurresid İbrahim, Halim Sabit, M. Şemseddin, Abdullatif Nevzat (Nevzat Ayasbeyoğlu) Türkçüler ile batıcılar arasına karışmışlardır (Bora, 2017).

Ülke dışında Hüseyinzade Ali Tiflis'te yayınlanan "Füzüyat" adlı dergisinde Ahmet Ağaoglu ile birlikte Türkçülüğe ait yazılar yazmıştır. Hüseyinzade İrşad, Terakki ve Hakikat gazetelerinde de çalışmıştır. Hayat gazetesini çıkarmadan önce Rusça yayınlanan Kapsi gazetesinde Kafkas Türklerinin ülkelerini savunarak başyazarlık yapmıştır. İttihat ve Terakkinin kurucularından olan Hüseyinzade Ali cemiyetin 1910-1918 yılları arasındaki en aktif üyelerinden olmuştur. Türk Ocaklarında Ziya Gökalp ile birlikte sürekli olarak gençlere sohbetler vermiştir. Yusuf Akçura ile birlikte Turan heyeti ile 1916'da Berlin'e, Akil Muhtar ve Nesim Muslih'le 1917'de Stockholm'e Türkçülük propagandası yapmak için gitmiştir (Ülken, 1992).

Batıya karşı daima olumlu bakan Akçura'ya karşı Gökalp daima batıya karşı mesafelidir. Gökalp batı medeniyetini kokuşmuş ve hasta olarak kabul ederek, yeni kurulacak bir Türk medeniyetini hakiki medeniyet olarak kabul etmiştir. Hatta Türk iradesi batıdaki gibi kadınlaşmamış ve zayıflamamıştır. Nietzsche'nin bahsettiği üstün insanlar Türklere aittir. Bütün insanlığın anası Türklere aittir. Her seferinde insanlık Türklere meydana gelmiştir. Özellikle "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan*" dizeleriyle Türkçülük akımının coşmasını sağlamıştır (Bora, 2017). Ziya Gökalp kaybedilen topraklara ithafen işte böyle ucu bucağı olmayan bir hedef belirlemiştir (Doğan, 2016). 1918 yılında yazdığı Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak eserinde Türkçülük programını ortaya koymaya çalışmıştır. Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in şiirsel açıdan Ziya Gökalp'e örnek olduğunu söylemiştir (Bora, 2017). Türkleştirme ile amaç, üretim mekanizmasında yeni bir eleman olarak Türkleştirilen her vatandaşın

ülkeye ve millete hizmet etmesidir (Alp, 2001). Türk-İslam kültürü oluşturmaya çalışan Ziya Gökalp'e göre Türk Edebiyatı, Yunan ve İran etkisinden kurtulmalıdır. Ona göre Türkçülerin amacı modern anlamda bir İslam Türkçülüğü yürütmektir. Türkçülerin ümmet için programlarının aşağıdaki gibi olması gerektiğini söylemektedir:

- İslam milletleri arasında ortak olan Arap alfabesini korumak,
- İslam milletleri arasında ilmi terminolojiyi aynılaştırmak bunun gerekli bilimsel çalışmalarını yürütmek. Terimleri Türkçe' den ziyade, Arapça ve kısmen Farsça'dan seçmek,
- İslam milletleri arasında ortak bir İslami eğitim²⁴ programı ve sisteminin kurulmasını sağlamak,
- İslam milletlerinin dini kurumları arasında işbirliği sağlamak,
- İslam ümmeti için kutsal olan ve İslam'ın sembolü olarak kabul edilen Hilalin yine kutsallığının devamını sağlamak. Bununla birlikte Türkçülük, İslamcılığın ta kendisidir. Türkçüler İslam milliyetçilerinden ayıran şey onların İslam ümmetçisi olmaları ile mümkün olmaktadır (Gökalp, 1976).

Ziya Gökalp yürüttüğü kültür milliyetçiliği²⁵ ekseninde Türk Milletinin içinde birden çok milletin olabileceğini belirtmiştir. Türk, birçok milletin aksine dil ve edebiyat açısından parçalanmaktan göçebe kültürü ile kurtulmuştur. Ancak Türk milletini parçalamak ve dilini yok etmek konusunda sosyalizm denen büyük bir düşmanı mevcuttur. Sosyalizmi millet fikrinin düşmanı olarak kabul etmektedir (Gökalp, 1976). Ülken'e göre ise bu doğru bir tespit değildir. Zira millet fikrine komünizm karşıdır. Milliyetçi sosyalizm, dinci sosyalizm ve sosyal demokrasi milliyetçiliğe karşı değildir. Ona göre Hüseyinzade Ali hem sosyalist hem de Turancı bir kişidir (Ülken, 1992). Gökalp, Rusya'nın milleti yok etme projelerinden biri olan Tatar medeniyeti projesini eleştirmek ve durdurmak için meşhur o dizeyi yazmıştır.

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan" (Ülken, 1992).

Kıvılcım dediği *Turan* şiirini Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in çıkardığı Genç Kalemler Dergisinde²⁶ 7 Mart 1911 yılında yayınlamıştır (Sav, 2001). Bu yayınlanan şiirin ardından ise; Ahmet Hikmet Bey (Müftüoğlu) da Altınordu makalesini yayınlamıştır (Gökalp, 2015).

Turan, Türklere için bir ülküdür. Kurulmak istenen müreffeh vatanın adıdır. Türk milletinin bütün boylarının bir arada yaşayacağı güzel ülkedir. Sınırlarında sadece Türklere bulunduğu, sadece Türkçe'nin konuşulduğu, Türk milli harsının ve ananesinin hüküm sürdüğü bir coğrafyadır. Ziya Gökalp'in bu dönemde Türkçülük çalışmalarına asıl adı Moise Cohen (Moiz Kohen) olan Munis Tekinalp²⁷ ekonomi yazıları ile yardım etmiştir. Tekinalp'ten önce bu görevi Türk Yurdu dergisinde ki yazıları ile Parvus Efendi²⁸ üstlenmiştir. Tekinalp Türk ruhu adlı eserinde Meşrutiyet döneminde yürütülen İslamcılık ve Osmanlılık fikirleri arasında milli

²³ 1912'de faaliyete başlayan İslamcı bir dergi.

(bkz: www.sebilurresad.com.tr/index.php?route=information/information&information_id=6)

²⁴ İslami eğitim Ziya Gökalp'e göre; İslami metodlara göre çocukların yetiştirilmesidir. Çocuklara milli dilimiz ile tarihimizi öğretiriz. Sonrasında İslami usul ve esasları öğretiriz. Sonrasında ise, matematik ile fen bilimleri ve yabancı dil öğretiriz. (Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, 1976).

²⁵ "*Türk'üm!* diyen her bireyi Türk tanımaktan başka çıkar yol yoktur." Diyerek kültür milliyetçiliği için önceliğin bireyin Türk'üm demesini yeterli görmüştür. (Alp, 2001) Tabii bir bireyin sadece ben Türk'üm demesi ile o birey Türk olarak tanınır ama hakiki manada Türk olabilmesi için; Türk milletinin almış olduğu eğitimi alması, sahip olduğu kültürü ve duyguları da paylaşması ile bu mümkün olabilir.

²⁶ Mehmet Ziya Bey'in bu dergide kullandığı mahlası Gökalp'tir. 1924'te hayatını kaybeden Ziya Bey, daha sonra Ziya Gökalp Bey olmuştur. (Konu hakkında bkz: Ergun Sav, Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürlüğü Namık Kemal Ziya Gökalp, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.113).

²⁷ Tekinalp: "*İlk eserini 1912'de "Türkler Bir Milli Ruh Arıyorlar" adıyla Fransızca ve Türkçe yayınlamıştır. İkinci eseri "Türkisme et Panturkisme" adıyla 1914'de Fransızca ve Almanca olarak çıkmıştır. Yeni Mecmua' da Memleketimizde İş Bölümü (sayı 6, 16 Ağustos 1917), Tesanütçülük (sayı 26, 3 Ocak 1917), Tesanütçülük: İçtimai Siyaset (sayı 27, 28), Tesanütçülük: Yeni İstikamet (sayı 37, 28 Mart 1918), Yeni İstikamet İstikrazı (sayı 40, 18 Nisan 1918), Tesanütçülüğün gayesi (sayı 43, 9 Mayıs 1918), Almanya'da İçtimai Faaliyet (Tesanütçülük) (sayı 47, 6 Haziran), İçtimai Duygu (sayı 55, 1 Ağustos 1918), Demokrasinin gayesi (sayı 56, 8 Ağustos), Harp ve İktisat: 1 - Milli İktisat (sayı 59, 29 Ağustos), vb. yazıları bulunmaktadır. "Tekin Alp son kitapları olan Kemalizm (1938, Fransızca ve Türkçe) ile Türk Ruhu'nu (1944, Türkçe ve Fransızca) Atatürk devrine tahsis etmiştir (Ülken, 1992).*

²⁸ "*Parvus 1905 ihtilalinde Lenin ile birlikte çalışmışken sonra servetsiz ihtilal yapılamaz düşüncesiyle onlardan ayrılmış ve Almanya'da büyük servet yapmış ve Almanya'nın şark işlerine karışmış bir Alman Yahudisidir. Türk Yurdu'nda Parvus'un Türkiye iktisadi hayatına dair bir seri makalesi çıkmıştır.*" (Ülken, 1992).

şuurun çıkmasını yani Türkçülüğün gelişmesinde en etkili isim olarak Ziya Gökalp'i görmektedir (Ülken, 1992). Ziya Gökalp, 1914 yılında yayımlanan Kızıl Elma kitabında bütün Türklerin birleşmesinde dil ve kültür milliyetçiliğinin etkili olacağını savunmuştur (Parla, 2009).

Bu dönemde Türkçülük fikrini gördüğü diğer bir kişi Genç Kalemler dergisinin yazarlarından Ömer Seyfettin'dir. Ömer Seyfettin, Balkan Savaşında orduda üsteğmen olarak görev yaparken esir düşüp Naflıyon Kalesinde esir hayatı yaşarken, yaşadıklarını Tanin ve Türk Yurdu'na göndererek yayınlamıştır. 1917 yılında en güzel hikâyelerini *Yeni Mecmua'da* yayınlamıştır. 1918'de *İlyada'yı* 1919'da ise *Kalevala'yı* Türkçe'ye çevirmiştir. Yine *Eshabı Kehfimiz* adlı dil alanında eserini yayınlamıştır. Ömer Seyfettin "*Bir cinsten olmayan şeyler toplanamaz. Birbirlerinden tarihleri, gelenekleri, dilleri, ülkeleri ayrı ulusları toplayıp hepsinden bir ulus yapmak imkânsızdır. Bu ulusları toplayan Osmanlı dersiniz yanılmış olursunuz. Ulus bir dil konuşan, bir din, bir eğitim, bir kültürde birbirine bağlı insanların butunudur. Ulusların ülkeleri, dil, din, eğitim, can ve duygu kardeşlerini birleştirip hepsini siyasi bir sınır içinde tutmaktır.*" diyerek etnisitesi Türk olmasa da Türkçe konuşup, Türkçe eğitim almış olan kişileri de Türk milletinden saymaktadır. Ömer Seyfettin ve kendisi ile hareket eden yeni dilci grup dil konusunda şu konularda mutabakata varmıştır: Arapça ve Farsça terkiplere yer verilmemeli, bu dillerin çoğul ekleri dilden atılmalı, bu dillerin edatlarına gerek yoktur. Bu dillere ait kelimeler kullanılmamalıdır. Çünkü bir dil başka dillerden kelimeler barındıramaz. Yazı ve konuşma dili eşdeğer haline getirilmelidir.

4. Sonuç

Türkçülük fikri Osmanlı İmparatorluğunda özellikle 1808 Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile birlikte yabancı devletlerin imparatorluğun işlerine müdahale etmesi ve gayrimüslim tebaanın ayrıcalıklı haklar elde etmesiyle birlikte gelişen sürece ilkin tepki olarak çıkmıştır. Özellikle Avrupalı Türkologlar ve Rusyalı aydınların bu alandaki çalışmaları ile dışta, reaksiyonel bir kişi olan Ali Suavi ile de imparatorluk sınırları içinde başladığı söylenebilir. Ali Suavi ile başlayan Milliyetçilik/Türkçülük akımı zaman içerisinde Genç Osmanlı, Yeni Osmanlı Cemiyetlerinde görülmüş ancak devlet için ilk kurtarıcı akım olarak kabul görmemiştir. I. Meşrutiyetin kısa sürmesi nedeniyle de gelişmesi gecikmiştir. Ancak II. Meşrutiyet ve ardından gelen Balkan Savaşları neticesinde doruk noktasına ulaşarak İttihat ve Teraki Cemiyetinin ana fikir akımı olmayı başarmıştır. Türkçülük fikri özellikle 1917 yılına kadar marjinal bir şekilde sürdürülmüştür.

Türkçülüğün gelişim sürecinde yurtdışı Türklerin etkileri yadsınamaz derecede büyüktür. Özellikle Macar Vambéry'i tarafından 1885'de yazılan *Das Turkenvolk* eseri ile ortaya çıkan Turan hedefinin ülkedeki banisi Bakülü Hüseyinzade Ali²⁹ ve Kazanlı Yusuf Akçura'nın fikirleri ve katkıları bu alanda çok fazla olmuştur. Ziya Gökalp ile birlikte "Vatan ne Türkiye'dir Türklerle ne Türkistan, Vatan Büyük ve Müebbet Bir Ülkedir Turan" coşkusuna dönüşen akım Türkçüler için bir hedef ve ülkü haline gelmiştir. Öyle ki devletçi ve bürokratik bir tarzda Türkçülük fikrini savunan Gökalp ile birlikte burjuvatik ve sosyal bir milliyetçilik anlayışını savunan Akçura, Türk gibi kalkınmanın gerekliliği fikrini, Türkçülük akımının ekonomik hedefi haline getirmiştir. Ali Suavi'nin düşüncesi olan "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek*" düşüncesi, Hüseyinzade Ali

tarafından "*Türkleşmek İslamlaşmak Avrupalılaşmak*" ve Ziya Gökalp'te ise "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*" düşüncesi geçirdiği fikir cereyanı ile Türkçülük akımının ana hedefi haline gelmiştir. Türkçülük; Türk'e, Türkçüğe, Türk Vatana, Türk Bayrağına, Türk Devletine ve bunların yanında İslam Dünyasına hizmet etmeyi ve bu uğurda her türlü meşakkate katlanmayı boyun borcu kabul eden sistematik bir hal almıştır. Kimi zaman İslamcılar tarafından ağır eleştirilere maruz kalsa da, özellikle dönemin sadrazamı Said Halim Paşa, Cemaladdin Efgani ile Sebilürreşad'ın önemli İslamcı'lardan Mehmet Akif, Aksekili Hamdi, Mahmut Esat v.d. tarafından desteklenen bir hal almıştır. Öyle ki Balkan Savaşları'nın ardından yaşanan elemeler neticesinde depreşen Türklük ruhu ile birlikte İttihat ve Teraki Cemiyetinin ana programı olması ile eğitim, ekonomi, hukuk, siyaset v.b alanlarda sadece Türk ve Türklük için mücadele verilmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Fatih Koç tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akçura, Y. (1928). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yazıları*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. Türk Kültür Yayımları.
- Akçura, Y. (2016). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ötügen Yayınları.
- Akın, R. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketleri*. Der Yayınları.
- Akşin, S. (1980). *Jön Türkler ve İttihat ve Teraki*. Gerçek Yayınevi.
- Alp, T. (2001). *Türkçüleştirme*. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Arai, M. (2008). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Gündoğan Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (2003). *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık*. Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İletişim.
- Cansever, H. F. (1962). *Türkçülük Nedir*. Kervan Yayıncılık.
- Çalık, M. (2016). *Milli Kimlik Milliyetçilik*. Cedit Yayınevi.
- Danişmend, İ. H. (1942). *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*. C.H.P Genel Sekreterliği Neşriyatı.
- Darendelioğlu, İ. (1977). *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*. Toker Yayınları.
- Doğan, M. (2016). *İki Yol Açıcı: Nureddin Topçu ve Necip Fazıl*. Yazar Yayınları.
- Elçin, Ş. (1978). *Türkçülük ve Milliyetçilik*. Türk Kadınları Kültür Demeği Merkez Yayınları Nu:6.
- Ertürk, H. S. (1971). *Türkçülük Nedir*. Kanaat Matbaası.
- Georgeon, F. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876--1935)*. (A. Er, Çev.). Tarih Vakfı.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak*. Emel Matbaacılık.
- Gökalp, Z. (2015). *Türkçülüğün Esasları*. Bordo Siyah Yayınları.

²⁹ "*Türk Kanlı, İslam İmanlı, Batı Kıyafetli Olalım*" diyen, tıp ve Türkçülükle ilgili birçok seri olan Hüseyinzade Ali 1941'de ölmüştür. (bknz: Yalçın Toker, İttihatçı ve Nazi

Çılgınlıları, Toker Yayınları, İstanbul, 2008, s.132)

- İmbert, P. (1981). *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*. (A. Cemgil, Çev.). Engin (Orijinal eserin basım tarihi 1909).
- İnan, Y. Z. (1978). *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*. Bayramşık Yayınevi.
- M.Landau, J. (1999). *PanTürkizm*. Sarmal Yayınevi.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İletişim.
- Mardin, Ş. (2017). *Türk Modernleşmesi*. İletişim.
- Meram, A. K. (1969). *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*. Kültür Kitabevi.
- Orkun, H. N. (1977). *Türkçülüğün Tarihi*. Kömen Yayınları.
- Parla, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. Deniz.
- Said Halim Paşa. (1919). *Buhranlarımız*. Tercüman 1001 Temel Eserler.
- Said, E. (1977). *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu*. Pınar Yayınları.
- Sav, E. (2001). *Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal Ziya Gökalp*. Bilgi Yayınları.
- Sebilürreşad Dergisi. (2022). https://www.sebilurresad.com.tr/index.php?route=information/information&information_id=6 adresinden 24 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Seyfettin, Ö. (1980). *Turan Devleti*. Su Yayınları.
- Seyfettin, Ö. (1990). *Türklük Ülküsü*. Toker Yayınları.
- Toker, Y. (2008). *İttihatçı ve Nazi Çılgınlıkları*. Toker Yayınları.
- Topçu, N. (2016). *Kültür ve Medeniyet*. Dergah Yayınları.
- Turan, O. (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*. Ötügen Yayınevi. Türk Dil Kurumu. (2022). http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=yalava%C3%A7&uid=76990&guid=TDK.GTS.5c1cd454d1e2d1.87726672 adresinden 24 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Türk Ocakları Genel Merkezi. (2023). <https://www.turkocaklari.org.tr/basin-aciklamalari/tuzuk-3510> adresinden 10 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkdoğan, O. (2004). *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*. IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Ülken Yayınları.
- Yetim, F. (2008, Aralık). II.Meşrutiyet döneminde Türkçülüğe geçişte kapsayıcı formül: "millet-i hakime" düşüncesi ve etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 71-84.
- Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. Bağlam Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim Yayınları.

